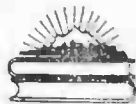

ქალია ხელის
ქმედხურობის წიგნი

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი XXX
ევლიან ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“

1973

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ
FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

„книга путешествия“
Эвлии челеби

*II том перевел с турецкого, исследованием и комментариями
снабдил Г. В. П у т у р и д з е*

Вып. II, исследование и комментарии

„LIBER PEREGRINATIONIS“
A EVLIYA CELEBI SCRIPTUS

Tomum secundum en linguam ibericam traduxit commentariisque
instruxit G. V. Puturidze

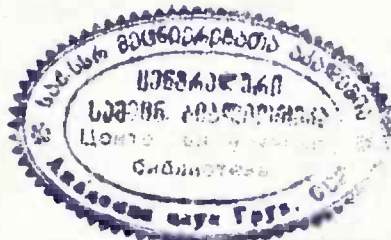
Fasciculus II, Disputatio et commentarii

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
SUMPRIBUS ACADEMIAE SCIENTIARUM GEORGIAE
ТБИЛИСИ — 1973 — ТНБИЛИСИ

ევლია ჩელუხის „მოგზაურობის წიგნი“

თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო
გიორგი ფუთურიძემ

ნაკვ. II. გამოკვლევა, კომენტარები

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1973

9 (C 41) 1+91 (091)
9 (47.922) (001)+910.4 (56)
ჩ 421

ნაშრომში მოცემულია XVII საუკუნის განთქმული ოსმალ მოგზაურის ევლია ჩელების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ ცნობები. „მოგზაურობის წიგნის“ ავტორი დახასიათებულია როგორც მოგზაური და ისტორიკოსი; შეფასებულია მისი ცნობები საქართველოს წარსულის შესახებ. ქართული თარგმანის შენიშვნებში ახსნილია ისტორიული მოვლენები, მუსლიმური სამყაროსათვის დამახასიათებელი წარმოდგენები, წეს-ჩვეულებანი, ხატოვანი თქმანი და სხვ. ცალკეა განმარტებული სოციალურ-ეკონომიური, სამოხელეო, სამხედრო და სხვა სპეციფიკური ტერმინები.

„მოგზაურობის წიგნის“ წინამდებარე II ნაკვეთი მკითხველს დაეხმარება თხზულების შინაარსისა და მნიშვნელობის ჯეროვნად გაგებაში.

მთავარი რედაქცია: რ. კიკნაძე, ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი,
(მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია, ნ. ჯანაშია
თურქული წყაროების სერიის რედაქტორი ს ე რ გ ი ჯ ი ქ ი ა

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს აღმოსავლურ წყაროებს და კერძოდ, ოსმალთა ისტორიკოსებისა და მოგზაურების ცნობებს. შუა საუკუნეების საკმაოდ მდიდარ ოსმალურ ისტორიოგრაფიაში მოიპოვება არაერთი ავტორი, რომელიც საინტერესო და საქართველოს ისტორიისათვის უეჭველად მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის (მუსტაფა ნაიმა, იბრაჰიმ ფეჩევი, ალი ჩელები, ქათიბ ჩელები, მუსტაფა სელიანიქი, ევლია ჩელები და სხვ.).

ამ ავტორთა შორის, რომლებიც თავისი ქვეყნის აღწერის, ან ისტორიის თხრობისას საქართველოს ამბებსაც გადმოგვცემენ, განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს XVII საუკუნის განთქმულ მოგზაურს ევლია ჩელებს.

ევლია ჩელების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის წარმოსადგენად ძირითადი წყაროა მისივე თხზულება, რადგან „მოგზაურობის წიგნი“ მას აღწერილი აქვს ხანგრძლივი მოგზაურობის დროს ნანახი და განცდილი, ამდენად ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერაც არის. თითქმის ნახევარი საუკუნე გაატარა ევლია ჩელებიმ მოგზაურობაში და მისი ბიოგრაფიის შესწავლა ამ თხზულების გარეშე შეუძლებელია¹.

ევლია ჩელები დაიბადა 1611 წლის 25 მარტს სტამბოლში, უნკაფანის უბანში². ევლია ჩელების წინაპრები ქუთაშიაში ცხოვრობდნენ. ევლიას პაპა ყარა აჰმედი სულთან მეჰმედ II-ს მედროშე იყო; კონსტანტინეპოლის დაპყრობის (1453) შემდეგ აქ გადმოსახლდა და 147 წლის ასაკში გარდაიცვალა. ევლია ჩელების მამა დერვოშ მეჰმედ ზილი სასახლის კუფუჯუბაში (ოქრომჭედელთა უფროსი)

¹ А. Д. Желтяков, А. С. Тверитнинова, Эвлия Челеби и его «Книга путешествия» (Евлиа Челеби, Книга путешествия, вып. I, Москва 1961, გვ. 6).

² ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. I, გვ. 212.

(أوليا چلبی سیاحتنامہ آسی، جلد ۱، استانبول، ۱۳۱۴)

იყო. მან 114 წელი (პიჯრით 117) იცოცხლა. სულთან სულეიმან I კანუნისა და მომდევნო სულთნების დაახლოებული პირი იყო, მათ ემსახურებოდა და ლაშქრობებშიც ახლდა (სელიმ II, მურად III, მეჰმედ III, აჰმედ I, მუსტაფა I, ოსმან II, მურად IV და იბრაჰიმ I). 1648 წლის ივნისში ევლია ჩელები ბეგზაზარში იყო, როდესაც მამის გარდაცვალების ამბავი მოუვიდა³. ევლიას დედა აბაზას ტომიდან იყო, აჰმედ I-ს სულთნობის დროს (1603—1617) სასახლეში ჩამოიყვანეს და დერვიშ მეჰმედ ზილის მიათხოვეს. იგი დეიდად ეკუთვნოდა ოსმალეთის დიდ მოხელეს მელექ აჰმედ-ფაშას, რომელიც ევლიას მფარველობდა, ხშირად იახლებდა ხოლმე ლაშქრობებში და სხვადასხვა დავალებით აგზავნიდა პროვინციებში.

ყმაწვილთა სასწავლებელში მეცადინეობის შემდეგ ევლია ჩელები შეიხ ულ-ისლამ ჰამიდ ეფენდის მედრესეში მიაბარეს და აქ მუდარის აჰფეს-ეფენდის ხელმძღვანელობით 6 წელიწადს სწავლობდა თურქულ, სპარსულ და არაბულ ენებს, ღვთისმეტყველებას, ისტორიასა და ლიტერატურას. მან ზეპირად იცოდა ყურანი და საადი ზადეს ყურანის საკითხავ სახლში ჰაფიზის წოდება მიეცა. ევლია თავის თხზულებაში ამბობს, რომ მან იცოდა არაბული, სპარსული, ბერძნული, სირიული და ყირიმის თათრების ენა, დახელოვებული იყო მუსიკაში, მხატვრობასა და ოქრომჭედლობაში⁴.

მედრესეში სწავლის შემდეგ იგი 4 წელს სულთნის სასახლეში იმყოფებოდა. აქ თავისი ბიძის დიდვეზირ მელექ აჰმედ-ფაშას დახმარებით მიიწვიეს ამა-სოფიას მეჩეთიდან, სადაც იგი ყურანს კითხულობდა და სულთან მურად IV-ს მოეწონა. ევლია ჩელები სასახლეშიც განაგრძობდა განათლების მიღებას; კალიგრაფიაში მეჰმედ-ეფენდი ავარჯიშებდა, მუსიკაში — დერვიშ ომერ გულშენს. ხშირად მუსაიფობდა მურად IV-სთან და ერთხანს მისი დაახლოებული პირი — მუსაიბი იყო.

1638 წელს იგი სიფაჰიების რეგულარულ ჯარში გაამწესეს, მაგრამ „სამხედრო კარიერა არ იტაცებდა ცნობისმოყვარე და დაუდევარ ჭაბუკს. მას მოგზაურობა სწყუროდა. ამის შემდეგ დაიწყო მოგზაურობა ხან ახლომდებარე, ხან შორეულ ქვეყნებში“⁵.

ევლია ჩელების გარდაცვალების თარიღი ზუსტად ცნობილი არ არის. იგი უკანასკნელად 1671 წლის 21 მაისს გაემგზავრა მექაში და

³ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ ტ. II, გვ. 458 (ქართული თარგმანი — გვ. 425).

⁴ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ ტ. I, გვ. 246.

⁵ А. Д. Желтяков, А. С. Тверитинова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

აქედან 1672 წელს ეგვიპტეში ჩავიდა. 1673 წელს ეგვიპტიდან მო-
აწყო მოგზაურობა სუდანსა და აბისინიაში და დაბრუნდა. უკანასკ-
ნელი თარიღი, რომელსაც იგი თავის თხზულებაში ახსენებს, 1678
წელია. ფიქრობენ, რომ იგი გარდაიცვალა 1682, ან 1683 წელს. რო-
გორც ჩანს, უკანასკნელი მოგზაურობის შემდეგ სიცოცხლის უკა-
ნასკნელი წლები მან „მოგზაურობის წიგნის“ წერას მოანდომა.

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ ცნობილი ხელნაწერები
ინახება სტამბოლის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში, ბრიტანეთის მუ-
ზეუმსა და ვენაში⁶.

„მოგზაურობის წიგნის“ ათივე ტომი სტამბოლში დაიბეჭდა და
ერთადერთ სრულ გამოცემად ითვლება: I, II და III ტომები — 1897
წ.; IV და V ტომები — 1898 წ.; VI — 1900 წ.; VII და VIII ტომები
— 1928 წ. 1935 წელს გამოცემული IX ტომი და 1938 წ. — X ტომი
ლათინური შრიფტით არის დაბეჭდილი.

რეშათ ეკრემ კოჩუმ გამოსცა „მოგზაურობის წიგნის“ I და II
ტომები 1938 წელს, III ტომი 1944 წ. და IV ტომი 1949 წ. მაგრამ
ამ გამოცემას მეცნიერული ღირებულება არა აქვს, რადგანაც შე-
მოკლებულია (მთლიანად ამოღებულია მრავალი ადგილი, რომელიც
გამომცემლის აზრით, საინტერესო არ იყო მკითხველისათვის, შე-
მოკლებული და გამარტივებულია წინადადებები) და თანამედროვე
თურქულ ენაზეა გამართული (ევლია ჩელების მიერ ხმარებული
არაბული და სპარსული სიტყვები შეცვლილია თურქული სიტყვე-
ბითა და ნეოლოგიზმებით, გამარტივებულია სტილი), ე. ი. პოპუ-
ლარული გამოცემა და ფართო მკითხველისთვისაა გათვალისწინე-
ბული.

ასეთივე ხასიათის გამოცემა დაიწყო ათსიზმა 1971 წელს⁸;
პირველ ნაკვეთში მოთავსებულია ევლია ჩელების „მოგზაურობის
წიგნის“ I და II ტომები შემოკლებული სახით.

1969 წელს „მოგზაურობის წიგნის“ სრულად გამოცემა დაიწყო
ზუჰური დანიშმანმა, მაგრამ მასაც ახასიათებს ნაკლი — ლათინური
შრიფტით არის გამოცემული და „გადმოთურქულებულია“, როგორც
ეს სათაურშია აღნიშნული. ამჟამად ამ გამოცემის ხუთი ნაკვეთია
გამოსული, რომლებშიც შეტანილია ევლია ჩელების „მოგზაურობის
წიგნის“ I, II და III ტომები (პირველ და მეორე ნაკვეთშია ევლია
ჩელების I ტომი, მე-3 და მე-4 ნაკვეთში — II ტომი და III-ის ნაწილი.

⁶ Fr. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leip-
zig, 1927.

⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, c. I, 1938;
c. II, 1938; c. III, 1944; c. IV, 1949.

⁸ Atsız, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden seçmeler, İstanbul, 1971.

მე-5 ნაკვეთში III ტომი მთავრდება). უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გამოცემა ჩვენზელთ აღმოჩნდა „მოგზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანის გამოცემის შემდეგ. ამიტომ თარგმანისას ის არ გამოგვიყენებია.

„მოგზაურობის წიგნი“ არც ერთ ენაზე არ არის მთლიანად თარგმნილი. პირველი მკვლევარი, რომელმაც ყურადღება მიაქცია და შეისწავლა ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, იყო ავსტრიელი აღმოსავლეთმცოდნე ი. ჰამერი. მან ჯერ რამდენიმე ნაწყვეტი გამოაქვეყნა ქართული ენისა¹⁰ და დობრუჯას თათრების ენის შესახებ¹¹. (აგრეთვე სხვა საკითხებზეც აქვს სტატიები). შემდეგ გამოსცა „მოგზაურობის წიგნის“ ორი ტომის ინგლისური თარგმანი¹². სწორედ ამ ინგლისურმა თარგმანმა გაუთქვა სახელი ევლია ჩელების და ამის შემდეგ გახდა „მოგზაურობის წიგნი“ შესწავლის საგანი და წყარო სხვადასხვა საკითხებზე შექმნილი შრომებისათვის. თხზულების ნაწილები, რომლებიც ამა თუ იმ ქვეყნის აღწერას შეიცავენ, გამოქვეყნებულია მრავალ ენაზე; ევროპაში—ინგლისურ, გერმანულ, ფრანგულ, იტალიურ, ბერძნულ, რუმინულ, უნგრულ, სერბიულ, პოლონურ და ბულგარულ ენებზე. ჩვენში — რუსულ, სომხურ, აზერბაიჯანულ და ქართულ ენებზე.

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნისადმი“ ინტერესი განსაკუთრებით გაიზარდა ამ უკანასკნელ წლებში და რამდენიმე მალალ დონეზე შესრულებული თარგმანი გამოქვეყნდა გამოკვლევითა და კომენტარებითურთ.

1961 წელს ა. ს. ტვერიტინოვას ინიციატივითა და რედაქტორობით გამოვიდა ავტორთა კოლექტივის მიერ შესრულებული რუსული თარგმანი „მოგზაურობის წიგნის“ იმ ადგილებისა, რომლებიც მოლდავეთსა და უკრაინას შეეხება¹³. წიგნში შეფასებულია „მოგზაუ-

⁹ Evliya Celebi Seyahatnamesi, c. I, türkçeleştiren Zuhuri Danişman, İstanbul, 1969. (II—1969; III—1970; IV—1971; V—1971.).

¹⁰ Hammer J., Über die Kurdische Sprache und ihre Mundarten, aus dem III Bande der Reisebeschreibung Ewlias, — «Fundgruben des Orients — Mines de L'Orient», Bd. IV, Wien, 1814, Ss. 246—247.

¹¹ Hammer J., Sprachproben der Tataren von Dobrudscha, aus Ewlias Reisebeschreibung III. Theil, — «Fundgruben des Orients — Mines de L'Orient», Bd. V, Wien, 1816, s. 84.

¹² Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika, in the seventeenth, by Evliya Efendi, transl. from the Turkish by the ritter J. Hammer, London, vol. I, pt. I, 1834, pt. II, 1846; vol. II, 1850.

¹³ Э в л и я Ч е л е б и, Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), перевод и комментарии, выпуск I, Земли Молдавии и Украины, Москва, 1961.

რობის წიგნი“ როგორც საისტორიო წყარო, დართული აქვს შენიშვნები, საძიებლები და ბიბლიოგრაფია. ბიბლიოგრაფიაში წარმოდგენილია „მოგზაურობის წიგნის“ გამოცემები, თარგმანები და ის შრომები, რომლებიც „მოგზაურობის წიგნის“ მასალის საფუძველზეა აგებული.

1967 წელს გამოქვეყნდა ა. ხ. საფრასტიანის სომხური თარგმანის „მოგზაურობის წიგნის“ იმ ადგილებისა, რომლებიც სომეხ ხალხსა და სომხეთის ტერიტორიას მოიცავს¹⁴.

იუგოსლავიის მიწებისა და ხალხების შესახებ ცნობები ფუნდამენტალურადაა შესწავლილი 1967 წელს ჰაზიმ საბანოვიჩის მიერ სერბულ ენაზე გამოქვეყნებულ შრომაში¹⁵. შრომას დართული აქვს შესავალი და შენიშვნები.

1969 წელს პოლონეთში გამოვიდა ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ ის ნაწყვეტები, რომლებიც პოლონეთისა და ნაწილობრივ მეზობელი ქვეყნების მიწაზე მოგზაურობას შეეხება. თარგმანი შესრულებულია ზ. აბრამოვიჩის, ა. დუბინსკისა და ს. პლასკოვიცკა-რიმიკიევიჩის მიერ. მეცნიერული რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ეკუთვნის ზ. აბრამოვიჩს. ევლია ჩელების პიროვნებისა და მისი შემოქმედების შესახებ სტატია ეკუთვნის იან რაიჰმანს. ამ სტატიაში წარმოდგენილია ევლია ჩელებისა და მისი თხზულების შესახებ არსებული ლიტერატურის საკმაოდ სრული მიმოხილვა¹⁶.

რაც შეეხება „მოგზაურობის წიგნის“ II ტომს, იგი ჩვენში მთლიანად თარგმნილი არ ყოფილა. ფ. კ. ბრუნმა ი. ჰამერის მიერ შესრულებული ინგლისური თარგმნიდან რუსულად თარგმნა რამდენიმე ნაწყვეტი თხზულების იმ ადგილებისა, რომლებიც აზოვის ბრძოლას¹⁷, შავი ზღვის სანაპიროზე მოგზაურობას¹⁸ და ამიერკავ-

¹⁴ თურქული წყაროები, III, ევლია ჩელები. თარგმანი, წინასიტყვაობა და შენიშვნები ა. ხ. საფრასტიანისა, ერევანი, 1967 (Պուրքական սպეკიւմներ, Գ, Եվլիյա Չեօլեբի, Ա. Խ. Սաֆրաստիանի, Երևան, 1967).

¹⁵ ე ვ ლ ი ა ჩ ე ლ ე ბ ი, მოგზაურობა. ნაწყვეტები იუგოსლავიის მიწების შესახებ, თარგმანი, შესავალი და კომენტარები ჰაზიმ საბანოვიჩისა, სარაევო, 1967 (Evljia Čelebi, Putopis, odlomci o Jugoslavenskim zemljama, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967).

¹⁶ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, 1969 (Księga Podróży Ewliji Czelebiego, (Wybor), 1969).

¹⁷ Б р у н Ф. К. Неудачная осада Азова турками в 1641 г. и занятие ими крепости по оставлению оной казаками. «Записки Одесского об-ва истории и древностей», т. VIII, Одесса, 1872.

¹⁸ Б р у н Ф. К. Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря. «Зап. Одесского об-ва истории и древностей», т. IX, Одесса, 1875.

კასიის მდგომარეობას შეეხება¹⁹. თარგმანი უნაკლო არ არის, რადგანაც ორიგინალიდან არ არის თარგმნილი და თანაც ძალიან დამახინჯებულია აღმოსავლური ტერმინები და სახელწოდებანი — ჯერ არაბული შრიფტი არ იქლევა სიზუსტის დაცვის საშუალებას, შემდეგ — ინგლისური ტრანსკრიპცია და აქედან გადმოღებული რუსული ძალზე სახეცვლილია.

„მოგზაურობის წიგნის“ II ტომის ნაწყვეტების სომხური თარგმანი ა. ხ. საფრასტიანის ზემოხსენებულ ნაშრომშია მოთავსებული. „მოგზაურობის წიგნის“ II ტომის მონაცემები აქვს გამოყენებული ვ. ვ. ბარტოლდს თავის სტატიაში, რომელიც ყაითაყების წარმოშობას შეეხება²⁰. ქართველ ენათმეცნიერთა შორის პირველად ი. ა. ყიფშიძემ გაითვალისწინა ევლიას მიერ ჩაწერილი ენობრივი მასალა თავის შრომაში²¹. ს. ს. ჯიქიამ შეისწავლა და სამეცნიერო სტატიების სახით წარმოადგინა „მოგზაურობის წიგნში“ არსებული მასალა ქართული და მეგრული ენების შესახებ²² და ლაზებისა და ლაზური ენის შესახებ²³.

რ. ბლაიზშტაინერმა, „მოგზაურობის წიგნის“ ის ადგილები გამოიყენა, სადაც ევლიას ჩაწერილი აქვს ქართული, მეგრული და აფხაზური ენების მასალა²⁴.

„მოგზაურობის წიგნის“ II ტომის მასალა გამოიყენა ს. ბ. აშურბეილიმ აღმოსავლეთმცოდნეთა XXV საერთაშორისო კონგრესზე წაკითხული მოხსენებისათვის — ევლია ჩელების „სეაჰათნამე“, როგორც წყარო XVII საუკუნის პირველი ნახევრის აზერბაიჯანის ქალაქების სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად²⁵.

¹⁹ Б р у н Ф. К. Заметки турецкого туриста о состоянии Закавказского края около половины XVII в. «Кавказ», 1870, 5, 7, 14 июня.

²⁰ Б а р т о л ь д В. В. К вопросу о происхождении кайтаков, «Этнографическое обозрение», № 1—2, Москва, 1910.

²¹ И. К и п ш и д з е, Грамматика мингрельского (иверского) языка. Петербург, 1914, (Материалы по яфетическому языкознанию VII).

²² С. Д ж и к и я, GEORGICA—TURCICA, I, Евлия Челеби о мингрельском и грузинском языках, «Советское языкознание», т. II, Л-д, 1936.

²³ ს. ჯ ი ქ ი ა, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, 6, 1954.

²⁴ R. B l e i c h s t e i n e r, Die Kaukasischen Sprachproben in Ewliya Celebis Seyahatname, «Caucasica», II, (გვ. 84—124).

²⁵ С. Б. А ш у р б е й л и, Сеяхат-наме Эвлия Челеби как источник по изучению социально-экономической и политической истории городов Азербайджана в первой половине XVII века (XXV международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР), Москва, 1960.

აკად. ვ. გორდღევსკიმ გამოაქვეყნა შრომა ოსმალეთის ამქართა ცხოვრების შესახებ²⁶ და ძირითადად „მოგზაურობის წიგნის“ I ტომის მასალა გამოიყენა. ვ. ს. გარბუზოვამ ევლია ჩელების მიერ აღწერილი სტამბოლის ხელოსნური ორგანიზაციების მასალაზე დაყრდნობით გამოაქვეყნა ნაშრომი სტამბოლის ოქრომჭედლების შესახებ და აქვე ზოგადად შეაფასა ევლია ჩელების თხზულების მნიშვნელობა.²⁷

შუა საუკუნეების ოსმალეთში სამწერლო ენა ზუსტად ჩამოყალიბებული არ იყო და ყოველი მწერალი თავისებურად წერდა. ეს ე. წ. ოსმალური ენა არსებითად განსხვავდებოდა სასაუბრო ენისაგან და მით უმეტეს, თანამედროვე ლიტერატურული თურქულისაგან. ოსმალური წარმოდგენდა ხელოვნურ ნარევს თურქული, არაბული და სპარსული სიტყვებისა და გრამატიკული კონსტრუქციებისა, რომელთაც ყოველი მწერალი ნებისმიერად იყენებდა. ზოგიერთი გამოთქმა, ორაზროვანი და ხატოვანი ნათქვამი, ისტორიული ფაქტი, რაც იმდროინდელი მკითხველისათვის გასაგები იყო, დღეს ძნელად გამოსაცნობია. თარგმანს აძნელებს ის გარემოებაც, რომ თხზულებაში აუარებელი სპეციფიური ტერმინია. ამიტომ საჭირო გახდა ჩვენი შრომის II ნაკვეთში ვრცელი შენიშვნების დართვა ტექსტის გასაგებად. გარდა ტექსტისათვის დართული შენიშვნებისა, შრომას დაფურთხებულ ტერმინოლოგიური შენიშვნები, რომლებშიც არსებული ლიტერატურისა და წყაროების გამოყენებით განმარტებულია სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური, სამოხელეო და საყოფაცხოვრებო ტერმინები.

²⁶ В л. Гордлевский, Из жизни цехов в Турции, «Записки коллегии востоковедов», II, вып. 2, Л.-д., 1927.

²⁷ В. С. Гарбузова, Эвлия Челеби о Стамбульских ювелирах XVII в., Труды отдела Востока, III, Л.-д., 1940.

ევლია ჩელები თავის ცხოვრების ამოცანად თვლიდა ქვეყნიერების მოვლას და თავისი თვალით ნანახის აღწერას. აი რას ამბობს იგი „მოგზაურობის წიგნის“ II ტომის შესავალში: „სულ იმას ვფიქრობდი, როგორ გავითავისუფლო თავი მამისა და დედის სასტიკი კლანჭებისაგან, ქვეყანა მოვიარო და შევძლო მსოფლიოს მოგზაური გავხდე-მეთქი... ჩემი მთავარი სურვილი იყო წავსულიყავი წმინდა ადგილებისაკენ — ბაღდადს, მექას, მედინას, ეგვიპტეს, სირიას“¹... ეს სურვილი სრულიად შემთხვევით აუსრულდა — სტამბოლის ქუჩებში სეირნობის დროს გაიგო, რომ მისი მეგობარი ბრუსას მიემგზავრებოდა და მაშინვე, სახლში არც შეუტყობინებია, ისე გაჰყვა სამოგზაუროდ. ასე დაიწყო ევლია ჩელებიმ მოგზაურობა 1050 წლის მუჰარემის პირველ პარასკევს (1640 წ. 27. IV) და დაასრულა 1673 წელს.

როგორც ჩანს, ევლია ჩელები, როცა დროს იშოვიდა, დღიურებს წერდა, სადაც მარშრუტი და გეოგრაფიული პუნქტების აღწერა შეჰქონდა. თითქმის განუწყვეტელი მოგზაურობის დროს შეუძლებელი იყო ნანახი ქვეყნების დეტალური აღწერა და თან ისტორიული ექსკურსების გაკეთება. ამიტომ 1673 წლის შემდეგ, როცა მან მოგზაურობა დაამთავრა, სიცოცხლის უკანასკნელი წლები თავისი ჩანაწერების დამუშავებასა და თხზულების წერას შოიანდომა. დღიურების საფუძველზე რომ არის შედგენილი მისი თხზულება, შემდეგი ადგილიდანაც ჩანს: ევლია აზოვის ლაშქრობიდან ყირიმში ჩავიდა და მოულოდნელად მოუხდა ბალაკლავადან გემით სტამბოლისკენ გამგზავრება. ამასთან დაკავშირებით იგი ამბობს: „რადგანაც საღაშქროდ მივდიოდით, საწერად დრო ვერ ვიშოვე, ამ ყირიმის ქვეყნის დახასიათება, მისი საქველმოქმედო დაწესებულებებისა და ძეგლების აღწერა ვერ გავხდე“².

¹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბილისი, 1971, გვ. 9—10.

² იქვე, გვ. 123.

მოგზაურობის დაწყებამდე ათი წლით ადრე ევლია ჩელებამ დაიწყო სტამბოლისა და მისი სანახების შემოვლა. როგორც ჩანს, თხზულების პირველი ტომის მასალა მან შორეული მოგზაურობის დაწყებამდე შეაგროვა და წერა დაამთავრა გვიან (I ტომში მას აღწერილი აქვს 1678 წლის ამბები), მიუხედავად იმისა, რომ იგი „მოგზაურობის წიგნის“ მეორე ტომის შესავალში ამბობს: „1040 (1630) წლის მუჰარემის თვის პირველ რიცხვს (10.VIII) ქალაქ სტამბოლში ვიხეტიალე და შევქმენი პირველი ტომი, რომელიც შეიცავს სტამბოლის ამქართა აღწერას. რამდენადაც შეიძლებოდა, მთლიანად აღვწერე ზუროთმოძღვრების ძეგლები და საქველმოქმედო დანიშნულების ნაგებობანი; აღვწერე მისი ამქრები და მათი მფარველი უხუცესები თავიანთი კანონებითა და წესებით; გადმოვეცი, თუ რა მონაწილეობა მიიღეს მათ ჯარში ბაღდადის დასაპყრობად მოწყობილი წმინდა ომის დროს“³.

მართლაც, სანამ ევლია ჩელები თავისი თხზულების წერას შეუდგებოდა, იგი უპირველესად ყოვლისა მოგზაური იყო. მისი თხზულების ღირსება კი სწორედ ის არის, რომ მასში, გარდა მოგზაურის დაკვირვებისა და ნანახი ქვეყნების დახასიათების შედეგად მიღებული უამრავი ცნობისა, ისტორიული ხასიათის მეტად საინტერესო მოვლენების შესახებ მსჯელობასაც ვხვდებით. როდესაც ევლია ჩელები თხზულების წერას შეუდგა და მის მიერ ნანახი ქვეყნები უნდა აეწერა, მას ათეული წლები აშორებდა მოგზაურობის წლებს. ამიტომ იგი თავისი ნანახის აღწერას უკვე ისტორიკოსის თვალთ უდგებდა. ამის მაგალითად მიგვაჩნია შემდეგი: 1645 წლის გაზაფხულზე კუნძულ კრეტაზე სალაშქროდ გაემართა და ჰანიას ციხის აღებაში მიიღო მონაწილეობა. ამ ლაშქრობას რომ აღწერს, დასძინს: „ჰანიეს დაპყრობის შესახებ კიდევ რამდენი ათასი აღწერა და ქებაც კი არის“...⁴ XVII საუკუნის 70-იანი წლებისათვის, როდესაც ევლია ჩელები თავის თხზულებას წერდა, 1645 წლის ამბები, რასაკვირველია, უკვე ისტორია იყო.

თავის შეხედულებას მოგზაურის მოვალეობის შესახებ ევლია ჩელები მამის სიტყვებით გადმოგვცემს: „... დიდი წმინდანების სალოცავი ადგილები მონახულე და აღწერე ყველა სალოცავი ადგილი, ყველა ქვეყნის სადგურებში არსებული ველები და უდაბნოები, მაღალი მთები, საოცარი ხეები და ქვები, ქალაქები, სამაგალითო ძეგლები, ციხეები, მათი დამპყრობნი და ამშენებელნი, მათი გარე-

³ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბილისი, 1971, გვ. 9—10.

⁴ იქვე, გვ. 158.

შემოწერილობის ზომები და შექქმენი თხზულება, რომელსაც „მოგზაურობის წიგნი“ დაარქმევ⁵. ეს „დავლება“ ევლია ჩელებიმ შეასრულა და მას დაურთო თავისი შეხედულება წარსულის მოვლენებისადმი; ასე ვთქვათ, პრიმიტიულად შესრულებულ ისტორიულ ასპექტში წარმოგვიდგინა მის მიერ ნანახი.

ევლია ჩელები ხან თავის ბიძას — მელექ აჰმედ-ფაშას და სხვა გავლენიან ნათესავებს დაჰყვებოდა ლაშქრობებში, ხან თავისი ინიციატივით მოგზაურობდა. ხშირად სპეციალური დავალებებით აგზავნიდნენ სხვადასხვა ქვეყნებში. ამ დავალებათა შორის ექვი არ არის, ზოგჯერ მთავარი ადგილი დაზვერვას ეჭირა. მისი თხზულების მრავალი ადგილი იმაზე მეტყველებს, რომ მის ცნობებს პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა (შეიძლება თუ არა მდინარეზე გადასვლა; რა სიმტკიცისაა და როგორაა გამაგრებული ციხე, როგორი ბრძოლისუნარიანია ჯარი, ან მოსახლეობა; რა დამოკიდებულებაა ქვეყნის ტომებს შორის და, რაც მთავარია, როგორი დამოკიდებულება და განწყობილება აქვთ ოსმალების მიმართ). მოგზაურობდა გემით და აღწერდა სანაპირო მხარეებს, კუნძულებს; მოგზაურობდა ცხენით; გზაში შეხვდებოდა ოსმალთა ლაშქარს და მას გაჰყვებოდა, თუ გზა იმ ქვეყნისაკენ ედო, რომელიც ჯერ არ ენახა; დაჰყვებოდა მლოცველთა და ვაჭართა ქარავნებს, ელჩობას და ასე მოიარა ანატოლია, სომხეთი, საქართველო, აზერბაიჯანი, ირანი, ქურთისტანი, სირია, პალესტინა, მესოპოტამია, არაბეთის ნახევარკუნძული, ეგვიპტე, სუდანი, აბისინია, ჩრდილო კავკასია, სამხრეთი რუსეთი, ვოლგისპირეთი ყაზანამდე, ყირიმი, მოლდავეთი, უკრაინა, ბალკანეთის ნახევარკუნძული, უნგრეთი, პოლონეთი, ავსტრია და სხვ. „მოგზაურობის წიგნი“ არსებული მასალის მიხედვით ევლია ჩელების მარშრუტების მოკლე ჩამოთვლას ქვემოთ წარმოვადგენთ.

ბრუსაში ხანმოკლე მოგზაურობის შემდეგ, 1640 წლის 19. VIII ევლია ჩელები სტამბოლიდან გაჰყვა მამამისის მიერ აღზრდილ ქეთენჯი ომერ-ფაშას, რომელიც იმ ხანებში დაინიშნა ტრაპიზონის ვილაიეთის ვალის თანამდებობაზე⁶. გემით მოგზაურობისას მან დაათვალიერა და აღწერა შავი ზღვის სამხრეთი სანაპიროები, ნავსადგურები, ციხეები და ქალაქები. ტრაპიზონში რამდენიმე თვე დაჰყო და მისი ბეგლარ-ბეგის ელჩობას გაჰყვა სამეგრელოში⁷. ტრაპიზონ-

⁵ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I. ქართული თარგმანი, თბილისი, 1971, გვ. 61—62.

⁶ იქვე, გვ. 71.

⁷ იქვე, გვ. 93.

ში რომ დაბრუნდა, 1641 წლის აპრილში შეუერთდა ლაშქრობას, რომელიც მიზნად ისახავდა კაზაკებისაგან აზოვის ციხის განთავისუფლებას⁸. მან ხომალდით გაიარა შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო, ქუჩრის სრუტე და აზოვში ჩავიდა. აზოვის წარუმატებელ ალყაში მონაწილეობა მიიღო და ზამთარში ყირიმის ხან ბაჰადირ-გირეისთან ერთად ყირიმში ჩავიდა; 1641—1642 წწ. ზამთარი ყირიმში გაატარა. 1642 წლის გაზაფხულზე ისევ შეუერთდა აზოვის ლაშქრობას. სტამბოლში გემით რომ ბრუნდებოდა, ქარიშხალში მოხვედრილი გემი ჩაიძირა და ევლია ჩელებიმ დიდი წვალებით მიიღწია ბულგარეთის სანაპიროს. აქედან სტამბოლში ჩავიდა.

შემდეგი მოგზაურობა ფაქტიურად წარმოადგენდა 1645 წლის გაზაფხულზე კუნძულ კრეტას დასაპყრობლად მოწყობილ ლაშქრობას⁹.

1646 წლის სექტემბერში ევლია ჩელები არზრუმისაკენ გაჰყვა ვილაიეთის განმგებლად დანიშნულ ახლო ნათესავს დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას¹⁰. მთელი ანატოლია გაიარა და არზრუმში ჩავიდა. აქედან რამდენჯერმე იმოგზაურა არზრუმის ვილაიეთში სხვადასხვა მხარეს. შემდეგ თავრიზის ხანის ელჩს სეიფ ალი-ხანს გააყოლეს ამაღალში თავრიზის ხანისათვის საჩუქრების მისართმევად¹¹. გაიარა ერევანი, წახჭევანი, ყარაბაღი და თავრიზში ჩავიდა¹². თავრიზის სანახები დაათვალიერა. თავრიზიდან ერევანში ჩავიდა¹³. ერევნის ხანი ამ დროს ბაქოში იყო და მისი მიწვევით ევლია ჩელები ბაქოსაკენ გაემგზავრა¹⁴. გაიარა განჯა, არეში, შაქი, ნიაზაბადი, შემახა და 1647 წლის 8 თებერვალს ბაქოში ჩავიდა¹⁵. ბაქოდან დარუბანდში ჩავიდა, დაღისტნის გზით კახეთზე გამოიარა და თბილისში ჩამოვიდა.¹⁶ თბილისში დიდხანს არ დარჩენილა; მტკვარს აღმა აჰყვა, გორი, სურამი, აწყური, ახალციხე, ხერთვისი გაიარა, არტაანი მოიარა და არზრუმში ჩავიდა¹⁷. იმავე წელს არზრუმის ვალის დავალებით ყარსზე გავლით ერევანში ჩავიდა და არზრუმში დაბრუნდა¹⁸. არზრუმის ფაშის ბრძანებით ბაიბურთის, ისპირის, თორთუმისა და სხვა ციხეების ციხისთავებს წერილები წაუღო¹⁹. თორთუმიდან გონიოში გაჰყვა ჯარს.

⁸ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბილისი, 1971, გვ. 95.

⁹ იქვე, გვ. 136.

¹⁰ იქვე, გვ. 263.

¹¹ იქვე, გვ. 304.

¹² იქვე, გვ. 159.

¹⁴ იქვე, გვ. 267.

¹⁸ იქვე, გვ. 310.

¹¹ იქვე, გვ. 216.

¹⁵ იქვე, გვ. 279.

¹⁹ იქვე, გვ. 317.

¹² იქვე, გვ. 228.

¹⁶ იქვე, გვ. 293.

და კაზაკებთან ბრძოლაში მიიღო მონაწილეობა²⁰. შემდეგ სამეგრელოში ილაშქრა²¹ და 1647 წლის ნოემბერში არზრუმის სანახებში შეხვდა თავის უფროსს — არზრუმის ფაშას²². 1647—48 წლის ზამთარში ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლია მოიარა ფაშის ლაშქართან ერთად და 1648 წლის მარტში ანკარაში ჩავიდა²³. შემდეგ თოკათში მივიდა და აჯანყებულ ვარდარ ალი-ფაშას თავისი ფაშის წერილი მიუტანა. 1648 წლის ივნისში სტამბოლისაკენ გაემგზავრა, როცა მამის სიკვდილის ამბავი გაიგო²⁴.

შემდეგი მოგზაურობა ევლია ჩელებიმ 1648 წლის აგვისტოში დაიწყო: ამჯერად იგი დამასკოსაკენ გაჰყვა სირიის ბეგლარ-ბეგად დანიშნულ მურთაზა-ფაშას²⁵. მის სამსახურში იყო, როგორც მუეძინთა უფროსი და მისი დავალებების შესასრულებლად მოგზაურობდა ხოლმე სირიისა და პალესტინის სხვადასხვა მხარეში. ცოტა ხნის შემდეგ მურთაზა-ფაშა სივასის ბეგლარბეგად დანიშნეს და ევლიაც მასთან ერთად ჩავიდა სივასში²⁶. 1650 წელს მურთაზა-ფაშა გადააყენეს და ევლია ჩელები იმავე წლის 14 ივლისს სტამბოლს დაბრუნდა²⁷.

1651 წელს ევლია ჩელების ნათესავი მელექ აჰმედ-ფაშა დიდვეზირობიდან გადააყენეს და ოჩაკოვოს (იზზუ) ბეგლარ-ბეგად დანიშნეს. იმავე წლის სექტემბერს ევლია ჩელები მას გაჰყვა, შავი ზღვის დასავლეთი სანაპირო მოიარა და 1652 წ., როდესაც მელექ აჰმედ-ფაშა რუმელიის ბეგლარ-ბეგად დანიშნეს, სოფიაში ჩამოჰყვა²⁸. მელექ აჰმედ-ფაშა რომ გადააყენეს, ევლია ჩელები 1653 წლის ივლისში სტამბოლს დაბრუნდა²⁹.

1655 წელს მელექ აჰმედ-ფაშა ვანის ვილაიეთის ბეგლარ-ბეგად დანიშნეს და ევლიაც მას გაჰყვა. აქედან იმოგზაურა თავრიზში, მოსულში, ჰამადანსა და ბაღდადში. 1656 წლის ივნისში სტამბოლს დაბრუნდა. 1656 წლის ივლისში იგი ისევ ოჩაკოვის ვილაიეთის

²⁰ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბილისი, 1971, გვ. 323.

²¹ იქვე, გვ. 330.

²² იქვე, გვ. 335.

²³ იქვე, გვ. 395.

²⁴ იქვე, გვ. 425;

²⁵ იქვე, გვ. 444.

²⁶ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. II, გვ. 132 (იხ. სტამბოლის გამოცემა).

²⁷ იქვე, გვ. 254;

²⁸ იქვე, გვ. 370.

²⁹ იქვე, გვ. 418.

ბეგლარ-ბეგად დანიშნულ მელექ აჰმედ-ფაშას გაჰყვა და სილის-ტრია მოიარა³⁰.

1657 წლის 26 მაისს ევლია ჩელები გაჰყვა ლაშქარს, რომელიც აჯანყებული უნგრელი მთავრის — რაკოცის წინააღმდეგ მიდიოდა³¹. აქ იგი ყირიმის ხან მეჰმედ-გირეი IV-ს სამსახურში შევიდა და მას ახლდა რუსეთის მიწებზე მოწყობილ თარეშებში. ამ დროს მოიარა უკრაინის ის მიწები, რომლებიც დნეპრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობენ³² და 1658 წლის იანვარში სტამბოლს დაბრუნდა³³. 1660 წელს ბალკანეთში იმოგზაურა; სოფია, ნიში, ბელგრადი მოიარა და ბოსნაში ჩავიდა, აქედან ბეგლარ-ბეგად დანიშნულ მელექ აჰმედ-ფაშას დავალებებით იგზავნებოდა სხვადასხვა მხარეს. იყო სპლიტში³⁴. ხორვატიის მთავარ ნიკოლა ზრინისთან და შემდეგ მდინარე სავა და დრავას ხეობებში³⁵.

1661 წლის იანვარში სოფიაში ჩამოვიდა მელექ აჰმედ-ფაშასთან ერთად, რომელიც ამ დროს რუმელიის ბეგლარ-ბეგად დანიშნეს. აქედან მან რამდენიმე მოგზაურობა მოაწყო და თან ფაშის დავალებებს ასრულებდა, გადასახადების აკრეფას ხელმძღვანელობდა და ლაშქრობებში მონაწილეობდა³⁶. შემდეგ ალბანეთში იმოგზაურა და 1662 წლის 4 აპრილს სტამბოლში დაბრუნდა³⁷. 1663 წელი ავსტრიის ლაშქრობაში გაატარა, მრავალი ქალაქი მოიარა და ზამთარში ბელგრადში დაბრუნდა³⁸. 1664 წლის გაზაფხულზე ჰერცოგოვინაში იმოგზაურა³⁹. ილაშქრა უნგრეთში, ბუდინიდან ერლაუში ჩავიდა, პეშტში დაბრუნდა. ზავის დადების შემდეგ ელჩად გაგზავნილი ფაშის ამაღალში მოხვდა და 1665 წლის ივნისში ვენაში ჩავიდა⁴⁰. იმავე წელს ევლია ჩელები ყირიმშია. ყირიმიდან ჩრდილო კავკასიაში იმოგზაურა, გაიარა დაღისტანი, კასპიის ზღვის სანაპიროებით

³⁰ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. V, გვ. 77 (იხ. სტამბოლის გამოცემა).

³¹ იქვე, გვ. 105.

³² იქვე, გვ. 147.

³³ იქვე, გვ. 233.

³⁴ იქვე, გვ. 494.

³⁵ იქვე, გვ. 508.

³⁶ იქვე, გვ. 590.

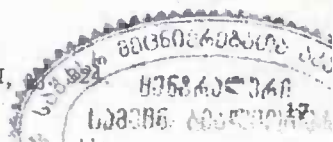
³⁷ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. VI, გვ. 136 (იხ. სტამბოლის გამოცემა).

³⁸ იქვე, გვ. 402.

³⁹ იქვე, გვ. 413.

⁴⁰ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. VII,

2. გ. ფუოურიძე

ასტრახანში ჩავიდა; ვოლგას აჰყვა და ყაზანში აღმოჩნდა. აქედან მდინარე იაიკის აუცილებით ურალამდე მიაღწია და დონზე დაბრუნდა. აზოვიდან სამხრეთ უკრაინაზე, რუმინეთსა და ბულგარეთზე გავლით სტამბოლს ჩავიდა 1668 წლის 11 მაისს⁴¹.

1668 წლის 26 დეკემბერს სტამბოლიდან გავიდა, გაიარა ედირნი, სალონიკი, თესალია, მორეა. 1669 წ. ანაბოლიდან გემით წავიდა კუნძულ კრეტაზე მოწყობილ ლაშქრობაში⁴². 1670 წლის აპრილში კრეტა დატოვა და საბერძნეთში დაწყებული აჯანყების წინააღმდეგ გაგზავნილ ჯარს შეუერთდა⁴³. იქიდან ალბანეთზე გამოიარა, მაკედონიის ზოგიერთი მხარე დაათვალიერა და 1670 წლის 28 დეკემბერს სტამბოლს დაბრუნდა⁴⁴.

1671 წლის 21 მაისს თავის მეგობარ საილი ჩელებისთან ერთად სალოცავად მექას გაემართა იმ გზით, რომლითაც ჯერ არ ეარა. კუნძულ როდოსზე იყო, გაიარა ადანა, მარაშა, აინთაბი, დამასკოკ ინახულა და იქიდან მექაში ჩავიდა მლოცველთა ქარავანთან ერთად.

1672 წლის ივნისში ევლია ჩელები მექადან გაჰყვა ეგვიპტისაკენ მიმავალ მლოცველებს და ეგვიპტე მოიარა. აქედან სუდანსა და აბისინიაშიც ჩავიდა (1673 წ.) და ეგვიპტეში დაბრუნდა.

რასაკვირველია, ამ მოგზაურობას არავითარი ფასი არ ექნებოდა, ევლია ჩელების დაწვრილებით რომ არ ჰქონდეს აღწერილი მოგზაურობის დროს ნანახი, განცდილი და გავონილი.

ევლია ჩელების თხზულების დახასიათებისა და შეფასებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ვ. ვ. ბართოლდისა და ი. ი. კრაჩკოვსკის მიერ თავიანთ შრომებში გამოთქმულ აზრს. ი. ი. კრაჩკოვსკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ისეთმა მკაცრმა მსაჯულმა, როგორც იყო ვ. ვ. ბართოლდი, შესაფერისად შეაფასა „მოგზაურობის წიგნი“ და თქვა, რომ თურქულ ენაზე დაწერილმა ორიგინალურმა გეოგრაფიულმა თხზულებამ—ევლია ჩელების მოგზაურობის აღწერამ — გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მასალის სიუხვით შორს მოიტოვა კლასიკური არაბული გეოგრაფიული შრომებიო⁴⁵.

⁴¹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. VIII, გვ. 67 (იხ. სტამბოლის გამოცემა).

⁴² იქვე, გვ. 376.

⁴³ იქვე, გვ. 577.

⁴⁴ იქვე, გვ. 768.

⁴⁵ И. Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, Избранные сочинения, т. IV, М-Л-д, 1957, стр. 627

ევლია ჩელებიმ თავისი თხზულება შეადგინა მოგზაურობის დროს წარმოებული ჩანაწერებისა და ზოგჯერ ნაამბობის საფუძველზე, ზოგ შემთხვევაში ლიტერატურული წყაროების გამოყენებით. ი. ი. კრაჩკოვსკის აზრით, სხვადასხვა ქვეყნის ყოველი კონკრეტული ობიექტი, რომელიც ევლია ჩელებიმ ინახულა, მას აღწერილი აქვს უშუალო დაკვირვების საფუძველზე და იგი შეიძლება ჩაითვალოს დიდ და ოსმალთა გეოგრაფთა შორის ყველაზე საინტერესო წარმომადგენლად⁴⁶. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სწორედ მისი თვალთ ნანახი და ამ შემთხვევაში, თითქმის ყოველთვის სანდოა ევლია ჩელების მიერ მოწოდებული ცნობები. იგი მრავალ ცნობას იძლევა მის მიერ ნანახი ქვეყნების ხალხთა ცხოვრების სხვადასხვა მხარეების შესახებ; აგვიწერს ქალაქებსა და სოფლებს, მათთვის გამართულ ბრძოლებს, სახალხო მეურნეობას, მცენარეულობას, მდინარეებსა და წყაროებს. ჩაწერილი აქვს ფოლკლორული, ლინგვისტური და ეთნოგრაფიული მასალა (ჩაცმულობა, საჭმელსასმელი, ნადიმი და სანახაობანი) და სხვ. მისი აღწერილობის სხვადასხვა ადგილას გაფანტულია აურაცხელი კულტურულ-ისტორიული მასალა და მიუხედავად მრავალი გაზვიადებისა და დამზებულის შეცდომებისა, ყველაფერი ეს ისე ცოცხლად არის წარმოდგენილი; რომ ქვეყნის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების მრავალფეროვან სურათს იძლევა⁴⁷. ყველაფერი ეს თანამედროვე მეცნიერებას სრულ უფლებას აძლევს აღიაროს ევლია ჩელები მახლობელი აღმოსავლეთის დიდი მოგზაურების მთელი პლეადის ნაღვაწის დამაგვირგვინებლად⁴⁸.

ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ „მოგზაურობის წიგნი“, ევლია ჩელები თითქმის ყოველი ქვეყნის, ან დიდი ქალაქისა და ციხის აღწერას წაუმიძღვარებდა ხოლმე მის ისტორიას, გადახილეთ მათებსა და სხვა ისტორიული ხასიათის ცნობებს. ამიტომ ზედმეტად არ იქნება, თუ მას დავახასიათებთ როგორც ისტორიკოსს.

საინტერესოა ევლია ჩელების შეხედულება ისტორიკოსის მოვალეობაზე. მისი აზრით, ისტორიკოსის უპირველესი მოვალეობაა მის განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების გადმოცემა, სადა და ნათელი ენით წერა. ევლია ჩელები გამოთქვამს შეხედულებას, რომ ისტორიული ამბის მალაღმარებელი აღწერით არ უნდა შეფასდეს მოვლენის მნიშვნელობა. მაგალითად მას დაწვრილებით

⁴⁶ იქვე, გვ. 628.

⁴⁷ იქვე, გვ. 631.

⁴⁸ იქვე.

აქვს აღწერილი კუნძულ კრეტაზე ლაშქრობა და გამოთქვამს აზრს, რომ „ეს ქეშმარიტად, ბაღდადისა და აზოვის ომებს აჭარბებს. სიმართლე რომ ითქვას, უამთაღმწერლები იმ ომებს მაღალფარდოვნად აღწერენ, მაგრამ ამის დამწერ მწირს კი საამისო უნარი არ შესწევს“⁴⁹. ან უფრო ქვემოთ: „ჰანიეს დაპყრობის შესახებ კიდევ რამდენი აღწერა და ქებაც კი არის, მაგრამ მე, ცოდვებით სავსე მწირსა და არარაობას, მინცდამაინც ნატიფად თხზვა და ჩემს განკარგულებაში არსებული უტყუარი ცნობების ლამაზად მოხსენება არა მქონია მიზნად. ნათელი და სადა ენით აღვწერ და ამას დავეკრდი, როგორც ნათქვამია: „ადამიანთა სიტყვა გონების მიხედვითო“⁵⁰.

შუა საუკუნეების ისტორიოგრაფიის ტრადიციის მიხედვით იგი თავის თავს „წრფელს“, „მართალს“ უწოდებს და მკითხველს არწმუნებს თავისი თხრობის სინამდვილეში. მიუხედავად ამისა, ევლია ჩელები არ იყო ყოველთვის „წრფელი“. თავისი პოლიტიკური ტენდენციის გამოსაჩენად, მოსაზრების დასამტკიცებლად, „ურჯულთების“ დასამცირებლად და ზოგჯერ თხრობის გასახალისებლად ათასნაირ გამოგონილ ამბავს, სასწაულსა და საოცრებას მოუთხრობდა მკითხველს, აზვიადებდა ოსმალთა ძლიერებას, დიდსულოვნებას, სიბრძნეს და სხვ. მრავალი ლეგენდა წმინდანების შესახებ, რომელსაც ევლია ტრადიციის მიხედვით ხშირად მიმართავს, მას ხალხური და წერილობითი წყაროებიდან აქვს გადმოღებული⁵¹. ზოგჯერ იგი იძულებული იყო ხარკი გადაეხადა ოფიციალური პირებისათვის, ეჭო და ედიდებინა ისინი, თუმცა გამორიცხული არ არის დაფარული ირონიაც: თავისი სისულელით ცნობილი სულთნის — იბრაჰიმ პირველის შესახებ ერთ ადგილას ასეთი გამოთქმა აქვს: — „არისტოტელივით ბრძენმა ფადიშაჰმა“⁵².

ევლია ჩელების თხზულება შეიძლება სანიმუშო მაგალითად გამოდგეს იმის მიხედვით, თუ რა მრავალფეროვანი მასალის საფუძველზეა იგი შედგენილი. „მოგზაურობის წიგნის“ ჩონჩხს წარმოადგენს დღიურები, სადაც აღწერილია განვლილი გზა და ყოველდღიური ამბები, რაც შეიძლება მოგზაურს გადახდენოდა, ან მისი დაკვირვების ობიექტი ყოფილიყო. ამ ჩონჩხ ასხმული აქვს ავტორის შეხედულებანი ქვეყნებისა და ქალაქების ისტორიაზე, მოსახლეობის საქმიანობასა და ყოფა-ცხოვრებაზე, სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებზე, ხუროთმოძღვრების ძეგლებზე, ბუნებრივ პირობებზე

⁴⁹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 152.

⁵⁰ იქვე, გვ. 158.

⁵¹ И. Ю. Крачковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 627.

⁵² „მოგზაურობის წიგნი“, გვ. 141.

და სხვა. თავისი შეხედულებების დასასაბუთებლად და ცნობების შესავსებად მას გამოყენებული აქვს მრავალგვარი საისტორიო წყარო.

„მოგზაურობის წიგნის“ შესადგენად ევლია ჩელების გამოყენებული აქვს ისტორიული თხზულებები (თურქული, არაბული, სპარსული, ბერძნული, და ლათინური), თურქული დოკუმენტები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ნუმიზმატიკის მონაცემები, ფოლკლორი, მოგზაურების, ნათესავებისა და ნაცნობების ნაამბობი⁵³. ამის შესახებ ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს მოვიტანთ.

ისტორიული თხზულებანი ევლია ჩელების მაშინ უნდა გამოეყენებინა, როდესაც მოგზაურობას ამთავრებდა და დღიურების დამუშავებას შეუდგებოდა. მნიშვნელოვანი ქალაქების, ციხეების და იმ ადგილების აღწერისას, სადაც ღირსშესანიშნავი ამბები იყო მომხდარი, ევლია ჩელები ისტორიულ ექსკურსებს მიმართავდა და სხვადასხვა ენაზე შედგენილ მათიანეებს იყენებდა. ეს ცნობები ძირითადად შეეხება ქალაქების აშენებისა და მათ მიერ გადახდილი ბრძოლების ისტორიას, დინასტიების ისტორიას, სხვადასხვა ქვეყნებს შორის მომხდარ ომებს და სხვ. მაგრამ თუ რომელიმეზე ხელი არ მიუწვდებოდა, არ ერიდებოდა, დახმარებისათვის მიემართა სხვა ისტორიკოსებისათვის. სანიმუშოდ მოვიტანთ ქალაქ ბრუსას აღწერას: „აღამის მიწაზე დაშვების შემდეგ, დედამიწის ზურგზე პირველად რომ მისი ისტორია დაწერა, იყო იღრისი... შემდეგ არიან კოპტები, რომლებიც დღემდე მომხდარ ყველა ამბავს მიყოლებით წერენ: შემდეგ არიან ბერძნები, რომელთა უდიდესი შემატანეა მაღიანის ძე და იანკოს ძმა ბანვანი. თუმცა ებრაელებს ისტორია აქვთ, რომელსაც ჰეჯამი ეწოდება, მაგრამ იგი სანდო არ არის. არსებობს ინდოეთის ისტორიები, ჩინეთის ხაკანისა, არაბეთის, ირანის, საფრანგეთისა და ლათინთა ისტორიაც, სულ უკანასკნელია ბერძნების ისტორია. მე შევხვდი ყველა ისტორიკოსს, რომელთაც შესწავლილი ჰქონდათ ეს მათიანეები. არც ერთ მათგანში ბრუსის დამარცხების შესახებ (თურქულ) არაფერი წერია (ხაზი ჩვენია გ. ფ.) „სულეიმან-ნამედ“ და „თოჰტედ“ წოდებულ ძველ ისტორიებში კი შემდეგნაირადაა აღწერილი“⁵⁴.

ევლია ჩელები ხშირად იშველიებს სულთნებისა და დიდი მონღოლების მიერ გაგზავნილ წერილებს თავისი მოთხრობის დასასაბუთებლად⁵⁵.

⁵³ А. И. Желтков, А. С. Тверитнинова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

⁵⁴ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 13.

⁵⁵ იქვე, გვ. 410, 411 და სხვ.

რაც შეეხება ეპირგაფიკულ წყაროებს, ევლია ჩელებისათვის ისინი ერთერთი ძირითადი თხზულების შესადგენად. ერთ ადგილას მას აღნიშნული აქვს: „მე, უკნინეს მონას, რომ მკითხონ: „ამდენი სოფელი და ნაგებობანი რომ გაქვს აღწერილი, ამის შესახებ ცნობები საიდან გაქვსო, ვუპასუხებ, რომ მე ეს ცნობები მივიღე ძეგლებზე არსებული ასობით ათასი წარწერიდან, ყირიმის ყველა საქველმოქმედო დაწესებულების ვაკუფთა მფლობელების სიებიდან მენგლი-გირეი ხანის მეჩეთის ახლოს (მდებარე) მარმარილოს სვეტებზე არსებული წარწერებიდან⁵⁶. ქალაქ ბრუსის ძველი ციხის ბურჯზე ამოკვეთილი ბერძნული წარწერა ავტორს საშუალებას აძლევს დაასკვნას, რომ ბრუსა ერთ ხანს იზმირის მეფის ცოლის — ფიდაკას ხელში იყო⁵⁷.

ევლია ჩელებისათვის არც ნუმისმატიკური ცნობებია უცხო. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიტანოთ ტრაპიზონის ოქრომჭედლობის დახასიათება, სადაც ევლია ჩელების უნახავს ფული, რომელიც სელიმს მოუჭრია საკუთარი ხელით; სელიმი ტრაპიზონში დაიბადა, ყმაწვილობისას მეზარნიშეობა უსწავლია და მამის სახელზე ფული მოუჭრია, დაასკვნის ევლია⁵⁸.

ევლია ჩელებისათვის დამახასიათებელია წყაროს მოუხსენებლობაც და მკითხველისათვის ძნელია გაერკვეს მოაზრულ ამბავთან აქვს საქმე, თუ ავტორის ფანტაზიასთან. 1647 წელს ევლია ჩელები აზერბაიჯანზე გამოვლით საქართველოში შემოვიდა და მისი აღწერაც, თავისი წესის მიხედვით, საქართველოს მეფეთა შთამომავლობის ისტორიით დაიწყო. აქ ევლია ჩელები აცხადებს: „მოსკოვის ხელმწიფის შთამომავლობა რომ ამოწყდეს, ამ საქართველოდან ერთ ბეგს წაიყვანენ და გაამეფებენ⁵⁹. ევლია ჩელებისათვის უცნობი არ იყო ის გარემოება, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობა მყარდებოდა და შესაძლებელია, სწორედ ამიტომ სრულიად ბუნებრივად ეჩვენებოდა ზემოთ მოტანილი აზრი.

ევლია ჩელების თხზულების ისტორიულ ნაწილში მთავარი ადგილი ომების ისტორიას უჭირავს. ევლია ჩელები თავისი კლასის — ფეოდალთა კლასის შვილი იყო. მან ოსმალთა ისტორიიდან იცოდა, როგორ ძარცვავდნენ ქვეყნებს ოსმალები და თვითონაც მონაწილე-

⁵⁶ „მოგზაურობის წიგნი“, ტ. VII, გვ. 661.

⁵⁷ „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმან-, გვ. 14.

⁵⁸ იქვე, გვ. 90.

⁵⁹ იქვე, გვ. 297.

ობდა ოსმალთა მძარცველურ ომებში, ამიტომაც მას, როგორც ისტორიკოსს და როგორც ომში მონაწილეს, ბუნებრივად, კანონზომიერ მოვლენად მიაჩნია „ურჯულოთა“ ქვეყნების ძარცვა. ამას იგი სრულიად ჩვეულებრივ ამბად მიიჩნევს და საქმის ცოდნით ჩამოთვლის ხოლმე ნადავლს. როდესაც აზოვის ლაშქრობა უშედეგოდ დამთავრდა, ევლია ჩელების, ისევე, როგორც ლაშქრის სარდლებს, ვერ წარმოედგინა სახლში ხელცარიელი დაბრუნება და ამიტომ“ „...ყველა ვეზირი, რწმუნებული და საქმის კაცები შეიკრიბნენ... ითათბირეს და დაადგინეს, რომ მოსკოვის მეფის სატახტო ქალაქამდე სარბევად გაეგზავნათ ბაჰადირ-ვირეი-ხანი სამოცდაათათასიანი ჯარითა და ცხენოსნებით. ბაჰადირ-ვირეი თანხლებული თათართა ტომების ჯარით დაბრუნდა გამგზავრების მე-14 დღეს. ისლამის ჯარში მან ორმოცდახუთი ათასი ტყვე და ორასი ათასი ნადავლი ცხენი მოასხა, ურიცხვი ძვირფასი ქონება, სპილენძის, კალის სხვადასხვანაირი ჭურჭელი მოიტანა. როდესაც ციხესთან მდგარ ისლამის ურდოში მოვიდა, ისლამის მეომართა მკვდარი გულები კვლავ გაცოცხლდა... თათართა ჯარის ამგვარი ნადავლით მოსვლამ ისეთი სიუხვე შექმნა, რომ ცხენი ერთ ყურღუშად გაიყიდა და გაუფურჩქნავი ქალწული— ხუთ ყურღუშად“⁶⁰.

ჩვეულებრივი ტონით, ისევე, როგორც რომელიმე სოფლის მცხოვრებთა სამეურნეო საქმიანობის შესახებ თხრობისას, აგვიწერს რუსეთისა და ყირიმის სახანოს საზღვრის გასწვრივ, მდინარე სუთის (მოლოჩნაია) ნაპირზე დასახლებული ადგილების მოსახლეობის მდგომარეობას, მაგ; „ყირიმიდან კვირაში ერთხელ—ორჯერ რაზმები შოდიან ციხის ძირას, დათარეშობენ, ნადავლს იღებენ, ყირიმში მიჰქვთ და ჰყიდიან“⁶¹. მაგრამ ევლია ჩელები წყევლა-კრულვით იხსენიებს ოსმალთა აჯანყებულ ჯარს მაშინ, როდესაც ანატოლიის თურქებით დასახლებულ სოფლებში მოწმე ხდება საკუთარი მოსახლეობის აწიოკებისა; ამ ჯარის დიდი ზარალი (მდინარის გადალახვისას რომ დაიხრჩო მრავალი და ნაძარცვი წყალში ჩაეძირათ) ევლია ჩელები მალაჰის მიერ მოვლენილ შურისძიებად ჩათვალა⁶². ამავე დროს ბოლუს სანჯაყის აღწერისას ევლია სიამაყით აღნიშნავს: „რადგანაც სოფლები ციცაბო მთებზეა შეფენილი, განსვენებულმა [სულთანმა]

⁶⁰ „მოგზაურობის წიგნი“ ნავე. I, ქართული თარგმანი, გვ. 116—117.

⁶¹ იქვე, გვ. 119.

⁶² იქვე, გვ. 381.

ოსმანმა ამ მხარის ხალხი სისხლის ცრემლებით ატირა, სანამ დაიმორჩილებდა⁶³“.

ჩვენს ავტორს საკმაოდ სწორი წარმოდგენა აქვს მომთაბარეთა შემოსევების ხასიათის შესახებ. იგი ყოველთვის სწორად აფასებს მონღოლების როლს მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნების მეურნეობის დაქვეითებაში. გასაგები გარემოების გამო ოსმალთა დაპყრობები კი პროგრესულ მოვლენად მიაჩნია. სანამ ნახჭევნის აღწერას დაიწყებდეს, მის ისტორიას გადმოგვცემს: „ეს ქალაქი ძველ დროს შაჰ-აფრასიაბის აშენებულია... მისი მეფობის დროს ნახჭევანი იმ ზომამდე კეთილმოწყობილი და გაშენებული ყოფილა, რომ მის ტრამალებზე ერთი ნაბიჯი მიწაც არ იყო თავისუფალი. შემდეგ მონღოლებმა ხარბად დაადგეს თვალი, მიწაზე დაუტეველი ჯარით მოვიდნენ და ამ ქალაქის საქვეყნო ხატოვანება წარხოცეს, დაანგრიეს და გაავერანეს; მისი ციხე დაღეწეს და მტვრად აქციეს. შემდეგ ოსმალთა საგვარეულოს წევრის მეჰმედ-ხან მესამის დროს ოსმალების ხელში რომ იყო, გზადბნეული შაჰის მხრიდან ზულფაკარ ხანი მოვიდა და ნახჭევანი დაიპყრო. შემდეგ მურად-ხან მეოთხის ჯარი მოვიდა და თაბანი დასი მეჰმედ-ფაშამ აქაურობა დაიპყრო... საერთოდ ამ ქვეყანაზე ყველაფერი ვერანდება. ესეც უეჭველია, რომ ყველაფერი წარმავალია... მურად მეოთხის შემდეგ აქაურობა კიდევ უფრო აყვავდა და გაშენდა“⁶⁴.

XVI—XVII სს. მიჯნა ოსმალთა სახელმწიფოს ისტორიაში გარდატეხის პერიოდი იყო. ამ დროს ნათლად გამოჩნდა არა მარტო სახელმწიფოს დაქვეითების, სამხედრო ძლიერების შესუსტების ნიშნები, არამედ მწვავე სოციალური წინააღმდეგობანიც. ევლია ჩელები თავისი კლასის წარმომადგენლებთან ერთად, გამოსავალს ისევ დაპყრობით ომებში ხედავს. მისი აზრით, ძლიერი სულთნის დროს მოზოვებული დიდი გამარჯვებები არა მარტო უხვი ნადავლის წყაროა, რომელიც შეავსებს ხაზინას და გაამდიდრებს ფეოდალებს, არამედ სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკურ პრესტიჟს ზრდის და ამ მდგომარეობის შესანარჩუნებლად ისევ ახალი ომები და გამარჯვებები საჭირო; ამის შესახებ ევლია ჩელები წერს: „აზოვის ლაშქრობის მიზეზი: მურად-ხან მეოთხემ სამოთხის ქალაქი ბაღდადი ირანს წაართვა და ძლიევამოსილი და გამარჯვებული სტამბოლს რომ მოვიდა, ყველა ურჯულომ სიმშვიდე დაკარგა. ელჩებმა ყოველი მხრიდან იწყეს მოსვლა. მშვიდობიანობის აღსადგენად უხვი სიმ-

⁶³ „მოგზაურობის წიგნი“ ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 168.

⁶⁴ იქვე, გვ. 121—122.

დიდრე და მრავალი ძვირფასი საჩუქარი მოართვეს. მხოლოდ მალტელებისაგან არავინ მოსულა. მათ წინააღმდეგ გასალაშქრებლად ათასი ზომალდი მომზადდა“⁶⁵.

ევლია ჩელები იცოდა, რომ სულთნის მთავრობას საშინაო მდგომარეობის გართულებისას დაპყრობითი ომების წარმოება მიაჩნდა გამოსავლად. ევლია ჩელების აქვს ერთი პატარა ცნობა, საიდანაც ჩანს, რომ, როდესაც დაქირავებული ჯარის მოთოკვა არ შეეძლო, მთავრობა ბრძოლის ველზე აგზავნიდა მას, რათა იქ ეყარა ჯავრი საკუთარ ჯარზე: „...სულთან მურადის სიკვდილის შემდეგ დაქირავებულმა მეომრებმა ურჩობა დაიწყეს და დიდგვზირს თავზე დაადგნენ. მანაც იფიქრა, რომ [ამისთანა] ჯარს ლაშქრობაში უნდა წაამტვრევინო ცხვირიო და მოინდომა რომელიმე ქვეყნის დალაშქვრა“⁶⁶. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ევლია ჩელები სასტიკი მოწინააღმდეგეა ფეოდალთა შორის ბრძოლებისა, რომლებიც სახელმწიფოს ასუსტებენ, მაგრამ ძალაუნებურად თვითონაც უხდება ამგვარ ბრძოლებში მონაწილეობა და როგორღაც ურიგდება ბედს: „ამ წუთისოფლის ამბავი ასეთია: იმისათვის, რომ პირველობა ჩაიგდონ ხელში და ერთიმეორე დაიმორჩილონ, როგორც წესი, ბეგები და ფაშები ერთმანეთზე ილაშქრებენ და იბრძვიან“⁶⁷.

ევლია ჩელები, როგორც ყველა ოსმალთა ისტორიკოსი, ჩვეულ ხერხს ხმარობს, როდესაც უნდა დაასაბუთოს ოსმალთა მიერ დაწყებული ომის კანონიერება და გარდაუვალობა. იგი იშველიებს მოწინააღმდეგის „საღვთო წერილში ნაწინასწარმეტყველებ ამბავს“. მაგალითად, როდესაც კუნძულ კრეტას დაპყრობაზე მოგვითხრობს, ვრცლად აქვს აღწერილი, თუ როგორ დაიპყრეს და გაძარცვეს მალტელებმა ეგვიპტის მიმავალი კიზლარ-აღასის გემი. ეს გემი მალტელებმა მიიყვანეს კრეტაზე, რომელიც ვენეციელთა ხელში იყო. „სრული ერთი თვე ჰანიას ნავსადგურში დაჰყვეს და მთელი სიმდიდრე, ქონება, ყველა ქეპილანის ცხენი, სხივებივით ლამაზი, უმანკო ვარსკვლავივით ქალიშვილები, მშვენიერი ჭაბუკი მონები გემიდან გადმოიყვანეს და ჰანიას ციხეში გაყიდეს. რამდენ ქალიშვილს ახადეს ნამუსი, სისაძაგლე და ურცხვობა ჩაიდინეს“⁶⁸ ამის შემდეგ ევლია ჩელები, რომელსაც უნდა დაასაბუთოს კრეტას ოსმალების მიერ დაპყრობის სამართლიანობა და გარდაუვალობა, კრეტას სამღვ-

⁶⁵ „მოგზაურობის წიგნი“ ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 109—110.

⁶⁶ იქვე, გვ. 110.

⁶⁷ იქვე, გვ. 414.

⁶⁸ იქვე, გვ. 137.

დებლობას ათქმევინებს: „ვანი, რომ ამ ქალაქში არ უნდა გვენახა ოს-
მალთა გალიონი, ქალიშვილები და ცხენები! ამიერიდან ხელიდან
წასულია ეს კუნძული, რადგანაც ჩვენ საღვთო წიგნში ასე წერია:
„და [თუ] მოვიდა ამ კრეტას კუნძულზე ოსმალთა გალიონი, მოვიდ-
ნენ ცხენები, ჭოვიდნენ ქალიშვილები, მათ [უნდა] მოჰყენენ თურქნი
და ჩასხდნენ თავიანთ გემში, შესხდნენ თავიანთ ცხენებზე, მიუდგნენ
ქალიშვილებსა, დაეპატრონონ ამ კუნძულსა და გააჩინონ შთამომავ-
ლობა“⁶⁹. შემდეგ განაგრძობს თხრობას, აღწერს კრეტას ბრძო-
ლებს და დასძენს, რომ აქ მართლაც თურქები გაბატონდნენ და გამ-
რავლდნენო.

ევლია ჩელები საკმაოდ კარგად ერკვევა ოსმალთა სახელმწი-
ფოს სოციალურ ურთიერთობებში. ანატოლიის ტერიტორიის მოსახ-
ლეობის სოციალურ ფენებს, დიდი ხნის წინ დაპყრობილი ტერიტო-
რიის ხალხებს იგი კარგად იცნობს და ინფორმატორი არ სჭირდებ-
ა — მხოლოდ სხვა ქვეყნებში მოგზაურობის დროს აწარმოებს გამო-
კითხვას და მათი ნაამბობის მიხედვით მსჯელობს. ოსმალურ ისტო-
რიოგრაფიაში გავრცელებული იყო შეხედულება, რომ ოსმალთა
სახელმწიფოს საზოგადოება ოთხი ელემენტისაგან შედგებოდა. კერ-
ძოდ, ქათიბ. ჩელების მიხედვით ეს იყო: ულემები, მხედრები, ვაჭ-
რები და გლეხობა. ევლია ჩელები იგივე შეხედულებისაა და მთელი
თხზულების მანძილზე ამ ოთხი ფენის შესახებ აქვს ხოლმე მსჯელობა
როდესაც აღწერილობას იძლევა. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში იგი სა-
ჭიროდ თვლის, ქვეყნის მეურნეობის თავისებურების აღსანიშნავად
ჩამოთვალოს საზოგადოების ფენები, რომელთა რიცხვი ამ ოთხს
სცილდება და როგორც წესი, გადასახადის გადამხდელი ქვეშევრდო-
მების — რაიას ხარჯზე ზრდის ამ რიცხვს. მოსახლეობის ფენებად
დაყოფას იგი იძლევა ხოლმე იმ თავებში, რომელსაც „მოსახლეობის
საქმიანობას“ უწოდებს. მაგალითად, როდესაც იგი ტრაპიზონს
აღწერს, ერთ-ერთი თავი მიძღვნილი აქვს ტრაპიზონის მოსახლეო-
ბის საქმიანობისადმი. ჩამოთვლილი აქვს ტრაპიზონის მოსახლეობის
ფენები (წარჩინებულები, ულემები, ვაჭრები, ხელოსნები, მეზღვაუ-
რები, მევენახე-მებაღეები და მეთევზეები), მათი საქმიანობა და რო-
გორც ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი სოციალური ფენისა —
ტანისამოსი: „ამ ქალაქის მოსახლეობა ძველთაგანვე შვიდი ფენაა.
ერთი ფენა წარჩინებულები, დიდებულები და ბეგთაშვილები
არიან, რომლებიც სიასამურის ქურქიან ბრწყინვალე ტანისამოსში
არიან ჩაფლულნი.

⁶⁹ „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1. ქართული თარგმანი, გვ. 137.

ერთი ნაწილი ულემები, კეთილმორწმუნეები და სხვა საპატიო მდგომარეობის ხალხია. ეს ულემები დიდად განსწავლული ხალხია, რომლებიც განსაკუთრებულ ტანსაცმელ-მორთულობას ატარებენ და დიდ პატივისცემას იწვევენ.

მესამე (ფენა) ვაჭრებია, რომლებიც აზოვში, კაზაკებთან, სამეგრელოში, აბაზას ქვეყანაში, ჩერქეზეთში და ყირიმში დაიარებიან და ვაჭრობენ. შალის ფარაჯას, კონთუმს, ხიფთანს იცვამენ.

მეოთხე (ფენა) ხელოსნები არიან და ყველანი შალის ფარაჯასა და ნარმის ხალათებს იცვამენ⁷⁰.

მეხუთე (ფენა) შავი ზღვის მეზღვაურები არიან, რომელთაც აცვიათ მათთვის დამახასიათებელი ტანისამოსი—ლუზის ამწვევებისათვის: შარვალი, შალის ხიფთანი. თავზე იხვევენ ნარმის ჩალმას. ზღვაზე ვაჭრობენ და საქმიანობენ.

მეექვსე (ფენა) მევენახეები და მებაღეებია, იმიტომ, რომ ამ ქალაქის ბოზ-თეფეს მთები მთლიანად ბაღნარია და სულ დავთარში აღნიშნულია 31 ათასამდე ბაღი და ვენახი.

მეშვიდე (ფენა) მეთევზეებია, რადგანაც ტრაპიზონელებს თევზი ძალიან უყვართ⁷¹.

არზრუმის გარეუბანში მცხოვრები სომხური მოსახლეობის რაიათებში ევლია ჩელები ქონებრივ განსხვავებას ამჩნევს: „რადგანაც ამ გარეუბნებში მეტწილად სომეხი რაიათები სახლობენ, ცამეტი ეკლესია აქვთ. მათი წეს-ჩვეულების მიხედვით, დაწინაურებულები ცისფერი შალის ტანისამოსს იცვამენ. თავზე პირსახოცი აქვთ წაკრული. მდაბიონი შალის გვაბანაკს იცვამენ და ფეხზე მსუბუქი ქალამანი აცვიათ. მეტად მშრომელი რაიათები არიან“⁷².

ევლია ჩელები კარგად ხედავდა გლეხთა მდგომარეობას და გლეხის მეურნეობის გაჩანაგების მიზეზად თვლიდა კლიმატურ პირობებს, მიწის სიმწირეს, მტრისაგან აოხრებას, აჯანყებულთა „ავაზაკობას“. ფეოდალთა კლასის ინტერესების დამცველი ისტორიკოსისაგან მეტი არც იყო მოსალოდნელი. მაგრამ თხზულების მთელ მანძილზე ყრუდ მაინც ისმის ფეოდალური ექსპლოატაციის ზრდით, საგადასახადო ვალდებულებების დამძიმებით, ფეოდალთა და მოხელეთა აღვირახსნილი მოქმედებით გამოწვეული გადატაკების მიზეზები. მისი აზრით, საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქება მეურნეობას გააძლიერებდა. არზრუმის ვილაიეთში მოგზაურობისას ავტორი

⁷⁰ ტრაპიზონის ხელოსნური ამქრები ცალკე აქვს აღწერილი.

⁷¹ „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, 89—90.

⁷² იქვე, გვ. 202.

აღნიშნავს, რომ კანლიდედეს „მიდამოებში მდებარე სოფლები კეთილმოწყობილი და გაშენებულია... ძველი ფადიშაჰების დროიდან მათ ხელთ აქვთ სულთნის ხელმოწერილი პატიების სიგელები იმის შესახებ, რომ ისინი გათავისუფლებულები არიან ურფის გადასახადებისაგან“⁷³. (ხაზი ჩვენი, — გ. ფ.). ე. ი. ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლება გლესს საშუალებას აძლევდა მეურნეობა წესიერად მოეწყო და ადამიანურად ეცხოვრა. ოსმალეთის აჯანყებული გლახობის ძირითადი მოთხოვნებიც ხომ ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლება იყო.

თავისი დროის მრავალი განათლებული მოღვაწის მსგავსად ევლია ჩელებისაც მიაჩნია, რომ საჭიროა მეტი სიფრთხილით მოქცევა ძირითადი მწარმოებელი მოსახლეობისადმი, მისი რაციონალური ექსპლუატაცია, რადგანაც კარგად ესმის, რომ რაია იყო სახელმწიფოს კეთილდღეობის საფუძველი და ხაზინის შემავსებელი წყარო. დარუბანდის ციხის აღწერისას ევლია გადმოგვცემს, რომ იგი მურად-ხან მესამის დროს ოზდემირის ძე ოსმან-ფაშას სარდლობით დაპყრობილ იქნა და „რადგანაც სამართალი და მართლმსაჯულება დაცული იყო, მისი სანახები აყვავდა და გაშენდა“⁷⁴. ოსმანჯიქის სანახების სოფლების შესახებ წერს: „ამთაც გავერანებისაკენ აქვთ პირი, მაგრამ ისეთი ადგილია, რომ შეიძლება მისი აყვავება“⁷⁵.

ევლია ჩელები სასტიკი მოწინააღმდეგეა გლეხების შევიწროებისა, ძარცვისა და რბევისა. „ნაძირალა სეკბანებმა და სარიჯაებმა ყველას (გლეხების) ცოლ-შვილი თავიანთი სახლებიდან გამოყარეს, ჩვილი ბავშვები აკვნებიანად თოვლზე დაყარეს. კარების ზღურბლები მოგლიჯეს და მერზიფონიდან მოყოლებული აქამდე მათ მიერ ჩადენილი ჰაჯაჯისებური ძალადობა გაიმეორეს“⁷⁶. ან კიდევ: „...სოფელ კურდ დერესიში მივედით. ამ ღვთისმოსავების ცოლ-შვილი გარეთ გამოყარეს და მათი აკვნები ბავშვებიანად თოვლში გაისროლეს. ამ ამბების შემდეგ მრავალი სახლი დაინგრა და დაიღწა. სამი ჩვილი ბავშვი მოკვდა. მე, მწირმა ეს ამბავი რომ ვნახე, მღელვარებამ ამიტანა და ჩემთვის ვთქვი: „ნეტავ კიდევ რა უბედურებას გამოუგზავნის ამ ჯარს ის ღიღებულნი შურისმგებელი ღმერთი მეტქი“⁷⁷.

⁷³ „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი, გვ. 190.

⁷⁴ იქვე, გვ. 286.

⁷⁵ იქვე, გვ. 174.

⁷⁶ იქვე, გვ. 379—380.

⁷⁷ იქვე, გვ. 381 .

ასევე ძლიერად, გულიდან ამოსული სიტყვებით აქვს აღწერილი აჯანყებული ფაშის ჯარის მიერ ცენტრალური ანატოლიის აწიოკებული გლეხების მწუხარება, განუკითხავი ბედი, მათი უმწეო მდგომარეობა. ევლია ჩელები ფაშის ჯართან ერთად მოგზაურობის დროს სასაფლაოზე მივიდა წმინდანის აკლდამის მოსალოცად და ამბობს: „გამოჩნდა ქალი, რომელსაც ჩვილი ბავშვი ჩაეხუტებინა გულში. წმინდანის საფლავის წინ დააწვინა ბავშვი, თავიდან საბურავი მოიხსნა და თმები გაიწეწა. „შვილო“, დასძახოდა და მოთქვამდა. თურმე ნაძირალები ამ ქალის სახლში დამდგარან და ბავშვი თოვლში გადაუგდიათ. ისიც ღამე ყინვისაგან მომკვდარა. ქალს უკან მოჰყენენ მრავალნი საწყალნი და უმწეონი, ცულითა და შუბით დაჭრილი მოხუცები და ღირსეული ადამიანები... მათ ერთხმად დაიწყეს წყევლა-კრულვა“⁷⁸.

როგორც ვხედავთ, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ არა მარტო გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ეკონომიური ხასიათის ცნობებს შეიცავს ევროპის, აზიისა და აფრიკის იმ მრავალი ქვეყნის შესახებ, რომელიც ათეული წლების განმავლობაში მოიარა ავტორმა, არამედ დიდი ადგილი უჭირავს ისტორიული ხასიათის ცნობებსაც. როგორც ისტორიკოსი, ევლია ჩელები თავის დროის ისტორიკოსთა დონეზე დგას, ტიპიური წარმომადგენელია XVII საუკუნის ოსმალური ისტორიოგრაფიისა; ეს საუკუნე კი, როგორც ცნობილია, ოსმალური ფეოდალური ისტორიოგრაფიის აყვავების ხანად ითვლება.

II

ევლია ჩელების ცნობები საქართველოს შესახებ

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ უხვი ცნობებით მოცემული მოგზაურის მიერ ნანახი ქართული მიწების, მოსახლეობის, ქალაქების, სოფლების, ციხეების, სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების, ნავსადგურებისა და ბაზრების შესახებ. ეს ცნობები განეკუთვნება 1640—41, 1646 და 1647 წლებს; მაგრამ, რადგანაც ევლია ჩელები ისტორიულ ექსკურსებსაც აკეთებდა, ადრინდელი პერიოდის შესახებ ცნობებიც მრავალფეროვანი და საინტერესოა. სანამ ამ ცნობებს განვიხილავდეთ, უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი.

აღმოსავლური ტრადიციის მიხედვით, ევლია ჩელები საქართველოს „გურჯისტანს“ უწოდებს, მაგრამ ამ ტერმინს სხვადასხვა

⁷⁸ „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 382.

მნიშვნელობით ხმარობს. ზოგ შემთხვევაში „გურჯისტანი“ მთელ საქართველოს აღნიშნავს და ევლია ჩელებისთან იგი წარმოადგენს გეოგრაფიულ მცნებას, მაგალითად: ერევნიდან არზრუმში რომ ბრუნდებოდა ევლია ჩელები, შურაგელის ციხეში გაჩერდა და აღწერა; იგი აქვე დასძენს — „რადგანაც მისი ნაპიეების უმრავლესობა არფა-ჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია (ე. ი. ერევნის-სახანოში შედის და ირანს ეკუთვნის — გ. ფ.). ესეც საქართველოდანაა იმიტომ, რომ მდინარე არეზისა და ზანგის ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი, კავკასიონის მთების ჩათვლით, საზართა ზღვამდე დაღისტნად და საქართველოდ ითვლება. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს“¹. კავკასიონის შესახებ საუბრისას ევლია ჩელები ამბობს: „მისი სიგრძე ოთხმოცი დღის სავალია. აბაზას ქვეყანა აღმოსავლეთ (უნდა იყოს დასავლეთი — გ. ფ.) მხარეშია. ამ მთის ძირას სამეგრელოს, გურჯისტანის (იგულისხმება ჩილდირის ვილაიეთი — გ. ფ.), აჩიკ ბაშის, შავშეთის, გურიელის, დადიანის ხალხები სახლობენ და ამ ტომებიანად საქართველოს (იგულისხმება დასავლეთ საქართველო — გ. ფ.) სიგრძე ორმოცი დღის სავალია. საქართველოს საზამთრო სადგომში, ირანის ფარგლებში მდებარე თბილისის ვილაიეთისა და ქალაქ სერირ ალლანის საზღვრები იალბუზის მთის (კავკასიონის — გ. ფ.) კალთებია და მისი სიგრძე ცხრამეტი დღის სავალია“².

საქართველო პოლიტიკურად ერთიანი აღარ იყო და ევლია ჩელებიც ტერმინ „გურჯისტანს“ სხვადასხვა ადგილას განსხვავებული მნიშვნელობით ხმარობს. ზოგჯერ „გურჯისტანი“ აღმოსავლეთ საქართველოს აღნიშნავს და ამ შემთხვევაში „თეიმურაზ-ხანის (ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I) სამფლობელო“ ეწოდება: „...შაქის ციხის საზღვრებისაკენ წავედი. სოფელ ზუჰურიაში მივედი. საქართველოში, თეიმურაზ-ხანის სამფლობელოს ფარგლებში, თბილისის ხანისადმი დაქვემდებარებული დიდი სოფელია (ხაზი ჩვენია — გ. ფ.) მისი ქვეშევრდომები ქართველი აზნაურები, სომხები და გოქდოლაკები არიან“³. აქ ყურადღებას შემდეგი მდგომარეობაც იქცევს: თბილისში ამ დროს (1646 წ.). ირანის მიერ ქართლის ვალიდ დანიშნული როსტომ-ხანი იჯდა, რომელსაც კახეთში გამაგრებული თეიმურაზი ებრძოდა და ქართლის დამორჩილებას ცდი-

¹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვეთი-I, ქართული თარგმანი, თბილისი; 1971, გვ. 315.

² იქვე, გვ. 273.

³ იქვე, გვ. 292.

ლობდა. ამ ბრძოლაში თეიმურაზს ოსმალეთის მხარდაჭერის იმედი ჰქონდა, სანამ 1642 წელს ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდებოდა. ოსმალეთს ხელს აძლევდა თეიმურაზსა და როსტომს შორის არსებული წინააღმდეგობანი და ევლია ჩელებიც ოსმალეთის პოზიციას გამოხატავს, როდესაც ამბობს — თეიმურაზ-ხანის სამფლობელოში, თბილისის ხანისადმი (როსტომისადმი) დაქვემდებარებული სოფელიაო. როგორც ჩანს, ზავის შემდეგაც ოსმალეთი გასპარსელებულ როსტომ-ხანს ქართლის მეფედ არ სცნობდა, მის მტრად და ირანის მოწინააღმდეგედ თვლიდა თეიმურაზ I-ს და მხარს უჭერდა. ასეთივე სიტუაცია შეიქმნა უფრო ადრეც; პროფ. ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს: „ცნობილია, რომ გამაჰმადიანებულ-გასპარსელებული ბაგრატი-ხანი და სიმონ-ხანი იყვნენ არა „მეფენი“, არამედ „ხანები“ — ირანის შაჰის მოხელეები. პიეტრო დელლა ვალლეს წერილებში ლუარსაბ II და თეიმურაზ I მეფედ იწოდებიან, გასპარსელებული ბაგრატი-სიმონი კი ხანად“⁴.

როდესაც ევლია ჩელები ახსენებს სახელწოდებას — „გურჯისტანის ვილაიეთი“, აქ გულისხმობს დასავლეთ საქართველოს სამთავროებს, რომლებსაც ოსმალეთი თავის ხელდებულად თვლიდა და ცდილობდა ახალციხის საფაშოს კონტროლისთვის დაექვემდებარებინა ისინი.

„მოგზაურობის წიგნის“ I ტომში ევლია ჩელები ჩამოთვლის ოსმალეთის ყველა ვილაიეთს, დასახელებული აქვს ამ ვილაიეთებში შემავალი სანჯაყები, ზემამეთები და თიმარები. ამ ვილაიეთებს შორის ცალ-ცალკე დასახელებულია „ჩილდირის, ანუ ახალციხის ვილაიეთი“ და „გურჯისტანის ვილაიეთი“.

ცნობილია, რომ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობისა და ახალციხის საფაშოს დაარსების შემდეგ, ოსმალები მას უწოდებდნენ ჩილდირის ვილაიეთს, ხან ახალციხის ვილაიეთს, ან გურჯისტანის ვილაიეთს. XVII საუკუნის 40-იანი წლებისათვის ოსმალეთი დასავლეთ საქართველოს თავის ხელდებულად თვლიდა, მაგრამ რადგანაც აქ საბოლოოდ გაბატონებული არ იყო, ვერც სანჯაყები შეიქმნა, არც აღწერა ჩაუტარებია, თუმცა ოსმალეთის ვილაიეთთა სიაში მას „გურჯისტანის ვილაიეთს“ უწოდებდა. ზედმეტი არ იქნება, თუ აქ მოვიტანთ მოგზაურობის წიგნის“ იმ ადგილს, რომელიც „ჩილდირის ვილაიეთისა“ და „გურჯისტანის ვილაიეთის“ აღწერას შეიცავს:

⁴ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში (შედარებითი შესწავლის ცდა), თბილისი, 1958, გვ. 393.

„ჩილდირის ანუ ახალციხის ვილაიეთი: ღივანის მოხელეთაგან ხაზინის დავთარდარი და სხვანი არა ჰყავს. ალაი-ბეგი და ჩერი-ბაში ჰყავს. ცამეტი სანჯაყია: ოლთისი, ხერთვისი, არტანუჯი, ჭაჭარა-ქი, დიდი არტანანი, ფოცხოვი, მაჭახელა და ფანაკი. ამათ გარდა, ოთხი სანჯაყი იურთლულის, ოჯაკლიქის და მულქიეთის წესით აქვთ მათ ბეგებს — ფერთექრექი, ლივანა, მცირე ლივანა და შავშეთი. მაგრამ სულთან მეჰმედ მეოთხის დროს ქუთაისის ციხე ყარა მურთაზა-ფაშას ხელით იქნა დაპყრობილი და იგი სანჯაყებს შეუერთდა. ერთი სიტყვით, დემირ სერჰანის შვილები დამორჩილდნენ და იქაურობა სანჯაყი გახდა.

გურჯისტანის ვილაიეთი: აჩიკ ბაშის, შავშეთის, დადიანის, გურიელის და მეგრელისტანის ბეგები ყველანი ურჯულოები არიან, მაგრამ მურად მეოთხის დროს ყველანი დამორჩილდნენ, საფარ-ფაშა ამ მხარის მმართველი გახდა და ახალციხე მის ცენტრად იქცა. ამჟამად მათგან ყოველ წელს მოდის საჩუქრები⁷.

ევლია ჩელების ეს ცნობა აქვს მხედველობაში პროფ. ვ. გაბაშვილს, როდესაც აღნიშნავს: „... მკვლევარები მიუთითებენ ევლია ჩელების იმ ცნობაზე, საიდანაც ჩანს, რომ ზოგიერთი ვილაიეთი დაყოფილი არ იყო სანჯაყებად, ე. ი. არ არსებობდა ოსმალური ფეოდალური ორგანიზაცია“⁸. ამას შემდეგი გარემოებაც უნდა დავძინოთ: „ჩილდირის ვილაიეთის“ შესახებ ჩვენს მიერ მოტანილი ცნობა თითქმის ემთხვევა ევლია ჩელების თხზულების I და II ტომისა⁹, კოჩიბეი გორიჯელის „რისალეს“¹⁰ და სხვა ოსმალური წყაროების მონაცემებს (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცნობას ქუთაისის სანჯაყის შესახებ). რაც შეეხება „გურჯისტანის ვილაიეთს“, აქ ყურადღებას იქცევს შემდეგი: სანჯაყები არ არის ჩამოთვლილი (სხვა ვილაიეთებში თითქმის ყველგან ნაჩვენებია, ე. ი. „გურჯისტანის ვილაიეთი“ სანჯაყებად არ იყო დაყოფილი), ხაზგასმულია, რომ „ბეგები“ ურჯულოები—ქრისტიანები არიან და მათი განმგებელია ახალციხის ვილაიეთის ბეგლარ-ბეგი საფარ-ფაშა. ეს ცნობა იმაზე მიუთითებს, რომ მართალია, ოს-

⁵ 1648—1667.

⁶ 1623—1640.

⁷ იხ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ ახალი თურქული გამოცემა, ტ. I, გვ. 191.

⁸ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 343.

⁹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 299—300.

¹⁰ Koçi Bey Risalesi, İstanbul, 1939, გვ. 102.

მალეთი XVII საუკუნის შუა ხანებში დასავლეთ საქართველოს უკვე „გურჯისტანის ვილაიეთად“ თვლიდა, მაგრამ აქ, ჩილდირის (ახალციხის) ვილაიეთისაგან განსხვავებით „ოსმალბამ“ ფეხი ვერ მოიკიდა, მათი ბატონობა არ დამყარებულა და ამიტომ ქვეყანა არ აუწერიათ; ფეოდალური ორგანიზაცია ქართული დარჩა. იმერეთს, გურჯისტანსა და სამეგრელოს ყოველწლიური ძღვენის გაგზავნა ევალებოდა, მაგრამ ამ მოვალეობას ისინი ყოველთვის არ ასრულებდნენ და მოხერხებულ დროს აშკარა ბრძოლას იწყებდნენ. ამიტომაც იყო, რომ „გურჯისტანის ვილაიეთზე“ ილაშქრებდნენ ოსმალები და იკლებდნენ, ნადავლი მიჰქონდათ და ტყვეები მიჰყავდათ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნში“ მთელი თავია მიძღვნილი „გურჯისტანის ვილაიეთზე“ ლაშქრობის შესახებ, სადაც აღწერილია სამეგრელოს მოსახლეობის აკლება¹¹.

ევლია ჩელების მიხედვით, სამეგრელოს დიდი ნაწილი „დადიანის ქვეყანაა“ და ამ შემთხვევაში მასთან ერთად სახელწოდება „მეგრელისტანიც“ იხმარება. აქ იგულისხმება „ურჩი აზნაურების“ ქვეყანა¹², რომელიც „ტრაპიზონის ვილაიეთის მბრძანებლობაშია“¹³ და აგრეთვე რიონის მარჯვენა ნაპირის მთლიანად ურჩი სამეგრელოს სოფლები¹⁴. საინტერესო შეხედულება აქვს ევლია ჩელების „დადიან-ბეგისა“, იმერეთის მეფისა და დასავლეთ საქართველოში შექმნილი მდგომარეობის შესახებ — „იმის გამო, რომ ეს დადიან-ბეგე ქვეყნის დამამშვენებელი, სამართლიანი მბრძანებელი იყო, მთელი საქართველო (აქ იგულისხმება „გურჯისტანის ვილაიეთი“ — დას. საქართველო — გ. ფ.) მას დაემორჩილა. ამჟამად [დასავლეთ] საქართველოში სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგებს ისეთსავე პატივს სცემენ, როგორც მღვდელმთავრებს. ხელმწიფეები ტახტზე ასვლის დროს ამ სამეგრელოსა და იმერეთის ბეგების ხელით შემოირტყამენ ხმალს“¹⁵. „დადიან-ბეგი“ იგივე ლევან II დადიანია (1605—1657), რომელიც მთელი დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებას ცდილობდა და განუწყვეტელ ბრძოლებს აწარმოებდა. „იმერეთის ბეგია“ იმერეთის მეფე ალექსანდრე, რომლის ქვეყანა ხარაჯისა და ურფის გადასახადისაგან თავისუფალია; „დღემდე თავისუფალი არიან, უბრალოდ, ყოველწლიურად სტამბოლში ტყვეებს, შევარდნებს, სონღუ-

¹¹ „მოგზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანი, გვ. 330—333.

¹² იქვე, გვ. 326.

¹³ იქვე, გვ. 330.

¹⁴ იქვე, გვ. 96.

¹⁵ იქვე, გვ. 298.

ლებს, ჯარებს და იშვიათი სილამაზის ქართველ ქალებს აგზავნიან“¹⁶.

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნში“ კარგად ჩანს, რომ თუმცა სამეგრელოს თავის ქვეყანად თვლიდა ოსმალეთი, მისი დიდი ნაწილი ფაქტიურად დამოუკიდებელი იყო. გონიოს ციხის აღწერი-სას ციხის გარნიზონის შესახებ ევლია ჩელები ამბობს: „რადგანაც სამეგრელოს მისადგომებზეა და [ოსმალთა სახელმწიფოს] ფარგლე-ბის დასასრული, ამ ჯარს ლაშქრობა არ ევალეზა და ციხეს იცავს“¹⁷. თვითონ ევლია ახლდა ტრაპიზონის ფაშის მიერ სამეგრელოში სა-ჩუქრებით გაგზავნილ ელჩობას¹⁸. აქ მან „სამოცდაათამდე ქალაქის მსგავსი სოფელი“ დაათვალიერა¹⁹. ამავე დროს, რადგანაც ზღვისპი-რა სამეგრელოზე ოსმალებს ადვილად მიუწვდებოდათ ხელი, დაპყ-რობილი და გაჩანაგებული ჰქონდათ. აქ ევლიამ კეთილნაშენი ადგი-ლები ვერ ნახა. სამეგრელოს „მთებში კი ბალ-ვენახიანი დასახლებუ-ლი და აყვავებული, დაუმორჩილებელი მეგრული სოფლებია. ზღვის-ოდენა ჯარიც რომ იყოს, მათ მთებში შესვლა ძნელია. ორმოც-ორ-მოცდაათათასამდე თოფით შეიარაღებული მოსახლეობა“²⁰.

ზღვისპირა აფხაზეთს ევლია ჩელები დამორჩილებულად თვლის (კუთასის ტომის შესახებ ამბობს, რომ „მშვიდი და მორჩილი ხალხია, რადგანაც მათი ადგილები ძნელი მისასვლელი არ არის“²¹). მაგრამ თვითონვე აღნიშნავს, რომ მთაში ოსმალეთის გავლენა ვერ აღ-წევს — „ხარაჯას, ბალ-ვენახის მოსავალს, აშარს არ იხდიან... ჟრჩი და მემამბოზე ხალხია“²², „ანაპის ციხე რაჟმ გამაგრდეს და მეციხოვ-ნეები ჩააყენონ, აბაზას და ჩერქეზეთის ქვეყნების დამორჩილება გაადვილდება“²³.

კახეთს ევლია ჩელები უწოდებს თეიმურაზ-ხანის ქვეყანას, რო-დესაც თავის თანამედროვე ამბებს აღწერს. ისტორიულად კი მის-თვის კახეთი არის „ლევან-ხანის ქვეყანა“, ხან „ლევან-ხანის ძის ქვეყანა“, ხან კი „ალექსანდრე-ხანის“ და „ალექსანდრე-ხანის ძის ქვეყანა“.

¹⁶ „მოგზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანი, გვ. 298.

¹⁷ იქვე, გვ. 94.

¹⁸ იქვე, 93.

¹⁹ იქვე, გვ. 95.

²⁰ იქვე, გვ. 96.

²¹ იქვე, გვ. 105.

²² იქვე, გვ. 105—106.

²³ იქვე, გვ. 109.

ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ უხვი ცნობებია საქართველოს იმ მიწების შესახებაც, რომლებიც XVII საუკუნეში საქართველოს პოლიტიკურ საზღვრებში აღარ შედიოდნენ, მაგრამ ევლია ჩელებისათვის ცნობილი იყო, რომ ისინი ისტორიულად საქართველოს ეკუთვნოდნენ. თითქმის ყველგან ევლია ჩელების აღნიშნული აქვს ეს გარემოება. მაგალითად: „შაქის ციხე“ ძველად აუშენებია ალექსანდრეს, ქართველთა... მეფეს“²⁴. ქართველთა აშენებულია კოლას და ფანაქის ციხეები²⁵, მამირვანი²⁶, თორთუმი²⁷, „შაქის ციხე საქართველოსად ითვლება, რადგან მისი ამშენებელი ქართველია“²⁸. ევლია ჩელების აზრით, გჰმზახანე ალექსანდრე მაკედონელმა ააშენა და „შემდეგ ქართველების ხელში გადავიდა“²⁹. ასეთივე ხასიათის ცნობები აქვს ყოფილი ქართული მიწების მოსახლეობის შესახებ; მაგალითად: მოგზაურის ცნობით, ფანაქის მოსახლეობა სომეხი გოქდოლაკებისა და ქართველი აზნაურებისაგან შედგება³⁰. ამ ცნობის შესახებ მიხეილ სვანიძეს კარგად აქვს შენიშნული, რომ „ოსმალეთის მიერ შავშეთის დაპყრობის დაახლოებით ასი წლის შემდეგ და უფრო გვიანაც აქ კიდევ ცხოვრობდნენ ქართველი აზნაურები, რომლებმაც შეინარჩუნეს გარკვეული პრივილეგიები და შელავათები“³¹. მაგრამ ასეთი მდგომარეობა მარტო შავშეთში არ ყოფილა. ევლია ჩელების ცნობით, ყარსის მიწაზე, სოფელ ბეგუმში ცხოვრობდნენ სომეხები და ქართველი აზნაურები³², ჩვენი აზრით, გამუსლიმებული ქართველი აზნაურები იგულისხმებიან ევლია ჩელების იმ ცნობაში, რომელიც მამირვანის ნაპიეს შეეხება— სოფელი იდი „მამირვანის ნაპიეში მდებარე მუსლიმებისა და სომეხების სოფელია“³³. ევლია ჩელების წესად აქვს მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა დასახელოს და ახსენებს თურქებს, ლაზებს, ქართველებს, სომეხებს და ა. შ. მაგრამ როდესაც არათურქი მოსახლეობის ნაწილი გამუსლიმებულია, მათ ეთნიკურ სახელწოდებას აღარ ახსენებს

²⁴ „მოგზაურობის წიგნი“ ქართული თარგმანი, გვ. 269—270.

²⁵ იქვე, გვ. 303.

²⁶ იქვე, გვ. 304.

²⁷ იქვე, გვ. 321.

²⁸ იქვე, გვ. 270.

²⁹ იქვე, გვ. 318.

³⁰ იქვე, გვ. 304.

³¹ მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს., თბილისი, 1971, გვ. 316.

³² ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 314.

³³ იქვე, გვ. 304.

და „მუსლიმებს“ უწოდებს. ასეთივე მდგომარეობა უნდა იყოს არე-
შის მიდამოებში. ევლია ჩელების სიტყვით, აქ მხოლოდ მუსლიმე-
ბი ცხოვრობენ და გიაურები არ არიან, მაგრამ იქვე დასძენს, რომ
„დიდკაცების ცოლები გურჯისტანის, აჩიკ ბაშის და შავშეთის ტომ-
თა ქალები არიან“³⁴. ჩვენი აზრით, ეს დიდკაცები იგივე გამუსლი-
მებული ქართველები არიან.

ევლია ჩელების საყურადღებო ცნობები აქვს საქართველოს
სოფლის მეურნეობის შესახებ. სამეგრელოს შესახებ იგი წერს: „ესე-
ნიც აბაზა და ჩერქეზი ხალხებით მთებში ცხოვრობენ. მათი სახლე-
ბი მუდამ ერთ ადგილზეა, არ მომთაბარებენ. ბალ-ვენახიანი, ეკლე-
სიებიანი, კეთილმოწყობილი ციხეები და სოფლები აქვთ. ეს იმიტომ,
რომ ისინი ძველი ხალხია და მათი მიწა დიდი ქვეყანაა“³⁵. ბევრი
ჰყავთ ცხვარი, თხა და ღორი, საუკეთესო ცხენები.³⁶ პურსა და ქერს
ცოტას თესენ და ცოტაც მოდის; სიმინდი და ღომი ბევრი მოდის³⁷.
ევლია ჩელების სიტყვით, სამეგრელოში სამოცდაათნაირი მოსავალი
მოდის³⁸.

აფხაზეთში თხებსა და ცხვრებს ამრავლებენ³⁹, საქონელი ყვე-
ლას ჰყავს⁴⁰ და მათ შორის—ძალიან ბევრი ღორი⁴¹. აფხაზეთში მოჰ-
ყავთ ხორბალი, ამას გარდა ღომს თესენ. „ერთი ქილა ასი ქილა
ღომის მოსავალს იძლევა“⁴².

თბილისის სანახებში მოჰყავთ ხორბალი, თეთრი და წითელი
ატამი, ქებულია მისი ბამბა და ანგორის მატყლი⁴³. აქვე აღნიშნულია,
რომ მდინარე მტკვარი სარწყავად არაა გამოყენებული და მოსავალი
ამინდზეა დამოკიდებული⁴⁴.

აწყურში „თვალწარმტაცი ვენახები და ბაღები ბევრია“⁴⁵, ახალ-
ციხეში — ბოსტნები⁴⁶. არტანში უმეტესობა ხვნა-თესვას ეწევა⁴⁷,

³⁴ ევლია ჩელების „მოკზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 269.

³⁵ იქვე, გვ. 334.

³⁶ იქვე, გვ. 333.

³⁷ იქვე.

³⁸ იქვე.

³⁹ იქვე, გვ. 95.

⁴⁰ იქვე, გვ. 105.

⁴¹ იქვე, გვ. 101.

⁴² იქვე, გვ. 105.

⁴³ იქვე, გვ. 295.

⁴⁴ იქვე, გვ. 295-41.

⁴⁵ იქვე, გვ. 297.

⁴⁶ იქვე, გვ. 301.

⁴⁷ იქვე, გვ. 303.

ბად-ვენახები კი არ არის, რადგანაც ჰავა ცივია; ხილი თორთუმიდან და აჭაროდან მოაქვთ⁴⁸.

საქართველოს ტერიტორიაზე ვაჭრობის შესახებ ევლია ჩელების მრავალი ცნობა აქვს, რომელთაგან ჩვენ რამდენიმეს დავასახელებთ. სამეგრელოში, როგორც ზღვით, ასევე მდინარე ჭოროხითა და ხმელეთით მოდიოდნენ ოსმალთა ყირიმელი, ლაზი ვაჭრები, მოჰქონდათ რკინეული, ხელსაწყო-იარაღი, მარილი და სხვ. „ლაზების ბევრნავს ამ მდინარით (ჭოროხი — გ. ფ.) აღმა აღმოსავლეთისაკენ და სამეგრელოს საზღვრებისაკენ მიაქვს მარილი, რკინეული, სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღი. მათ სამეგრელოსა და გურჯისტანის ბზის ხეზე, თაფლზე, თაფლის სანთელზე, ტყვე ქალიშვილებსა და ჭაბუკებზე ცვლიან და ასე ვაჭრობენ“⁴⁹. ვაჭრობა იყო გაჩაღებული შავი ზღვის სანაპირო ნავსადგურებში. „თითქმის მთის წვერზე გაშენებული ორმოცი-ორმოცდაათკომლიანი სოფლებია. მათ ნავსადგურში წელიწადში ერთხელ ყველა ქვეყნის გემებს მოაქვთ დენთი, ტყვია, თოფი, მშვილდ-ისარი, მასრა, ხმალი, ფარი, შუბი და სხვა საომარი იარაღი, ძველი ფეხსაცმელი, მათდის პირები, საპერანგე და სასარჩულე ქსოვილი, კერის რკინეულობა, დიდი ქვაბები, ცეცხლზე ქვაბის ჩამოსაკიდი რკინის ჯაჭვები, მარილი, საპონი და სხვა ასეთი საგნები. ამ მეხომალდეებს ნაზ ბიჭებს, ცხიმეულს, თაფლის სანთელს, მუშამბას, კვერნას, თაფლს აძლევენ...“⁵⁰ აქ ხმელეთითაც მოდიოდნენ ყირიმელი ვაჭრები⁵¹. აწყურში ორმოცდაათამდე დუქანი იყო⁵², ახალციხეში — სამასი⁵³.

ცნობილია, რომ XVII საუკუნეში ჩვენში, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, ფართოდ გავრცელდა ტყვის სყიდვა. ფეოდალები საკუთარ ყმებსაც ჰყიდდნენ და ერთმანეთისათვის მოტაცებულ ტყვეებსაც. ამას ემატებოდა დამპყრობლების თარეში. თუ რამდენად ფართო ხასიათი მიიღო ტყვის სყიდვამ, ეს „მოგზაურობის წიგნის“ ცნობებიდანაც ჩანს: „რადგანაც [მდინარის] ორივე მხარე ბუჩქნარიანი და ტყიანია, აბაზები მეგრელებს იტაცებენ, მეგრელები — აბაზებს და ვაჭრებს მიჰყიდნიან ხოლმე“⁵⁴; „აბაზები ერთმანეთს ებრ-

⁴⁸ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 303.

⁴⁹ იქვე, გვ. 95.

⁵⁰ იქვე, გვ. 100—103.

⁵¹ იქვე, გვ. 105.

⁵² იქვე, გვ. 297.

⁵³ იქვე, გვ. 301.

⁵⁴ იქვე, გვ. 96.

ძვიან, ბავშვებსა და ქალებს იტაცებენ, ტყვეებს ჰყიდიან და ამით ცხოვრობენ“⁵⁵.

ტრაპიზონის ვილაიეთში მცხოვრები ლაზების მეზღვაურთა უმეტესობის მთავარი საქმიანობა იყო სამეგრელოში ტყვეების ყიდვა;⁵⁶ ასევე მოქმედებდნენ გონიოელები⁵⁷.

შავი ზღვის სანაპიროზე ხანმოკლე მოგზაურობის დროს ევლია ჩელები რამდენიმე ტყვე-ბიჭი შეიძინა და ყირიმში რომ ჩავიდა უკვე 18 მონა ჰყავდა⁵⁸. მხოლოდ ერთი კაცის — ევლია ჩელების საქართველოში ხანმოკლე მოგზაურობის დროს, ან სხვა ქვეყნებში ნაყიდი და საჩუქრად მიღებული ქართველი ტყვე-ბიჭების რაოდენობის მიხედვითაც რომ ვიმსჯელოთ, საზარელი სურათი დაგვიდგება თვალწინ — ევლია ჩელების უკვე ხუთი ქართველი ტყვე-ბიჭი ჰყავდა ნაყიდი, სამეგრელოსაკენ რომ გაემართა⁵⁹. აფხაზეთში „ერთი აბაზა ბიჭი“ იყიდა⁶⁰, შემდეგ — „აბაზა ჭაბუკი“⁶¹. თავრიზის ხანს ევლიას სიმღერა მოეწონა და „ერთი ქართველი ბიჭი, აბასური თუმანი და... ცხენი“ უწყალობა⁶². ახალციხის განმგებელმა საფარფაშამ „ორი ქართველი ბიჭი, ერთი ცხენი, ერთი კარგი თოფი, ქართული წინდა და ასი ყურუში“ უბოძა⁶³. ყალიზმანში ყარსის ფაშამ ფეხის ქირად უბოძა ფული, ცხენები და ორი ქართველი ბიჭი⁶⁴; არზრუმის ფაშამ სხვა საჩუქრებთან ერთად „ორი ქართველი მონა“ უწყალობა⁶⁵. არზრუმში ჯირითის თამაშის დროს ევლია ჩელების წინა კბილები რომ ჩაამტვრია სეიდი-ფაშამ, სასისხლო აუნაზღაურა საჩუქრებითა და „ორი ქართველი ბიჭით“⁶⁶. ვარდარ ალი-ფაშამ ქიფრულუ-ფაშა გაძარცვა და ნაძარცვიდან ერთი ცხენი და ერთი ქართველი ბიჭი ევლიას აჩუქა⁶⁷. მურთაზა-ფაშამ ცხენი, ოქრო, ქართველი მონა და სხვა საჩუქრები უბოძა⁶⁸. ბაქოში ევლია ჩელების

⁵⁵ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი, გვ. 102.

⁵⁶ იქვე, გვ. 92.

⁵⁷ იქვე, გვ. 95.

⁵⁸ იქვე, გვ. 122.

⁵⁹ იქვე, გვ. 95.

⁶⁰ იქვე, გვ. 103.

⁶¹ იქვე, გვ. 104.

⁶² იქვე, გვ. 243.

⁶³ იქვე, გვ. 302.

⁶⁴ იქვე, გვ. 311.

⁶⁵ იქვე, გვ. 336.

⁶⁶ იქვე, გვ. 341.

⁶⁷ იქვე, გვ. 415.

⁶⁸ იქვე, გვ. 436.

ქართველი ბიჭი აჩუქეს⁶⁹. ორი ქართველი ბიჭი მიიღო ევლიამ ბაკი-ფაშასაგან⁷⁰.

ქართველ ტყვე-ბიჭებს უგზავნიდნენ ერთმანეთს საჩუქრებად ირანისა და ოსმალეთის მოხელეები:—ერევნის ხანმა არზრუმის ფაშას ევლიას ხელით საჩუქრები გაუგზავნა და გაატანა ექვსი ქართველი ბიჭი⁷¹. თავრიზის ხანმა არზრუმის ფაშას ბრინჯი, ჩირი, ცხენები და ორი ქართველი ბიჭი გაუგზავნა და ევლია ჩელებისაც, როგორც ელჩს, ერთი ბიჭი აჩუქა⁷². „აჩიკ ბაშის ბეგისაგან“ აჰმედ-ფაშას საჩუქრად მოუვიდა ხუთი მონა და ხუთი მხევალი. აქედან ევლია ჩელებისაც ერგო ერთი მონა და ერთი მხევალი⁷³.

გარდა იმისა, რომ ადგილობრივი ფეოდალები ჰყიდდნენ საკუთარ ყმებს, ან ერთმანეთს სტაცებდნენ, ოსმალების მიერ მოწყობილი თარეშების შედეგად დატყვევებული ქართველობაც იყიდებოდა მონათა ბაზრებზე. სამეგრელოზე თარეშის დროს, ევლია ჩელეების ცნობით, ქუთფაჯ-ფაშას მეომრებმა ორი ულამაზესი „ვარსკვლავით ქალიშვილი“ მოიტაცეს. „სეიდი აჰმედ-ფაშამ ისინი ქუთფაჯ-ფაშასაგან ათას-ათას ყურრუშად იყიდა და ოც სხვა ქალიშვილთან ერთად სულთან იბრაჰიმ-ხანს გაუგზავნა“⁷⁴. იმავე ხანებში ოსმალებმა ტყვედ ჩაიგდეს მეგრელი ფეოდალი — „სამეგრელოს ბეგის ბიძაშვილი“. „მან ასი ტყვე, ათასი სული საქონელი, მრავალი საპალნე ოქროქსოვილი, მრავალი საპალნე ფარჩა მისცა და თავი გამოისყიდა“⁷⁵.

სამეგრელოში აღებული ალაფიდან მარტო სეიდი აჰმედ-ფაშამ არზრუმის ფაშას საჩუქრად მიართვა „...ორასი მეგრელი ტყვე, ას ორმოცდაათი მონა, ორმოცი ოყა ჭურჭელი, ასი მხევალი...“⁷⁶. ზემომოტანილი ცნობებიდან გასაგებია როგორ იქცეოდნენ სხვა ოსმალო და ყიზილბაში მოხელეები, ვაჭრები, მოთარეშეები და რა მასშტაბები ექნებოდა ტყვეებით ვაჭრობას.

„მოგზაურობის წიგნში“ არის ცნობები საქართველოს მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების, შენობების, ჩაცმულობისა და გარეგნობის, იარაღისა და სასამელ-საჭმელის შესახებ. ჩვენ აქ მხოლოდ რამ-

⁶⁹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი; გვ. 281.

⁷⁰ იქვე, გვ. 341.

⁷¹ იქვე, გვ. 281.

⁷² იქვე, გვ. 257.

⁷³ იქვე, გვ. 332.

⁷⁴ იქვე, გვ. 332.

⁷⁵ იქვე.

⁷⁶ იქვე, გვ. 335.

დენიმე მაგალითს მოვიტანთ: „ართის ტომი გეჩიების ტომზე მეტია, მაგრამ მათსავეთ მამაცი და გაბედულები არ არიან — უმეტესობა ვაჭრებია“⁷⁷. შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ აფხაზებს „მოწუნული; ყავრით დახურული სახლები აქვთ. შუაცეცხლი უნთიათ. ათ კომლს ერთ კაბაკს ეტყვიან და მას ოთხ მხარეს ციხის მსგავსად აქვს შემოვლებული ღობე. საქონელი ყველას ჰყავს და მათ დღედაღამ ყარაულობენ ღომივით ძაღლები. ასეთივე მდგომარეობაა აბაზას ყველა ტომისათვის, რადგანაც ყველა სახლი ტყეშია აშენებული. ერთმანეთისა ეშინიათ“⁷⁸.

აქვე ვვლია ჩელების მასპინძლობდა „აბაზა აზნაური“, რომელიც გრძელთმიანი იყო, მხერბზე ნაბადი ესხა, ხელში მშვილდ-ისარი ეპყრა და წელზე ხმალი ერტყა... მსლებლები ყველა კულულებიანი, მზის სადარი ყმაწვილები იყვნენ“⁷⁹. გონიოს ციხისათვის ბრძოლაში მან ნახა „სამიათასამდე ჩაცმულ-დახურული, შეიარაღებული, თავითფეხებამდე ცისფერ რკინაში ჩამჯდარი, ხელშუბიანი, ქეჭვილანის ცხენიანი, გველუშაპივით ვაჟკაცი მეგრელი აზნაური, ათასამდე ქვეითი მეთოფე და ქართველი წარჩინებულები“⁸⁰. მუსლიმური წესისამებრ თავგადაპარსული და წვეროსანი ევლია ჩელები გააკვირვა მათმა გარეგნობამ: „ესენი გარეგნობით სხვადასხვანაირი იყვნენ, ზოგი თმაგაწეწილი იყო, ზოგი — თმახუჭუჭი. ორმოც-ორმოცდაათწლოანებსაც კი წვერი გაპარსული ჰქონდათ და საოცარი გამომეტყველებისანი იყვნენ“⁸¹.

ევლია ჩელები აფხაზეთში ქორწილში მიიწვიეს და მიართვეს „ცხვრის ხაშლამა, წვნიანი, თაფლის წყალი, ბოზა, ღომი, ხორცის შეჭამანდი და საწებელი“⁸². თბილისში ძალიან მოეწონა „წმინდა და თეთრი თბილისური პური“ და „თეთრი და წითელი ატამი“⁸³.

ქართველ მეომართა იარაღიც არ დარჩენია შეუმჩნეველი მოგზაურს: — თოფი, მშვილდ-ისარი, შუბი, ხმალი, ფარი და ჯავშანი⁸⁴.

ევლია ჩელები თავისი მოგზაურობის დროს სხვადასხვა ქვეყნის მრავალ დიდ მოხელეს გაეცნო და მათ შორის ქართველებსაც, რომელთა მოკლე დახასიათება მოგვცა თავის წიგნში:

⁷⁷ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 101.

⁷⁸ იქვე, გვ. 105.

⁷⁹ იქვე, გვ. 302.

⁸⁰ იქვე, გვ. 323.

⁸¹ იქვე.

⁸² იქვე, გვ. 103.

⁸³ იქვე, გვ. 295.

⁸⁴ იქვე, გვ. 96, 100, 103, 323.

„ნახჭევნის ხანი რიზა ედ დინ ხანი... ნიჭიერი, კარგი მოსაუბრე ყოფილა. აღრე იგი ხაზინადარ-ბაში იყო შაჰ-სეფისა... ერთი ქართ-ველი ბიჭი ყოფილა, რომელიც ხაზინადარ-ბაშის თანამდებობის შემდეგ ხანი გამხდარა. არისტოტელივით ბრძენი ვინმეა. მისი საპა-ტიო წოდებაა დევლეთ მიზრა-ხანი... დარბაისელი, გულუხვი ხანი იყო“⁸⁵.

„დელი დილავერ-ფაშა... წარმოშობით ქართველი, ტომით აჩიკ-ბაში (იმერელი) სახელად დელი თული დილავერი გამოჩენილი ადამიანი იყო... უეშმაკო, ფიცხი ბუნების ადამიანი იყო... მარჯვე ცხენოსანი, მეთოფე, მოქამანდე, მეომარი ვაჟკაცი იყო“⁸⁶.

„მურთაზა-ფაშა დაბადებულია საქართველოში... საამურ ქალაქში, რომელსაც საქართველოს ბაღდადი ეწოდება. საქართველოს მბრძანებელ მავრულ-ხანს (მოურაგ-ხანი — გიორგი სააკაძე) იგი საჩუქრად გაუგზავნია თაბანი დასსი მეჰმედ-ფაშასათვის და მის პატიოსან პარემში აღიზარდა... დამასკოს ვილაიეთი მიიღო და ჩირად-დანივით აინთო... ტანადი, შავგვრემანი, შავწარბ-წამწამა, ჰრელთვა-ლა... მკერდგანიერი, წელწვრილი, მკლავმაგარი... კეთილი, მშვიდი, თავაზიანი, მოსიყვარულე, მოფარიკავე, ძალიან მცდელი, მძლავრი ვაჟკაცი იყო“⁸⁷.

ახალციხის „ვილაიეთის ვალი ვეზირი საფარ-ფაშა წარმოშობით ქართველი, გულადი, უნარიანი, მოასპარეზე ადამიანი იყო“⁸⁸. ქართველი იყო საფარ-ფაშას ქეთხუდა დერვიშ-ალაც — „ქართველის ჩამომავალი, კეთილშობილი ვაჟკაცი...“⁸⁹ ევლია ჩელების დასახელებული ჰყავს, აგრეთვე, ქართველი კოჯა მეჰმედ-ფაშა⁹⁰ და ოჩაკოვის განმგებელი ქართველი ქენან-ფაშა.⁹¹

თავის თხზულებაში ევლია ჩელების ისტორიული ექსკურსებიც აქვს გაკეთებული. იშვიათი არაა შემთხვევა, როდესაც იგი ეყრდნობა ლეგენდებს და მათ გადმოგვცემს, როგორც ნამდვილ ამბავს. ლეგენდარული, შეთხზული ცნობები ეხება საქართველოს მეფეთა წარმომავლობას, ქართული ტომების ისტორიას, ქალაქების აშენების ისტორიას; მაგრამ, ამავე დროს, სარწმუნო ცნობებიცა-

⁸⁵ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 223.

⁸⁶ იქვე, გვ. 342.

⁸⁷ იქვე, გვ. 437.

⁸⁸ იქვე, გვ. 301.

⁸⁹ იქვე.

⁹⁰ იქვე, გვ. 345.

⁹¹ იქვე, გვ. 110.

აქვს. მაგალითისათვის ჩვენ შევჩერდებით თბილისის შესახებ „მოგზაურობის წიგნის“ ცნობებზე.

ევლია ჩელებიმ აღმოსავლეთ საქართველოში იმოგზაურა 1646 და 1647 წლებში, ე. ი. იმ დროს, როდესაც ქართლს როსტომი მართავდა. როსტომის სამფლობელოში შედარებით წესიერება იყო დამყარებული; ვაჭრობა-ხელოსნობა გამოცოცხლდა, ქვეყანაში დოვლათი დატრიალდა. ქალაქები, და მათ შორის თბილისიც, გაიზარდა და გაშენდა; ამის შესახებ ევლია ჩელებიც წერს. მისი სიტყვით, ქალაქი „ძალიან აყვავებული და გაშენებულია“⁹² ევლია ჩელების ძირითადად ქალაქების ციხე-სიმაგრეები აინტერესებდა და ამიტომაც, უმეტეს შემთხვევაში გალავნის შიდა დასახლებაზე ამახვილებს ყურადღებას. მისი ცნობით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თბილისის გალავანში ექვსასი სახლი იდგა⁹³ მარცხენა ნაპირზე, მეტეხის ციხის გალავანს შიგნით — სამასი⁹⁴. ქალაქს ფუნდუკი და კეთილმოწყობილი აბანო ჰქონდა „სასარგებლო ცხელი წყაროთი“,⁹⁵ „ქებული თბილისური ბამბა, ანგორის მატყლი, წმინდა თბილისური პური და ატამი“ მან თბილისის ბაზარზე ნახა.⁹⁶

თბილისის ქართულ მოსახლეობაზე ევლია ჩელები არაფერს ამბობს; მას უფრო მნიშვნელოვნად მიაჩნია ის გარემოება, რომ ციხის გალავანში მცხოვრებთა უმრავლესობა ოსმალთა დროიდან მოყოლებული სუნიტებია⁹⁷. საქმე ისაა, რომ თუმცა ციხე ყიზილბაშებს ეჭირათ, რომლებიც შიიტები იყვნენ, ქალაქში ცხოვრობდნენ სუნიტებიც — წარმოშობით შირვანელები. რადგანაც სუნიტობა ოსმალეთის ოფიციალური რელიგია იყო, ევლია ჩელების ჰგონია, რომ სუნიტი მოსახლეობა ოსმალთა ბატონობის დროიდან შემორჩა.

ევლია ჩელების ცნობებიდანაც ჩანს, რომ თბილისი კარგად იყო გამაგრებული. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდგარ დიდ ციხეს შემოვლებული ჰქონდა კედელი ექვსი ათასი ნაბიჯის სიგრძისა და სიმაღლით სამოცი წყრთა. კედლებს სამოცდაათი ბურჯი და სამი ათასი ქონგური ჰქონდა. ხანგრძლივი ალყისათვისაც კარგად იყო მომზადებული ციხე. მტკვრის პირას მდგარი კოშკი იცავდა ხვრელს, რომელიც ქალაქში მტკვრის წყლის საზიდად იყო გაყვანილი.

⁹² ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 295.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ იქვე.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ იქვე.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე იდგა ოთხკუთხა, პატარა, მაგრამ ძლიერ-
კედლებიანი ციხე, რომელსაც სამი ათასი მეციხოვნე იცავდა.⁹⁸

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ევლია ჩელები ისტორიულ ექს-
კურსებს ხშირად მიმართავს. აღმოსავლურ და კერძოდ, ოსმალურ
წყაროებში ქალაქების აშენება, მტკიცე და სამართლიანი მმართვე-
ლობა და სხვ. ხშირად ალექსანდრე მაკედონელსა და სასანიანთა
ირანის შაჰებს მიეწერება. ამ ტრადიციას არც ევლია ჩელები ღალა-
ტობს — თბილისის აშენებლად ალექსანდრე მაკედონელის „ხაზი-
ნადარ ბითლისს“ ასახელებს⁹⁹ და მეტეხის ციხისას — სასანიანთა
შაჰს იეზიდგერდს¹⁰⁰.

საინტერესოა ევლია ჩელების ცნობა ოსმალთა მიერ 1578 წელს
თბილისის დაპყრობის შესახებ. ზოგიერთ ქართულ საისტორიო წყა-
როში დაუთ-ხანის—დავითის მიერ ქართლის დატოვება მოკლედ არის
აღწერილი და იგი წინდახედულ, ინიციატივიან რენეგატად არის გა-
მოყვანილი. ბერი ეგნატაშვილის მიხედვით, „რა სცნა დავით, უღო-
ნო იქნა, რამეთუ ყიზილბაშთ იგი გაუშვეს და მეფეს სვიმონს მოე-
კიდნენ, ქართველნიც არა ჰყუარობდნენ და თვით მეფისა სვიმო-
ნისა ერჩივნათ. და ველარც დადგებოდა ქართლსა და ველარც ენდო-
ბოდა ყიზილბაშთა. და მიეგზავნა კაცი ლალა ფაშას და მისცა რაო-
დენი ციხენი იყუნენ ქართლსა შინა და შეაყენნა მცველნი მათ-
ნი და თვითონ წავიდა სტამბოლს ხონთქართანა.“¹⁰¹ ფარსადან გორ-
გიჯანიძესთან: „მეფე დავით ხონთქარსთან წავიდა და ხონთქარმან
მრავალი წყალობა უყო და დიდი პატივი დასდვა. დიდის ლაშქრით
ლალა ფაშა გამოუძახა“¹⁰². ვახუშტის უფრო ვრცლად აქვს აღწერი-
ლი ეს ფაქტი და ხაზგასმული აქვს, რომ დავითი ვერას გახდა ლალა
ფაშასთან და რახან ყიზილბაშებმაც მიატოვეს, ხონთქარს მიუვიდა.
„...გამოვიდა ლალა-ფაშა სულტან-მურადისა სპითა ძლიერითა, ამან
გამოვლო სამცხე მოვიდა ტფილისს, ვერ წინ-აღუდგა დაუთხან,
მოსწვა ტფილისი თვით და წარვიდა სიმაგრეთა“. როდესაც ყიზილ-
ბაშებმა სიმონს დაუჭირეს მხარი, „ამის მხილველმა დაუთხან, იხილა
რა დატევება თავისი ყიზილბაშთაგან, ეზრახა ლალა-ფაშას და მისც-
ნა ყოველნი ციხენი ქართლისანი და თვით წარვიდა წინაშე ხონთქ-

⁹⁸ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, 295.

⁹⁹ იქვე, გვ. 293.

¹⁰⁰ იქვე, გვ. 295.

¹⁰¹ ე. გ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. ბ. ე. რ. ი., ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1940, გვ. 91.

¹⁰² ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, თბილისი, 1925, გვ. 221.

რისა სტამბოლს. შემდგომად უამთა რაოდენთამე მოკვდა დაუთ-ხან მუნ¹⁰³. ვახუშტის ამ ცნობას ამაგრებს ევლია ჩელების ცნობაც და რაც მთავარია, მის ცნობაში რამდენიმე განსხვავებული დეტალია. როდესაც ამბავი მოუვიდა, რომ ლალა-ფაშა თბილისზე წამოვიდა, დავითმა ორმოცი ათასი მეომარი მოაგროვა თბილისის დასაცავად. მუსლიმური წესის მიხედვით ლალა-ფაშამ წერილი გამოუგზავნა, სადაც წინადადებას აძლევდა ციხის მცველებს ან ისლამი მიეღოთ. ე. ი. ნებით გადასულიყვნენ ოსმალეთის სულთნის ხელქვეშ, დაეთ-მით სარწმუნოება და ქვეყანაში ოსმალთა დაემკვიდრებინათ, ან ციხე ჩაებარებინათ და მოსახლეობას ხარაჯის გადახდა ეკისრა (რაც, საერთოდ გათვალისწინებული იყო ოსმალეთის მიერ დაპყრობილ ტერიტორიებზე ქრისტიანი მოსახლეობისათვის). ამ პირობის შეუსრულებლობის შემთხვევაში ლალა-ფაშა იმუქრებოდა, რომ ციხის მცველებს გაჟლეტდა და მათ ოჯახებს ტყვედ წაიყვანდა¹⁰⁴. მიუხედავად ამისა, ციხის მცველებმა გადაწყვიტეს არ დაეთმოთ ქალაქი, ელჩი გააგდეს და ციხეში ჩაიკეტნენ. მაგრამ, ბოლოს აღმოჩნდნენ „წინდახედული პირები“, რომლებმაც გაცლა ამჯობინეს. ციხის მცველებმა ციხე დაცალეს, მოსახლეობა გაიხიზნა. ოსმალთა ჯარი დაედევნა და ზაგემის ციხესთან დაეწია დავითს. როგორც ვხედავთ, დაუთხანი კი არ „ეზრახა ლალა-ფაშას და მისცა ყოველი ციხენი ქართლისანი“... არამედ გაექცა ლალა-ფაშას, მის მიერ დევნილი გადაიხვეწა და ამის შემდეგ ეახლა სულთანს. როგორც ჩანს, დავითმა თავისი რაზმით აქაც გაასწრო, რადგანაც ევლია ჩელების ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ ოსმალები ძირითადად ტყეში გახიზნულ მოსახლეობას მიესივნენ და დიდი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში. „ყველაზე უბრალო ჯარისკაცმაც კი იმდენი ოქრო იშოვა, ერთ ფარს გაავსებდა“,¹⁰⁵ კმაყოფილებით აღნიშნავს ჩელები. ამის შემდეგ ოსმალებმა თბილისისა¹⁰⁶ და ზაგემის¹⁰⁷ ციხეები დაიკავეს და თარეში გაგზავნეს. კახეთში მოთარეშე რაზმებს სარდლობდა ოსმან-ფაშა, რომელმაც „ოცდაექვსი დიდი და პატარა ციხე აიღო“¹⁰⁸.

¹⁰³ ვახუშტი ბაგრატიონი, ქართლის ცხოვრება, ნაწილი მეორე, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, 1854, გვ. 28—29.

¹⁰⁴ იქვე, გვ. 293.

¹⁰⁵ იქვე.

¹⁰⁶ იქვე.

¹⁰⁷ იქვე, გვ. 294.

¹⁰⁸ იქვე.

ოსმალეების ქართლში დამკვიდრების ცდების შესახებ ვახუშტის აქვს ცნობა, რომ... „ოსმალთა დაიბყრეს ქართლი და ჰყვეს თბილისი საფაშოდ“...¹⁰⁹ ოსმალთა ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი თავის „ისტორიაში“ წერს, რომ „[ეს ქვეყანა] როგორც რიგი და წესია, დაიკავეს“ და სარდალმა პროვინცია უბოძა კასტამონის სანჯაყ-ბეგ სოლაკ ფერჰად-ფაშას ძე მეჰმედ ფაშას!¹¹⁰

ევლია ჩელების თხზულებაში უფრო ვრცლად არის ეს ფაქტი აღწერილი და საინტერესო ცნობა აქვს მოცემული, რომელიც მხარს უჭერს ვახუშტის ცნობას თბილისის საფაშოდ გადაქცევის შესახებ და მეტიც — ლალა-ფაშას ბრძანებით თბილისის მხარე აუწერიათ!¹¹¹ ეს იმას ნიშნავს, რომ დამპყრობლები ოსმალთა დამყარებას აპირებდნენ ქართლში და ოსმალეთის ვილაიეთად უნდოდათ გადაექციათ იგი. ევლია ჩელები ხაზს უსვამს, რომ ლალა-ფაშამ „[თბილისის] ვილაიეთის... მართვა-გამგეობა მირ-მირანობის წესზე (ხაზი ზევნი — გ. ფ.) ჩააბარა კასტამონუს ვილაიეთის განმგებელ სოლაკ ფერჰად-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშას“¹¹². ოსმალეები ქალაქის დათმობას არ აპირებდნენ და ლალა-ფაშამ ციხე გაამაგრა, შეავსო საომარი საჭურველი, ციხეში დააყენა იანიჩართა ოცი ასეული, დადგა ზარბაზნები და მეზარბაზნეთა ხუთი ასეული მითუჩინა, საომარი მასალის მოსამარაგებლად ხუთი ასეული გამოჰყო. დანგრეული ციხეებიდან გამოიყვანა ჯარები და თბილისში ჩააყენა. ევლია ჩელების სიტყვით, აქ იღვნენ სივასის ვილაიეთის (რომელსაც დიდი ჯარის გამოყვანა შეეძლო), თირეს, თექეს და მენტეშეს სანჯაყების ჯარები.¹¹³ მაგრამ ქართველი ხალხი შეუწინააღმდეგებლად ებრძოდა მტერს სიმონ მეფის მეთაურობით, არ თმობდა „ქართველობას“ და დამპყრობლებს საშუალებას არ აძლევდა „ოსმალთა“ დაემყარებინათ. „თბილისის ვილაიეთი“, „თბილისის ვილაიეთის დავთარი“, რომელიც ამჟამად სტამბოლში ინახება, „მირ-მირანობის წესი“ ფორმალურად დარჩა. მრავალჯერ დბესხნენ ქართველები თავს თბილისში გამაგრებულ ოსმალებს, ამარცხებდნენ თბილისიდან სათარეშოდ გამოსულ ჯარებს,

¹⁰⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

¹¹⁰ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჭიქიამ, თბილისი, 1964, გვ. 42.

¹¹¹ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, გვ. 294.

¹¹² იქვე.

¹¹³ იქვე.

არბმევდნენ ოსმალების მიერ ქართველი გლეხებისათვის მოტაცებულ საქონელსა და სურსათს; ამ ბრძოლებში დაამარცხა სიმონ მეფემ მეჰმედ-ფაშა, ჰასან-ფაშა და სხვ¹¹⁴ ეს ბრძოლები ეპიზოდური ხასიათისა არ იყო. სიმონ მეფე კონტროლს უწევდა თბილისის მისადგომებს და ციხეში მდგარი ოსმალები აუტანელ მდგომარეობაში ჩააყენა. ამის შესახებ ევლია ჩელების მოჰყავს ცნობა, რომელიც ქართულ საისტორიო წყაროებში არაა. ქართველებს ყიზილბაშების ჯარებთან ერთად შვიდი თვის განმავლობაში ალყა ჰქონდათ შემორტყმული თბილისის ციხისათვის. ოსმალებს ისე გაუჭირდათ, რომ ცხენები და ძაღლები რომ შემოეღიათ, დახოცილთა გვამების ჭამა დაიწყეს¹¹⁵ ალყის თარიღი ევლია ჩელების მოცემული არა აქვს, მაგრამ შეიძლება დავინებაროთ სხვა წყარო; ანალოგიური ცნობა აქვს იბრაჰიმ ფეჩევისაც (იმ განსხვავებით, რომ იგი არაფერს ამბობს დახოცილთა გვამების ჭამაზე), რომელიც ალყის შესახებ მოგვითხრობს თხზულების იმ ნაწილში, სადაც საუბარია 1579 წლის ამბებზე¹¹⁶.

ასეთია ევლია ჩელების ცნობების მოკლე დახასიათება. საქართველოს შესახებ „მოგზაურობის წიგნის“ ცნობების ნაწილი დახასიათებული და შეფასებულია შენიშვნების სახით, რომლებიც ჩვენ ქართულ თარგმანს დავურთეთ.

¹¹⁴ ეგნატაშვილი ბერი... გვ. 93, 94, 95.

¹¹⁵ ევლია ჩელები... გვ. 294.

¹¹⁶ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 54.

„მოზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანის შენიშვნები

„ზ ე ს ა ვ ა ლ ი“

1. აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს, რაც წინადადებას გაუგებარს ხდის. ევლია ჩელების „მოზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანის გამოქვეყნების შემდეგ ჩვენს ხელთ აღმოჩნდა მისი ახალი, 1970 წლის გამოცემა. იგი ოსმალური ენიდან ახალ სალიტერატურო თურქულ ენაზეა გადმოკეთებული და ლათინური შრიფტით არის გამოცემული. თუ ამ გამოცემის შესაბამის ადგილს გავითვალისწინებთ, ზემოხსენებული წინადადება ასე უნდა გავიგოთ: „გამქლავნება ღირსეული საქმეა და დაფარვა — მასზე უკეთესი“ (Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, III, Türkçelçstiren Zuhuri Danişman, İstanbul, 1970, გვ. 5). ამ გამოცემას ქვემოთ ყველგან მოვიხსენიებთ, როგორც: „ახალ გამოცემას“.

2. არაბული ფრაზა (ყურანის 51-ე სურა, 56-ე მუხლი).

3. ისლამის სარწმუნოების საფუძვლად ითვლებოდა რამდენიმე აღთქმა, რომელთა შესრულება ყველა მუსლიმისათვის სავალდებულო იყო: 1) რწმენა ერთი ღმერთისა და მუჰამედის მოციქულობისა („არ არს ღმერთი თვინიერ ალაჰისა და მუჰამედია მისი მოციქული“); 2) ყოველდღიურად ხუთჯერ დოცვა (არაბ. „სალათ“, სპარს. ნამაზ“), რომელიც თურქულადაც იხმარებოდა; 3) ყოველი მუსლიმის მიერ ქონების, პირუტყვის, მოსავლისა და ვაჭრობის წლიური შემოსავლის 1/40-ის გადახდა („ზაქათ“). „ზექათი“) ღარიბებისათვის დახმარების გასაწევად, „საღვთო ომში“ დაღუპულთა ქვრივ-ობლების შესანახად. 4) მარხვა რამაზანის თვეში („სიჰამ“), როდესაც ჭამა-სმა მხოლოდ ღამით შეიძლებოდა; 5) მექაში სალოცავად წასვლა („ჰაჯ“) და ქააბაში ლოცვა. 6) „საღვთო ომში“ მონაწილეობა („ჯიჰათ“, „ლაზავათ“); 7) რწმენა სამოთხისა და ჯოჯოხეთისა და ა. შ.

4. ევლია ჩელების მხედველობაში აქვს სულთან მურად IV-ის მიერ მოწყობილი მეორე ლაშქრობა ირანის წინააღმდეგ. 1638 წელს ოსმალებმა ჰამადანი დაანგრეს და მოსახლეობა ამოწყვიტეს, დაიპ-

ყრეს ერევანი, ნახჭევანი, თავრიზი და ბაღდადი. 1639 წლის 14 სექტემბერს კასრ-ი შირინში დაიდო საზავო ხელშეკრულება, რომლის მიხედვითაც არაბეთის ერაყი ბაღდადიანად ოსმალებს დარჩათ.

5. არაბული ფრაზა.

6. არაბული ფრაზა.

7. 1326 წელს ოსმანის შვილმა ორხანმა დაიპყრო ბიზანტიის ქალაქი ბრუსა (ბურსა), აქ გადმოსვენა ოსმანის ნეშტი და ბრუსა სატახტო ქალაქად აქცია. ბრუსა ოსმალეთის დედაქალაქი იყო 1365 წლამდე, ქ. ადრიანოპოლის დაპყრობამდე. ბრუსაში იყო ოსმალთა სულთნების საძვალე, წმინდა ქალაქად ითვლებოდა და ევლია ჩელების დროს „ძველ სატახტო ქალაქს“ უწოდებდნენ.

8. ემირ-სულთანი — იგივე ემირ-ჩელები, ემირ-ეფენდი. ხალიფა ალის შთამომავლად ითვლებოდა და წმინდანად იყო შერიცხული. სულთანი ბაიაზეთ I დიდ პატივს სცემდა და თავის სულიერ მამად მიაჩნდა. გარდაიცვალა 1430 წელს (იხ. „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1 გვ. 50—51).

9. ემინონჟ — სტამბოლის ძველი უბანია „ოქროს რქის“ ყურეს (თურქულად — ჰალიჩ) დასავლეთ ნაპირას, ეხლანდელი. გალათას ზიდის თავში. აქ წინათაც ნავსადგური იყო.

თ ა ვ ი

1. ევლია ჩელების მოგზაურობის დასაწყისისათვის იბრაჰიმ I სულთნის ტახტზე ახალი ასული იყო (1640—1648).

2. სადრაზამი ყარა მუსტაფა-ფაშა წარმოშობით ალბანელი იყო. სულთანმა მურად IV-მ 1638 წლის 24 დეკემბერს დანიშნა დიდვეზირად და 1644 წლის 31 იანვარს სულთანმა იბრაჰიმ I-მა სიკვდილით დასაჯა. მუსტაფას მეტსახელი იყო „ქემანქემ“—„მშვილდის მომზიდავი“, „მეჭიანურე“ და ევლია ჩელები ამ გამოთქმაში სიტყვების თამაშს მიმართავს.

3. ჰუსეინ ბაიკარა — თემურიდი, ხორასნის სულთანი (1469 — 1501). მის დროს დედაქალაქი ჰერათი ირანის კულტურის ცენტრს წარმოადგენდა (იხ. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Л.-д., 1958, 246) ჰუსეინ ბაიკარასა და ალიშერ ნავოის სახელთანაა დაკავშირებული ჰერათის ხუროთმოძღვრების, მხატვრობის, სიტყვაკაზმული მწერლობისა და მუსიკის აყვავების ხანა. ალიშერ ნავოიმ—ჰუსეინ ბაიკარას ჭკვიანმა ვეზირმა, გამოჩენილმა უზბეკმა პოეტმა და მეცნიერმა, რომელსაც კეთილისმყოფელი გავლენა ჰქონდა თავის მბრძანებელზე, ჰერათში თავი მოუყარა ნიჭიერ

მხატვრებს, კალიგრაფებსა და მუსიკოსებს. როდესაც უნდა ღირსეულად შეაფასოს მოსმენილი სიმღერა ან მუსიკალურ საკრავზე შესრულებული მელოდია, ევლია ჩელები მას „ჰუსეინ ბაიკარასებურს“ უწოდებს, რადგანაც ჰუსეინ ბაიკარა მუსიკოსებს მფარველობდა და ხელს უწყობდა. XV საუკუნეში მუსიკის, განსაკუთრებით სიმებიანი საკრავების განვითარებამ ჰერათში უმაღლეს საფეხურს მიაღწია.

4. პარასკევი მუსლიმების დღესასწაული იყო და საპარასკევო ლოცვას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამ დღეს აღავლენდნენ ხოლმე ხუტბას ქვეყნის მბრძანებლის სადიდებლად. რადგან ევლიამ ეს ლოცვა პირველად შეასრულა უცხო ქვეყანაში, საგანგებოდ აღნიშნა.

5. რიცხვი „7“ ბევრ ხალხში და მათ შორის თურქებში, წმინდად ითვლებოდა; ამას გარდა მას სიმრავლის აღსანიშნავადაც ხმარობდნენ.

6. ორხან-ყაზი — ოსმანის შვილი, ოსმალთა სახელმწიფოს მბრძანებელი (1326—1359).

7. ოსმან-ყაზი — მამის, ერთოღრულის სიკვდილის შემდეგ, 1281 წელს ჩაუდგა სათავეში ბეილიქს (საბეგოს). 1389 წელს რუმის სელჩუკთა სულთანმა ბეგად სცნო. 1399 წლისათვის იგი სელჩუკთა სახელმწიფოზე ფორმალურადაც აღარ იყო დამოკიდებული. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში (გარდაიცვალა 1326 წ.) ავადმყოფობდა და სახელმწიფოს ფაქტიურად მისი შვილი ორხანი მართავდა.

8. ყაზა — აქ — ყადის თანამდებობა, რისთვისაც დღეში 150 ახჩა იყო გათვალისწინებული ჯამაგირად. გარდა ამისა, ყაზა ეწოდებოდა იმ ტერიტორიას, რომელზეც ვრცელდებოდა ყადის, როგორც მოსამართლისა და რელიგიური მორალის დამცველის უფლებები.

9. „მექთებ-ი სებიანი“ — პირველდაწყებითი სასწავლებელი, სადაც ყმაწვილებს წერა-კითხვასა და ანგარიშს ასწავლიდნენ.

10. დუქან — ასე ეწოდებოდა ვაჭრის, მევახშის დუქანს და აგრეთვე სახელოსნოს, სადაც ხელოსანი ამზადებდა და იქვე ჰყიდდა თავის ნაწარმს.

11. ევლია ჩელები ჰავის თვისებას ყოველთვის უკავშირებს მოსახლეობის გარეგნობას; „მკაცრი ჰავაა“ სადმე — მცხოვრებლები ჩაფსკენილნი და ღონივრები არიან, „მშვენიერი ჰავაა“ — მცხოვრებლები ლამაზები, ტანადები და ნაზები არიან.

12. „დარ ულ-ხალლ“.

13. ნილუფერ-სულთანს ოსმალები უწოდებდნენ იარჰისარის მბრძანებლის ქალიშვილს ჰოლოფირას, რომელიც ტყვედ ჩაიგდო ოსმანმა და უფლისწულ ორხანს შერთო ცოლად. ორხანს მისგან 1325 წელს შეეძინა მურად I (1359—1389). ამ შემთხვევაში სიტყვა სულთანი ერთვოდა იმ ქალის სახელს, რომლის შვილიც ოსმალეთის სულთანი გახდებოდა.

თ ა ზ ი II

1. იღრისი — ბიბლიური ენოქის არაბული სახელი.
2. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალ გამოცემაში — ძ ა ნ ვ ა ნ ი.
3. ბიბლიური სოლომონ ბრძენი, ებრაელთა მეფე. მუსლიმები წინასწარმეტყველად აღიარებენ და პატივსაც სცემენ.

4. ჯინების ხალხი — მუსლიმთა წარმოდგენით, გონიერი არსებანი, რომლებიც ადამიანების გაჩენამდე ცხოვრობდნენ დედამიწაზე. ისინი უჩინარ დემონებად იქცნენ და შეეძლოთ ადამიანს მოვლენოდნენ სხვადასხვა სახით, კეთილ ან ბოროტ ჯინებად.

5. ბელკისი, ბილკისი — საბაელთა ლეგენდარული დედოფალი. სოლომონ ბრძენის თანამედროვე ულამაზესი ქალი. მუსლიმთა წარმოდგენებით სოლომონის სატრფო.

6. ქალაქი ბრუსა გაშენებულია „რუჰბანის“, ან „ქეშიშის“ (ორივე სიტყვა „ბერს“ ნიშნავს) მთის ძირას. ანატოლიაში ყველაზე მაღალი მთაა და ძველად ოლიმპის მთასაც უწოდებდნენ.

7. ესენი სათავეში ედგნენ დიდ აჯანყებებს და საერთო სახელად „ჯელალნი“ ეწოდათ 1519 წელს აჯანყებული შეიხ ჯელალნის სახელის მიხედვით. ევლია ჩელები მათ ერთად ასახელებს, თუმცა ისინი სხვადასხვა დროს და შეუთანხმებლად მოქმედებდნენ: I. ყარა ააზიჯი 1599—1602 წლებში მეთაურობდა გლეხთა დიდ აჯანყებას.

2. კალენდერ-ოღლუ (იგულისხმება არა სულეიმან I-ის დროს, 1526—1527 წლებში აჯანყებული, არამედ მეორე კალენდერ-ოღლუ) სათავეში ჩაუდგა გლეხთა აჯანყებას 1592 წელს. მთელი დასავლეთი ანატოლია მოიცვა ამ აჯანყებამ და მხოლოდ 1608 წლის 8 აგვისტოს მოახერხა სულთნის მთავრობამ მისი ჩაქრობა. კალენდერ-ოღლუ ირანში გადაიხვეწა. 3. არაბ-საიდი, იგივე ყარა-საიდი, ყოფილი მეჩინიბე; 1603 წელს სათავეში ედგა რამდენიმე ათას აჯანყებულს.

8. ოსმალთა სახელმწიფოს დამაარსებელ ოსმანსა და მის შვილს ორხანს სულთნის ტიტული არა ჰქონდათ და მათ ბეგებს უწოდებდნენ. პირველად ორხანის შვილმა მურად I (1359—1389) მიიღო სულთნის ტიტული.

9. ერთოდრული მეთაურობდა ირანიდან მცირე აზიაში გადმო-სულ ოღუზთა მოდემის ერთ შტოს — კაის ტომს. ერთოდრული თავისი ტომიანად ჩადგა რუმის სელჩუკთა სულთნის ალა ედ-დინ ქეიქუბად I-ის (1219 — 1236) სამსახურში და ესქიშეპირსა და ბილეჯიქს შორის მდებარე საზღვრისპირა რაიონი (უჯი) ებოძა. მისი ტომი აქ აძოვებდა თავის ჯოგებს და სამაგიეროდ ევალეზოდა საზღ-ვრების დაცვა. ერთოდრულმა ბიზანტიის მიწების ხარჯზე გააფარ-თოვა თავისი უჯი და საფუძველი ჩაუყარა საბეგოს (ბეგლიქს), რომელიც ოსმალთა მომავალი სახელმწიფოს ბირთვს წარმოადგენდა. ერთოდრული 1281 წელს გარდაიცვალა და ბეგი გახდა მისი შვილი ოსმანი.

10. ახჩა კოჯა — ოსმალთა სარდალი. ევლია ჩელების აზრით, „კოჯაილი“ (კოჯას ქვეყანა) იმიტომ ეწოდება ქალაქს, რომ იგი ახჩა კოჯას მიერ არის დაპყრობილი.

11. ბიზანტიის ქალაქი ნიკეა ორხანის დროს — 1331 წელს და-იპყრეს ოსმალებმა და იზნიქი უწოდეს.

თ ა ვ ი III

1. მეჰმედ II დაიბადა 1430 წ. მურად II-ის შვილი. მურადმა იგი 1444 წელს აიყვანა ტახტზე და 1446 წელს გადააყენა. მამის სიკ-ვდილის შემდეგ, 1451 წელს ავიდა ტახტზე და 1453 წ. 29 მაისს და-იპყრო კონსტანტინეპოლი, რისთვისაც „ფათიჰი“ — „დამპყრობე-ლი“ უწოდეს. გარდაიცვალა 1481 წელს.

2. ყაზი ხონთქარი (ყაზი ზუდავენდიქარი) ეწოდებოდა ორხანის შვილს, სულთან მურად I-ს (1359—1389), რომელიც კოსოვოს ველ-ზე ბრძოლაში 1389 წ. 20 ივლისს მოკლა სერბმა პატრიოტმა მილო-შმა. მურად I-მა აღრიანობოლი — ედირნე 1360 წელს დაიპყრო და 1365 წელს ტახტი ბრუსადან აქ გადმოიტანა, თუმცა ბრუსაც დედაქალაქად ითვლებოდა.

3. ქალაქ ერლათს ოსმალები „ეგრი-ს უწოდებდნენ. ოსმალებმა იგი 1596 წელს ავსტრიასთან ომში სულთან მეჰმედ III-ის სარდ-ლობით დაიპყრეს და მეჰმედს უწოდეს „ეგრი ფათიჰი“ — ერ-ლათს დამპყრობი.

4. სულთანი მეჰმედ III (27.I.1595—6.XII. 1603). მურად III-ის შვილი იყო (დაიბ. 1566 წ.).

5. დელი ჰასანი — გლეხთა დიდი აჯანყების მეთაურის ყარა იაზი-ჯის ძმა. ყარა იაზიჯის სიკვდილის შემდეგ, 1602 წლიდან 1603

წლის ბოლომდე სათავეში ედგა ამ აჯანყებას. საბოლოოდ, უღალატა აჯანყებულებს, სულთნის მთავრობას შეურიგდა და სანჯაყი ებოძა (1604 წ.).

6. ყარა იაზიჯი — დელი ჰასანის აჯანყების დამარცხების შემდეგ, 1603 წელს გლეხთა მოძრაობის ახალი ტალღა აგორდა. აჯანყებული გლეხების მრავალი რაზმი მთელ დასავლეთ ანატოლიაში მოქმედებდა. ერთ-ერთი ასეთი რაზმის მეთაური იყო ჯენნეთ-ოღლუ.

7. მისქინ — مسكين — საწყალი, ბეჩავი, კეთროვანი, ღარიბი (უმეტეს შემთხვევაში). ეს სიტყვა ისეთ კონტექსტშია, რომ არ შეიძლება „ღარიბების უბანს“ აღნიშნავდეს და ჩვენც „კეთროვანთა უბნად“ ვთარგმნეთ.

8. ბრუსაში იყვნენ დასაფლავებულნი ოსმალთა სულთნები, სულთნის საგვარეულოს წევრები, შეიხები. ამიტომ უწოდებს ევლია ჩელები ბრუსას „უკვდავ სულთა სამყაროს“.

9. უკვდავების წყალი — „აბ-ი ჰადათ“; სიტყვა-სიტყვით, სიცოცხლის წყალი. მუსლიმთა წარმოდგენით, მისი სათავე მარადიული უკუნეთის საიდუმლოებით მოცულ ქვეყანაში — ჩრდილოეთ პოლუსთან იყო. არსებობს ლეგენდა, რომ მითიურმა წინასწარმეტყველმა და სასწაულმოქმედმა ხიზრმა იპოვა ეს წყარო, დალია და უკვდავი გახდა.

თ ა ვ ი IV.

1. „ილდირიმი“ — ელვა. ასე შეარქვეს ბაიანეთ I-ს უფლისწულობის დროს, ბრძოლაში გამოჩენილი ვაჟკაცობისათვის. დაიბადა 1360 წელს. ტახტზე ავიდა 1389 წლის 20 ივლისს, კოსოვოს ველზე გამართულ ბრძოლაში მოკლული მამის — მურად I-ის მავივრად. 1402 წლის 20 ივლისს ანკარას ბრძოლაში დამარცხდა და თემურმა ტყვედ წაიყვანა. ქ. აკშეპირში გარდაიცვალა. ფიქრობენ, რომ თავი მოიწამლა, როდესაც გაიგო, რომ თემური სამარყანდში წაყვანას უპირებდა.

2. მუსთაყიმი — არაბული დამწერლობის ერთ-ერთი სახეობაა: ამ ხელით შესრულებულ წარწერებს ხშირად იყენებდნენ მეჩეთების ორნამენტად. ელიფი (თურქული წარმოთქმით) ნიშნავს არაბული ალფაბეტის პირველ ასოს | — „ა“.

3. ჰანეფი — ორთოდოქსალური ისლამის (სუნიტობის) ერთ-ერთი მიმდინარეობა (ოთხი ძირითადი მიმდინარეობა იყო — ჰანეფიტების,

შაფიტების, ჰამალიტებისა და მალიქიტების). დააარსა ნუ'მან აბუ ჰანიფამ (გარდაიცვალა 767 წ.).

4. მანī — სასანური ირანის გამოჩენილი მხატვარი-მინიატურისტი. აღმოსავლეთში უბადლო მხატვრად ითვლებოდა. და რაიმე მხატვრობის შექება რომ უნდოდათ, მანისას ადარებდნენ, ან სულაც მას მიაწერდნენ. მანი იყო მანიქეველობის სახელით ცნობილი მოძღვრებისა და მოძრაობის ფუძემდებელი. დაიბადა 215 წელს და სიკვდილით დასაჯეს 276 წელს.

5. ჰარემ — აკრძალული, წმინდა; ქალთა განყოფილება მუსლიმის სახლში. აქ იგულისხმება მეჩეთის ეზო ან მისი არე-მარე, რომელიც წმინდა ადგილად ითვლებოდა.

6. ბრუსის საკრებულო მეჩეთი ჯეროვნად რომ შეაქოს, ევლია ჩელები მას სტამბოლის აიას სოფიას ადარებს. წმინდა სოფიას სახელობის ქრისტიანული ტაძრის მშენებლობა დამთავრდა ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს დროს — 537 წელს. კონსტანტინეპოლის დაპყრობის (1453) შემდეგ მეჰმედ II-მ იგი საკრებულო მეჩეთად გადააკეთებინა და ერთი მინარეთი აუშენა. ბაიაზეთ II-მ (1481—1512) მეორე მინარეთი ააშენა და სელიმ II-მ (1566—1574) — კიდევ ორი.

7. „ურჯულოების“ წინააღმდეგ ომში (ჯიჰათი, დაზვათი) დაღუპულ მუსლიმს „შეჰიდ“ — „წამებული“ ეწოდებოდა. მურად I 1389 წელს კოსოვოს ველზე ომის დროს მოკლა სერბმა პატრიოტმა და ევლია ჩელები ამიტომ იხსენიებს წამებულად.

8. 1402 წელს ანკარას ბრძოლაში რომ დამარცხდა ბაიაზეთ I და თემურ-ლენგს ტყვედ ჩაუვარდა, მეჰმედი 15 წლისა იყო; ამასიაში გაიქცა და შემდეგ ჩაერია ტახტის დასაკავებლად გამართულ ბრძოლაში, რომელსაც მისი ძმები აწარმოებდნენ. მუსამ სულეიმანი დაამარცხა და მოკლა, მეჰმედმა — მუსა და 1413 წლის 5 ივნისს ტახტზე ავიდა. მას მეჰმედ I ჩელები უწოდეს. 1421 წლის 17 მაისს გარდაიცვალა.

9. მცირე აზიის ე. ი. რუმის სელჩუკთა სასულთნოში ხუროთმოძღვრებისა და მხატვრობის თავისებური სტილი შემუშავდა, რომელსაც რუმინ-ს უწოდებდნენ.

10. საუბარია მცირე აზიაში თემურ-ლენგის 1402 წლის შემოსევაზე.

11. მუსა ჩელები — ბაიაზეთ I-ის ერთ-ერთი შვილი იყო. ბაიაზეთის სიკვდილის შემდეგ გამართულ უფლისწულთა ბრძოლაში, 1410 წელს აღრიანოპოლში გაბატონებული ძმა, სულეიმანი დაამარ-

ცხა, მოკლა და რუმელიაში გაბატონდა. იგი 1413 წელს უმტროსმა ძმამ, მეჰმედ I ჩელებიმ დაამარცხა, მოკლა და მთელი ოსმალეთის სულთანი გახდა.

12. მეჰმედ I ჩელების შვილი, სულთანი მურად II (1421 — 1451).

13. მურად II ტახტზე ავიდა 1421 წლის 17.VI. 1444 წელს ტახტი დაუთმო შვილს — მეჰმედ II-ს. 1446 წლის სექტემბერში მეჰმედი გადააყენა და ისევ ავიდა ტახტზე. 1451 წლის 16. II გარდაიცვალა.

14. სიტყვების თამაშია: „ჯაბბარ“ ნიშნავს ძლევამოსილს, მოძალადეს.

თ ა ვ ი VII

1. ჯელალ ედ-დინ რუმ — აღმოსავლეთის უდიდესი მისტიკოსი პოეტი. დაიბადა 1207 წ. აღმოსავლეთ ირანის ქ. ბალხში. მამა ოჯახით გადმოსახლდა მცირე აზიაში. ჯელალ ედ-დინ რუმ სიკვდილამდე კონიაში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა. აქ დააარსა დერვიშთა სუფიური ორდენი მევლევე. მას ეკუთვნის ლირიკული „დივანი“ და თხზულება „მესნევე“ რომელმაც დიდი როლი შეასრულა თურქული პოეზიის განვითარებაში.

2. იხ. თავი IV, შენიშვნა 3.

3. ბექთაშიების დერვიშთა ძმობა დააარსა ჰაჯი ბექთაშ ველემ. ბექთაშიების ძმობას ოსმალეთში დიდი გავლენა ჰქონდა და იანიჩართა კორპუსს მფარველობდა.

4. გულშენ — ჰელვეთიების სუფიური ორდენის განშტოებას წარმოადგენდა. მისი დამაარსებელი იყო იბრაჰიმ ბენ მუჰამედ გულშენ, რომელიც დიარბექირში დაიბადა და 1533 წელს გარდაიცვალა.

5. ჰელვეთ (პალვათია) — დერვიშთა სუფიური ორდენი. ამ ძმობის წევრები მარხვის დღეებში სენაკში განმატროვებულნი (პალვა) მარხულობდნენ.

6. კადირ (კადირია) — დერვიშთა ძმობა, რომელიც დააარსა აბდ ალ-კადირ ალ გილანემ (გარდაიცვალა 1166 წ.).

7. ნაკიშბენდ — დერვიშთა ძმობა, რომელიც დააარსა ბუხარელმა შეიხმა მუჰამედ ნაკიშბენდემ (1318 — 1389).

8. გემილ — كميل დერვიშთა ძმობა.

9. საად (სა'დ) — ეს დერვიშთა ძმობა დამასკოში დააარსა სა'დ ად-დინ ალ-ჯიბავიმ (გარდაიცვალა 1300, ან 1336 წ.).

10. რეფ'ანის (რეფ'აის) დერვიშთა ძმობის დამაარსებელია სეიდი აჰმად არ-რეფ'აი ალ-ქაბირი (გარდაიცვალა 1180 წ.).

11. ბედევნ (ბადავნ) — დერვიშთა ძმობა, რომლის დამაარსებელია აჰმედ ბედევნ (ბადავნ). ხალიფა ალის შთამომავლად და ეგვიპტის უდიდეს წმინდანად ითვლება (1200—1276).

12. გულშეჯნ — ჩვენი აზრით, კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს ან იგივეა, რაც გულშენი.

თ ა ვ ი IX

1. თავისი დროის უდიდესი ხუროთმოძღვარი კოჯა მიმარ სინან-ალა 1490 წელს დაიბადა ქ. კაისერში. წარმოშობით ბერძენი იყო და ბავშვობისას წაიყვანეს იანიჩართა კორპუსში. მან ახალგაზრდობაშივე გამოიჩინა ხუროთმოძღვრებისადმი მისწრაფება და ხანგრძლივი ცხოვრების მანძილზე (108 წელი იცოცხლა) 81 მეჩეთი, 33 სასახლე, 26 ბიბლიოთეკა და მრავალი სხვა შენობა ააშენა. მისი შემოქმედების გვირგვინია 1550 — 1557 წლებში სტამბოლში აშენებული „სულეიმანიე“—სულეიმან I-ის სახელობის მეჩეთი. სინანმა მრავალ ნიჭიერ ახალგაზრდას მოუყარა თავი და ხუროთმოძღვრების საკუთარი სკოლა შექმნა.

2. რადგან სასტუმროში მარტოხელები ცხოვრობდნენ, სამუშაოზე წასული მცხოვრებლის ნივთების დაკარგვისათვის სასტუმროს მსახურები არ აგებდნენ პასუხს — სასტუმროს მცხოვრებლების საქმე იყო.

თ ა ვ ი X

1. მუსლიმისათვის წმინდად, ყველაფრის განმწმენდავად ითვლებოდა მხოლოდ გამდინარე წყალი.

თ ა ვ ი XI

1. მუსლიმთა წარმოდგენით, სამოთხეში მოედინებოდა ცივი, ანკარა და გემრიელი წყარო, რომელსაც „სელსებილი“ ეწოდებოდა. კეთილმოწყობილ წყაროებსაც, რომლებსაც საქველმოქმედოდ აშენებდნენ და გამვლელ-გამომვლელს უფასოდ ურიგებდნენ, სელსებილი ან სებილი ეწოდებოდა.

1. სულეიმან I კანუნნი. სელიმ I-ის შვილი. ოსმალეთის ტახტზე ავიდა 1520 წლის 28 სექტემბერს და 1566 წლის 5 სექტემბერს გარდაიცვალა 72 წლისა, ავსტრიაში ლაშქრობის დროს. „კანუნნი“ — სჯულმდებელი უწოდეს საკანონმდებლო მოღვაწეობისათვის. მისი ხელმძღვანელობით გადამუშავდა „კანუნ-ნამეები“ (კანონთა წიგნები) სახელმწიფოს ფეოდალური განვითარების შესაბამისად. ოსმალეთის სამხედრო ძლიერებამ მისი მოღვაწეობის დროს მიაღწია ზენიტს.

2. რუსთემ-ფაშა სარნი („ყვითელი“) ორჯერ იყო დიდვეზირის თანამდებობაზე. პირველად 1541 წლის 28 ნოემბერს დაინიშნა და 1544 წლის 6 ოქტომბერს გადააყენეს. მეორედ 1555 წლის 29 სექტემბერს დაინიშნეს დიდვეზირად და 1561 წლის 15 ივლისს გარდაიცვალა.

3. თალიყი — არაბული დამწერლობის სახეობა.

თ ა ვ ი X I V

1. „ეგვიპტის ხაზინა“ — ეს გამოთქმა აღნიშნავდა დიდ თანხას, აურაცხელ სიმდიდრეს; ეგვიპტე ოსმალეთის უმდიდრესი ქვეყანა იყო და მისი წლიური შემოსავალი გადასახადების სახით 600 ათას ოქროს უდრიდა.

2. არამუსლიმის მიერ მომზადებული საჭმელი წაბილწულად ითვლებოდა. მუსლიმს ეკრძალებოდა მიკარება.

3. ვეისი ფსევდონიმი იყო თურქული ლიტერატურის სატირული ჟანრის უდიდესი წარმომადგენლის მოლა ოვეის ბენ მეჰმედისა. იგი დაიბადა ყადის ოჯახში 1561 წლის სექტემბერში მცირე აზიის ქალაქ ალაშეჰირში. ჯერ მეჰმედ შერიფ-ფაშას დივანის მწერალი იყო, შემდეგ სკოპლეს ყადი. გარდაიცვალა 1628 წლის აგვისტოში და სკოპლეში დაიმარხა. მას ეკუთვნის თერთმეტი თხზულება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა 1608 წელს დაწერილ „ვაკაა-ნამეს“, რომელშიც სატირული ფორმით არის გაკრიტიკებული სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში არსებული ნაკლოვანებანი და არეულობა და მოცემულია რჩევა სახელმწიფოს დაცემის შეჩერებისათვის. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში შექმნილ თხზულებაში — „ნასიჰათ-ი ისლამბულ“, გამათრახებელია სახელმწიფო მოხელეების, კარისკაცებისა და სასულიერო წოდების წარმომადგენელთა მექრთამეობა, ბოროტმოქმედება და უვიცობა.

4. კაიდაფე — ბარდას (პარტავი) დედოფალი, ალექსანდრე მაკედონელის თანამედროვე.

5. ე. ი. მას ამიერიდან ღმერთი შეეწეოდა ყოველგვარ საქმიანობაში.

თ ა ვ ი XV

1. „ფინარ-ბაშნ“ — წყაროს სათავე.

2. ჯელალ ედ-დინ რუმის მიერ დაარსებული დერვიშთა ძმობის მევლევის წევრები.

3. მევლანა — საერთოდ ნიშნავს — „ჩვენი ბატონი“, „მოძღვარი“. ასე უწოდებდნენ შეიხებსა და მუსლიმ ღვთისმეტყველებს. აქ იგულისხმება მისტიკური ფილოსოფიის — სუფიზმის მოძღვრების მამამთავარი ჯელალ ედ-დინ რუმის, რომლის ეპითეტი იყო მევლანა.

თ ა ვ ი XVII

1. ბერძნულიდან ნაწარმოები სიტყვა „იკლიმი“ — კლიმატი, გეოგრაფიული სარტყელი. უძველესი წარმოდგენა ბერძნებისა, რომ დედამიწის დასახლებული ნაწილი შვიდ კლიმატად — სარტყლად იყოფოდა, აღმოსავლეთშიც გავრცელდა. ეს სარტყლები სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ იყო განლაგებული, ეკვატორის პარალელურად.

2. კათის მთა აღმოსავლური წარმოდგენით, მთელ დედამიწას ჰქონდა შემოვლებული და მის ერთ ნაწილს წარმოადგენდა კავკასიონი. აქ კავკასიონი იგულისხმება.

3. ისქანდერ ზულკარნეინი — ალექსანდრე მაკედონელი.

4. დარუბანდთან ახლოს ახლაც არსებობს 567 წელს აშენებული კედლის ნაშთები, რომელიც კასპიის ზღვასა და კავკასიონს შორის გასასვლელს ჰკეტავდა. ლეგენდის მიხედვით, ეს კედელი ალექსანდრე მაკედონელის ბრძანებით ააშენეს გოგისა და მაგოგის (ყურანის მიხედვით მაჯუჯისა და მაჯუჯის) ველური და მეომარი ხალხების შემოსევებისაგან დასაცავად.

5. „ბაკაჯაკი“ — სამზერი. მუსლიმური კალენდრით მთვარის ფაზების ცვალებადობაზეა გათვლილი თვეები. თვის დასაწყისი დადგენილად ითვლება იმ პირობით, თუ ერთი მუსლიმი მაინც დაადასტურებს მთვარის ამოსვლას.

6. სალამანდრასა და ქამელეონს ადარებს ხოლმე ევლია ჩელები დამუშავებულ მიწებსა და მდელოებს ნაირფერადი პეიზაჟის აღსანიშნავად.

7. ნეჭეფი არაბეთში ცნობილი იყო ობსიდიანით, მთის ბროლითა და მინის წარმოებით.

8. همان اغزی سکون کبی معلومدر. ارقاسی ینه سکون کبی
هوج موج زیه ز بهدر
ჩვენთვის გაუგებარია ეს აღვლი. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალ გამოცემაშიც კითხვის ნიშანია დასმული (გვ. 33—34).

9. რუმელ — ოსმალეთის ტერიტორიის ევროპული ნაწილი.

10. „ედი კულე — შვიდი კოშკი — მდებარეობს სტამბოლის ამავე სახელობის გარეუბანში, „ოქროს კარის“ გადაღმა, მარმარილოს ზღვის პირას. ეს ციხე-სიმაგრე ოსმალებმა საპყრობილედ აქციეს და ამწყვედევდნენ შერისხულ მოხელეებს, სულთნისათვის არასასურველ პირებს, უცხოეთის ელჩებსა და დაპყრობილი ქვეყნების ურჩ დიდგვაროვან წარმომადგენლებს. აქ დალია სული სიმონ ქართლის მეფემ (იხ. ს. ს. ჯიქია, ეპიზოდი XVI საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 31, თბილისი, 1954, გვ. 56). ამ ციხეში დააღრჩვეს ტახტიდან ჩამოგდებული 7 სულთანი. ედი კულეს ერთ-ერთ კოშკში აწამებდნენ და სიკვდილით სჯიდნენ ხოლმე პატიმრებს და მოჭრილ თავებს ჭაში ჰყრიდნენ, რომელსაც სისხლის ჭა ეწოდებოდა.

II. ეს მეჩეთი სულთან აჰმედ I-მა (16.XII.1603—26.XII.1617) ააშენებინა ხუროთმოძღვარ სინანის მოწაფეს—მეჰმედ-ალას 1610—1616 წლებში, ათ მეიდანის გვერდით, აია სოფიას პირდაპირ. მას ცისფერ მეჩეთსაც უწოდებენ. ოსმალური არქიტექტურის შედეგად ითვლება. მიჰრების გვერდით, კედელზე მიმაგრებულია ქააბადან გადმოტანილი „წმინდა შავი ქვის“ ნატეხი. მეჩეთს ექვსი მინარეთი აქვს და რადგანაც მექის იმამმა ეს გარემოება მკრეხელობად გამოაცხადა (მექაში ქააბის ტაძარსაც 6 მინარეთი ჰქონდა), სულთან აჰმედის ბრძანებით ქააბას მეშვიდე მინარეთი აუშენეს. მეჩეთის ეზოში მარხია აჰმედ I.

თ ა 3 0 XVIII

1. თურქულმა ტომებმა მცირე აზიაზე სისტემატური თავდასხმები 1047 წელს დაიწყეს, მაგრამ დიდხანს ვერ მოიკიდეს ფეხი. ამ ტომებს შორის მცირე აზიის დაპყრობაში გამოირჩეოდა კინიკის ტომი, რომელსაც სელჩუკის საგვარეულოს ბელადები მეთაურობდნენ. ისინი ჩაუდგნენ სათავეში მცირე აზიაში სელჩუკთა სახელმწიფოს შექმნას. 1080 წელს იმ ტომებმა, რომლებსაც სათავეში ედგა

სელჩუკთა საგვარეულოს წარმომადგენელი სულეიმანი, ნიკეა დაიპყრეს და დედაქალაქად გაიხადეს. 1085 წელს ეგეოსის ზღვის სანაპიროზე გავიდნენ და იზმირი დაიპყრეს. ამით დამთავრდა მცირე აზიის ძირითადი ნაწილის დაპყრობა და შეიქმნა რუმის სელჩუკთა სახელმწიფო.

2. მცირე აზიაში სელჩუკების დაპყრობების დროს მოქმედებდნენ სხვა თურქული ტომებიც, რომელთაც სათავეში ედგნენ დანიშმენდის შთამომავლები. დანიშმენდის შვილმა მუჰამედ I გუმიშ-თეგინმა დაიპყრო სივასი, კესარია, ნალათია, დაამარცხა ჯვაროსანთა ლაშქარი მალათიასთან ბრძოლაში და ძლიერი სახელმწიფო შექმნა, რომელიც სელჩუკებს მეტოქეობას უწევდა მცირე აზიაში გაბატონებისათვის. ამ ბრძოლაში სელჩუკებმა გაიმარჯვეს და 1180 წელს დანიშმენდიანთა სახელმწიფო მოისპო.

3. დანიშმენდიანთა სატახტო ქალაქი სივასი იყო.

4. მელექ-ყაზის დროს (1086—1134) დანიშმენდიანთა სახელმწიფომ თავის ძლიერების ზენიტს მიაღწია.

5. ოღუზთა ტომებმა სელჩუკების მეთაურობით მახლობელ აღმოსავლეთში შემოსევები მავერ ან-ნაჰრიდან („მდინარის გაღმა“ — ასე უწოდეს არაბებმა შუა აზიის ვრცელ ტერიტორიას, რომელიც მდინარე ამუ დარიას მარჯვენა ნაპირის აღმოსავლეთით მდებარეობდა) დაიწყეს.

6. მცირე აზიის სელჩუკთა სულთანმა ალა ედ-დინ ქეი-ქუბად I იგულისხმება. 1219 წელს ავიდა ტახტზე და 1236 წლამდე სულთნობდა.

7. აქ იგულისხმება შერვის სანახები ირანში, ხორასნის ოლქში.

8. იზნიქი — ნიკეა დაიპყრეს 1331 წელს და იზნიქითი — ნიკომედია — 1337 წელს.

9. შეცდომაა. ერთოდრული უჯის ბეგი გახდა XIII საუკუნის 20-იან წლებში.

10. ერთოდრული გარდაიცვალა 1281 წელს.

11. 1299 წელს ოსმანი რუმის სელჩუკთა სულთნებისაგან სრულიად დამოუკიდებელი მმართველი გახდა.

12. მეჰმედ II (18. II. 1451 — 3.V. 1481) კონსტანტინეპოლი დაიპყრო 1453 წლის 29 მაისს. მას „ფათიჰი“ — „დამპყრობელი“ ეწოდა. შეიხი აქ შამს ედ-დინ მეჰმედ ბენ ჰამზა დამასკელი იყო. ანკარაში ბაირამის დერვიშთა ძმობაში შევიდა. კონსტანტინეპოლის დაპყრობისას მეჰმედ II-ს ახლდა და მძის სულიერი მოძღვარი გახდა. გაუგებარია, რატომ ამბობს ევლია ჩელები, რომ პირველი,

ვისაც სულთანნი ეწოდა მეჰმედ II იყო. ცნობილია, რომ სულთნის ტიტული ჯერ კიდევ მურად I მიიღო.

13. აბუ-ს-სულდი — სულეიმან I კანუნიანს დროს შეიხ ულ-ის-ლამი იყო. იგი მონაწილეობდა სულეიმან კანუნიანს საკანონმდებლო მოღვაწეობაში და მისი ხელმძღვანელობით შედგა ოსმალეთის „კანუნ-ნამეები“.

14. ოსმალებმა კუნძული როდოსი დაიპყრეს 1522 წელს. მალტის დასაპყრობად მოწყობილი ლაშქრობა 1565 წელს მარცხით დამთავრდა.

15. 1534 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს ერაყი ბაღდადიანად, ქერბელა და ნეჯეფი.

თ ა ვ ი XIX

1. იგულისხმება რუმის სელჩუკთა სულთანი ალა ედ-დინ ქეიქუბად II (1296 — 1300), რომელიც დედაქალაქის აჯანყებული მცხოვრებლების შიშით გაიქცა 1299 წელს და ოსმანმა თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა.

2. სხვა ცნობით, ორხანი 73 წლისა გარდაიცვალა.

3. ბრუსა ოსმალებმა დაიპყრეს 1326 წელს.

4. რიცხვნიშნების ჯამი 626 გამოდის (1229) და სწორი არაა.

5. ბრუსას დაპყრობის თარიღი, ზოგი წყაროს მიხედვით, 1324 წელია, მაგრამ 1326 უფრო მიღებულია.

6. გაუგებარია — *ساز و گهر*.

7. სხვა ცნობით, ორხანი დაიბადა 1288 წელს და გარდაიცვალა 1360 წელს, ე. ი. 72 წლისა.

8. სახელგანთქმული ფილოლოგი, ღვთისმეტყველი, კომენტარების ავტორი სა^ა და ედ-დინ მას^ა უდ ათ-თაფთაზანი; თემურ-ლენგმა სამარყანდაში წაიყვანა და იქ გარდაიცვალა. მალაღვანათლებული აღამიანის განსახიერებად ითვლებოდა აღმოსავლეთში.

თ ა ვ ი XX

1. ვარნას ბრძოლა მოხდა 1444 წლის 10 ნოემბერს მურად II-ის დროს (და არა მურად I-ის დროს).

2. სხვა ცნობით, სერბმა პატრიოტმა მურად I მოკლა, როდესაც იგი კარავთან მიჰგვარეს სხვა ტყვეებთან ერთად (1389 წ. 15.VI).

3. მელექ აჰმედ-ფაშას ევლია ჩელები „მოგზაურობის წიგნი“ ხშირად და ღიღი პატივისცემით ახსენებს. იგი ევლიას ბიძად ეკუთ-

ვნოდა (დედის მხრივ), მისი კეთილისმყოფელი იყო და ხშირად იახლებდა ხოლმე როდესაც ლაშქრობდა, ან სხვა საქმეზე მგზავრობდა; ამიტომ მისი ბიოგრაფიის წყარო ძირითადად „მოგზაურობის წიგნია“.

მელექ აჰმედ-ფაშა სტამბოლში დაიბადა 1585 წელს. მშობლები აბაზას ტომიდან იყვნენ და აღსაზრდელად თავიანთ სამშობლოში გაგზავნეს. 16 წლისა აჰმედ I-ს (1603—1617) მიჰგვარეს კარზე და მის ამაღლაში იყო. ჯერ სულთნის სილაჰდარი გახდა, შემდეგ ალექოს ვალე შემდეგ ხანებში დიარბექირის ვალე იყო და 1649 წელს — ბაღდადისა. ცოლად შეირთო მურად IV-ის ქალიშვილი კადა-სულთანნი, რომელიც ევლია ჩელების დიდად სწყალობდა და მფარველობდა. სულთანმა მეჰმედ IV (1648—1687) მელექ აჰმედ-ფაშა 1650 წლის 5 აგვისტოს დიდვეზირად დანიშნა და 1651 წლის 21 აგვისტოს გადაიყენა. იმავე წელს სილისტრიის ვალედ დანიშნეს და 1652 წელს — რუმელიის ვილაიეთისა. 1653 წელს სტამბოლში მიიწვიეს და კუბბევეზირის თანამდებობა უბოძეს. 1655 წელს ვანის ვილაიეთის ვალი გახდა და იქიდან, 1656 წელს, ისევ სილისტრიაში გადაიყვანეს. 1659 წლის მარტის ბოლოს ბოსნას ბეგლარბეგად გადაიყვანეს და იქიდან 1660 წლის ნოემბერში ისევ რუმელიის ვალიდ დანიშნეს. 1662 წლის 4 აპრილს სტამბოლში დაბრუნდა და ცოტა ხნის ავადმყოფობის შემდეგ, 1662 წლის 26 აპრილს გარდაიცვალა. ეფუზის უბანში, მეჩეთის ახლოს დაიმარხა.

თ ა ვ ი X X I

1. 1391 წელი.
2. უნაკაფანი უბანია სტამბოლში, „ოქროს რქის“ ყურეს დასავლეთი ნაპირის გასწვრივ, ქემალ ათათურქის სახელობის ხიდის პირდაპირ. კონსტანტინეპოლის ოსმალების მიერ აღების დღეს (1453 წ. 29 მაისი) წმინდა თეოდოსის დღესასწაული იყო და მისი სახელობის ეკლესია ბერძნებს ვარდებით მოერთოთ. როდესაც ოსმალებმა ეს ეკლესია მეჩეთად გადააკეთეს, „გუჯლჰამე“ — „ვარდების მეჩეთი“ უწოდეს.
3. ადაკაფან — ნავსადგური იყო სტამბოლში, „ოქროს რქის“ ყურეს დასავლეთ ნაპირას, უნაკაფანის ჩრდილო-დასავლეთით.
4. 1402 წლის 20 ივლისი, ანკარის ბრძოლა.
5. ბაიაზეთ I ილდირიმი რვა თვე იყო ტყვეობაში და 1403 წლის 10 მარტს გარდაიცვალა; ზოგი წყაროს მიხედვით, თავი მოიწამლა.

1. შიხი ბედრ ედ-დინ სიმავე — დაიბადა 1358 წ. და მოკლეს 1419 წ. სუფიობის მიმდევარი; თავისი მსოფლმხედველობით პანთეისტი იყო. სოციალურ თანასწორობას ქადაგებდა და ასკეტურ ცხოვრებას მისდევდა. თავისი დროის უგანათლებულესი ადამიანი იყო. იგი ადრიანოპოლის მახლობლად მდებარე სიმავენაში დაიბადა და მისი ნისბაც — „სიმავე“ — აქედან წარმოსდგება. 1410 წელს ტახტისათვის მებრძოლმა უფლისწულმა მუსა ჩელებიმ რუმელის ყაზიასკერად დანიშნა, მაგრამ როდესაც მეჰმედ I-მა ტახტი ხელში ჩაიგდო, ბედრ ედ-დინი იზნიქში გადაასახლა 1416 წელს აქ იგი იდეოლოგიური მეთაური გახდა გლენთა დიდი აჯანყებისა, რომელიც რელიგიურ საბურველში იყო გამოხვეული და რელიგიური ლოზუნგებით მიმდინარეობდა. მისი მოწაფეების, თორლაქ ქემალისა და ბირქელუჯე მუსტაფას რაზმების დამარცხების შემდეგ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ბულგარეთში გადაიხვეწა და იქ შეაგროვა მომხრეები. თავი მაჰმედ გამოაცხადა და ხელისუფლების მოპოვება სცადა. დიდვენირმა ბაიანეთ-ფაშამ გადამწყვეტ ბრძოლაში დაამარცხა. იმავე წელს, როდესაც ახალ რაზმებს აგროვებდა, შეიპყრეს და სასულიერო სასამართლოზე ჩამოხრჩობა გადაუწყვიტეს. 1419 წლის 18 დეკემბერს ჩამოახრჩეს.

2. ოსმალეთის ტახტზე მეჰმედ I 1413 წელს ავიდა; მანამდე ძმებს ებრძოდა ტახტისათვის. 1402 წლიდან პირობით სთვლიან სულთანად, რადგანაც ამ წელს ბაიანეთ I უკვე სულთანი აღარ იყო და ტახტისათვის ბრძოლა მიმდინარეობდა 1413 წლამდე.

3. უფლისწულთა ბრძოლა ტახტისათვის საშუალებას არ აძლევდა ოსმალთა ფეოდალებს დაპყრობითი ომები ეწარმოებინათ და ევლია ჩელებისაც სწორედ ეს ამბავი მიაჩნია მთავარ საკითხად.

4. დესპოტ-ოღლუ — ასე უწოდებდნენ XV საუკუნის 1 ნახევრამდე ოსმალები სერბიის მმართველებს (დესპოტებს) და აქ ვუკაშინი იგულისხმება.

თ ა ვ ი X X I I I

1. კონსტანტინეპოლი ოსმალებმა 1453 წ. 29 მაისს დაიპყრეს.

თ ა ვ ი X X I V

1. ბაიანეთ II ველზ — სულთან მეჰმედ II-ის შვილი (5.V.1481—25.IV.1512).

2. თარიღი შეცდომითაა. 1512 წელს სელიმმა, რომელიც უმცროსი ვაჟი იყო, მამა ბაიაზეთ II ტახტიდან ჩამოაგდო, შემდეგ ტახტის მოცილე ძმებს — ალემშაჰს, კორკუდსა და აჰმედს გაუმართა ბრძოლა და დახოცა. ამოწყვეტა აგრეთვე 10 ძმისწული.

3. ჯემ-შაჰი ოსმალთა საგვარეულოში ერთია ცნობილი — მეჰმედ II-ს უმცროსი შვილი იყო და როდესაც ბაიაზეთ II ტახტზე ავიდა (1481 წ. 5.V), დიდი ბრძოლა გაუმართა, მაგრამ დამარცხდა და ჯერ ეგვიპტეში გაიქცა, შემდეგ — კუნძულ როდოსზე. ბოლოს რომის პაპს ეახლა და დახმარება სთხოვა; აქ გარდაიცვალა 1495 წელს. სულეიმან ჩელები და ისა ჩელები ბაიაზეთ I-ის შვილები იყვნენ, რომლებიც ტახტისათვის იბრძოდნენ. სულთანი მუსტაფა (1617 — 1618; 1622—1623) სტამბოლშია დამარხული. აქ ევლია ჩელები გულისხმობს მუსტაფა ჩელების (ცრუ), რომელიც ბაიაზეთ I ილდირმის შვილი იყო; მამასთან ერთად დაატყვევეს და სამარყანდში წაიყვანეს. მეჰმედ I-ის დროს დაბრუნდა სამშობლოში და ტახტს შეედავა ძმას; დამარცხდა და ბიზანტიას შეაფარა თავი. როდესაც მურად II ავიდა ტახტზე (1421 წ.) და კონსტანტინეპოლს ალყა შემოარტყა (1422 წ.), მუსტაფა ჩელებიმ ბიზანტიელების წაქეზებითა და ყარაამანიისა და გერმიანთა ბეილიქების დახმარებით ბრძოლა დაუწყო. ამ ბრძოლაში მურად II-მ გაიმარჯვა და მუსტაფა დაიღუპა.

თ ა ვ ი X X V

1. აჰმედ მეხევეზ — მისტიკოსი პოეტი, დერვიშთა სუფიური ორდენის დამაარსებელი. დაიბადა შუა აზიის ქალაქ ჩიმკენტთან ახლოს მდებარე სოფელ საირამში და გარდაიცვალა 1116 წელს.

2. ამ კალიგრაფებს შორის განსაკუთრებით გაითქვა სახელი ყარაჰისარელმა ჰასან ჩელებიმ, რომელმაც იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული, ყურანაიდას ამოღებული წარწერებით მოხატა სულეიმან I-ის სახელობის ჯამე.

3. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალ, თურქულ გამოცემაში: „აფრა-სიაბის ხაზინად ღირს“ (გვ. 51).

4. იგულისხმება ევიპტის მამლუქთა სატახტო ქალაქი კაირო, რომელიც სელიმ I-მა (1512—1520) დაიპყრო 1517 წლის 31 იანვარს. სელიმმა ათასობით ტყვე გაყლიტა, მამლუქთა სულთანი თუმანბეგი ჩამოახრჩო და ათასობით ხელოსანი სტამბოლს წაასხა.

5. ჰიალი-ეფენდიმ დიდი როლი შეასრულა თურქული ლიტერატურის განვითარებაში. იგი სუფიზმის მიმდევარი იყო და მისი ლექ-

სები, რომლებიც „ჰილმ“-დ წოდებულ დივანშია თავმოყრილი, მისტიკურ-ასკეტური შინაარსისა იყო; მას რამდენიმე სატრფიალო ლექსიც დაუწერია. სულეიმან I-ის სასახლეში მიღებული და დიდად დაფასებული იყო. გარდაიცვალა 1577 წელს.

6. სარმასაკჩი ზადე სულეიმან-ეფენდი — იგივე სულეიმან ჩელები, რომელსაც 1409 წელს, ბრუსაში ხალხური შემოქმედების მოტივებზე დაუწერია მშვენიერი პოემა. მისი „მეველუდი“ საუკუნეთა განმავლობაში იყო ხალხში გავრცელებული.

7. სიტყვების თამაშია: — დაბალის საქმიანობის ძირითადი ელემენტია ხამი ტყავის დაღობა და შემდეგ ხის ჩაქუჩის ცემით გამოყვანა.

8. მოლა ალი ბენ სალიპი — თავის მასწავლებელს, ვასიყს მიუძღვნა თხზულება.

9. მოლა აბდ ალ-განნი—სტამბოლის ყადის თანამდებობაზე 1580 წლის 17 თებერვლიდან 1581 წლის 4 თებერვლამდე იყო.

10. სიტყვების თამაშია — „ბოზ“ — გატეხილი; „ბურუნ“ — ცხვირი; „ბოზ ბურუნ“ — გატეხილი ცხვირი.

11. აბდ ალ-მალიქის შვილი სულეიმანი ომაელთა სახალიფოს განაგებდა 715—717 წლებში.

12. ომაელთა ხალიფა ომარ II (717—720), ხალიფა აბდ ალ-მალიქის ძმის — აბდ ალ-აზიზის შვილი.

13. სელიმ II მესტი — სულეიმან I კანუნის შვილი. ტახტზე ავიდა 1566 წლის ოქტომბერში. გარდაიცვალა 1574 წ. 22 დეკემბერს. ეს იყო პირველი სულთანი, რომელიც სტამბოლში გარდაიცვალა. დაკრძალულია აია სოფიას ჯამეს ეზოში, ხუროთმოძღვარ სინანის მიერ აგებულ აკლდამაში.

14. ჰუსეინ-ეფენდი შეიხ ულ-ისლამი იყო 1633 წ. 8.VIII—1634 წ. 26.VI. მუფთი ეწოდებოდა ღვთისმეტყველსა და სამართლის მცოდნეს, რომელსაც რთული იურიდიული საკითხის შესახებ შარიათის საფუძველზე წერილობითი დასკვნა — „ფეთვა“ უნდა შეედგინა. მთავარი მუფთი იყო შეიხ ულ-ისლამი, რომელიც სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე (ომის დაწყება-დამთავრება, სულთნის ტახტზე აყვანა ან ჩამოგდება და სხვ.) ადგენდა ფეთვას.

15. ოსმალური ტექსტის გამომცემელი შენიშვნაში აღნიშნავს. რომ ეს ბეითები შეიხ ულ-ისლამ აბუ-ს-სუუდს ეკუთვნის (ოსმალური ტექსტი, II ტ. გვ. 58).

16. ზემოხსენებული თხზულებები ყველა განათლებული მუსლიმის საკითხავი წიგნები იყო და დიდი გავრცელება ჰქონდათ (მუ-

ჰამედის ცხოვრება, სუფიური ლექსების კრებულები, ისტორიული და გეოგრაფიული თხზულებანი, დარიგების წიგნი). ეს ისეთი წიგნები იყო, რაც ადამიანს ცხოვრებაში უნდა გამოსდგომოდა.

თ ა ზ ი X XVI

1. ეს უნდა იყოს ლეგენდა ალექსანდრე მაკედონელისა და აქემენიდთა მეფის დარიოს III კოდომანის შორის კილიკიის ქალაქ ისასთან გამართული ბრძოლის შესახებ. ძველი წელთაღრიცხვით 333 წლის ოქტომბერს გამართულ ბრძოლაში ალექსანდრე მაკედონელმა გამანადგურებელი დამარცხება მიიყენა დარიოსს. დარიოსი გაიქცა და მისი დედა, ცოლი და ორი ქალიშვილი ალექსანდრე მაკედონელს ჩაუვარდა ხელში. დარიოსმა ორჯერ შეაძლია დიდი გამოსასყიდი ცოლ-შვილისათვის და ორჯერვე უარი მიიღო.

2. სულთანი მურად IV, აჰმედ I-ის შვილი, 1612 წელს დაიბადა. ტახტზე აიყვანეს 1623 წ. 10 სექტემბერს. გარდაიცვალა 1640 წ. 27.VII.

3. غازبور او قراق سيرنجه

4. موغلا

5. ალექსანდრე მაკედონელი ძველი წელთაღრიცხვით 356 წელს დაიბადა მაკედონიაში და არა იზმითში. მუჰამედი დაიბადა 570 წელს ახალი წელთაღრიცხვით.

6. იზმითი (ნიკომედია) ოსმალებმა დაიპყრეს 1337 წელს.

7. „იზნიმ“ — „ჩემი ნებართვა“; „გით“ — „წადი“. ასეთ ხალხურ ეტიმოლოგიას ევლია ჩელები ხშირად მიმართავს.

8. ევლია ჩელები ხაზს უსვამს იზმითის მნიშვნელობას, რადგანაც იზმითი სანჯაყი იყო და სამთუღიანი ვეზირის წოდების ფაშები, ჩვეულებრივ, ვილაიეთების ბეგლარ-ბეგებად ინიშნებოდნენ.

9. იხ. თავი IX, შენიშვნა I.

10. ჰერსეკ ოღლუ (ზადე) აჰმედ-ფაშა ამის შემდეგ სამჯერ იყო ბაიაზეთ II-ის დიდვეზირი (1497 — 1498; 1503 — 1506 და 1511 — 1512) და ორჯერ — სელიმ I-ისა (1512 — 1514 28.X; 1515.X — 1516 26.IV).

11. „კარუნის საუნჯე“ — ეს გამოთქმა აურაცხელი სიმდიდრის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ბიბლიური კარუნი, წინასწარმეტყველ მოსეს ბიძაშვილი, ზღაპრული სიმდიდრის პატრონი იყო. ყურანის მიხედვით, იგი სიძუნწისათვის მიწამ ჩაყლაპა თავისი სიმდიდრისადად.

12. აღსანიშნავია, რომ ევლია ჩელები მაღალი თანამდებობის მქონე ნათესავებს (ან მათი რეკომენდაციით — დიდ მოხელეებს) ჩაუდგებოდა ხოლმე სამსახურში, როდესაც ისინი სალაშქროდ, ან სახელმწიფო საქმეების გასარიგებლად მიემგზავრებოდნენ. მას თანამდებობის მიღება აინტერესებდა უფრო იმიტომ, რომ ახალ-ახალი ქვეყნების ნახვის საშუალება მისცემოდა და თან მეტი თავისუფლება ჰქონოდა მოგზაურობაში. სხვაფრივ, მას ყოველთვის შეეძლო მუდმივი სამსახური ეშოვა და სტამბოლში ეცხოვრა.

თ ა ვ ი X X V I I

1. სულთანი აჰმედ I, მეჰმედ III-ის შვილი. დაიბადა 1590 წელს; ტახტზე ავიდა 1603 წლის 16 დეკემბერს და გარდაიცვალა 1617 წლის 26 დეკემბერს.

2. კორექტურული შეცდომაა — სულეიმანი ომეღთა ზალიფა იყო 715—717 წლებში.

3. იხ. თავი XXV, შენიშვნა 12.

4. აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს და იგულისხმება ნასუჰ-ფაშა, აჰმედ I-ის დიდვეზირი (1612.22. VIII — 1614.17.X), რომელიც სიკვდილით დასაჯეს.

5. სულთანი მეჰმედ III—მურად III-ის შვილი; დაიბადა 1566 წელს, ტახტზე ავიდა 1595 წლის 27 იანვარს და გარდაიცვალა 1603 წლის 6 დეკემბერს.

6. ევლია ჩელების სრულად უწერია ეს უწმაწური სიტყვა.

7. თეთრბატნიანთა (აკყოიუნლუ) სახელმწიფოს მბრძანებლებს „აზერბაიჯანის მბრძანებლებსაც“ უწოდებდნენ. უზუნ ჰასანი (ჰასან თავილი) 1478 წლებში იყო თეთრბატნიან თურქმანთა სახელმწიფოს სათავეში.

8. თურქული „გირესუნ“ — „უნდა შეხვიდე“.

9. ერთგან ევლია ჩელები ამბობს, რომ მან იმგზავრა „ლაზური მენექსილა ნავით“ („მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 95). მცირე ზომადლების ეს სახეობა ოსმალებმა ბიზანტიელებისაგან გადმოიღეს და დამახინჯებულად გადმოჰყვა სახელი „მენექსილა“, რომელიც ნაწარმოებია „მონოქსილუს“-იდან და აღნიშნავს მთლიანად ერთი ხისაგან გამოკვეთილს. ეს აზრი გამოთქმული აქვს ადრე ტიტცეს შრომაში, რომელშიც განხილულია იტალიურიდან და ბერძნულიდან გადმოღებული თურქული სანაოსნო ტერმინები (იხ. Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, 1958, გვ. 545—546).

1. ლეგენდაა.

2. თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს მბრძანებელ უზუნ ჰასანისა და ოსმალთა სულთნის, მეჰმედ II-ის ჯარებს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა თერჯანის ველზე, ერზინჯანის სანახებში მდებარე ოთლუკბელისთან, 1473 წლის 11 აგვისტოს. უზუნ ჰასანმა გამანადგურებელი დამარცხება განიცადა და ბრძოლის ველიდან გაიქცა. მეჰმედ II მთელ ანატოლიაში გაბატონდა. თეთრბატკნიანთა სახელმწიფო საბოლოოდ მოსპო 1502 წელს, ახლადდაარსებული სეფიანთა ირანის პირველმა შაჰმა ისმაილ I-მა.

3. ასოთა რიცხვნიშნების მიხედვით 1473 წელი.

4. ქ. ტრაპიზონი ოსმალებმა 1461 წელს დაიპყრეს, მოსპეს ტრაპიზონის საეპისრო და ტრაპიზონის ვილაიეთი შექმნეს. რაც შეეხება ამ ხანებში საქართველოს ტერიტორიების დაპყრობას, ეს სინამდვილეს არ შეეფერება.

5. ბაიაზეთ II ველზე—მეჰმედ II ფათიჰის შვილი. დაიბადა 1452 წელს. ტახტზე ავიდა 1481 წლის 5 მაისს; ტახტიდან ჩამოაგდო შვილმა, სელიმ I-მა 1512 წლის 24 აპრილს და ორიოდღე დღის შემდეგ მოკვდა.

6. ჩალდირანის ომი — ირან-ოსმალეთის ომის პირველი ბრძოლა, რომელიც 1514 წლის 23 აგვისტოს გაიმართა ურმიის ტბის აღმოსავლეთით, ჩალდირანის ველზე. ირანის შაჰი ისმაილ I სასტიკად დამარცხდა; სელიმ I-მა დაიპყრო თავრიზი, ხელში ჩაიგდო ხაზინა და უამრავი ხელოსანი წაიყვანა ტყვედ.

7. სეფიანთა ირანის ჯარების განადგურებამ სელიმ I-ს საშუალება მისცა ეგვიპტეზე გაეღაშქრა: 1516 წ. დაამარცხა ეგვიპტის მამულუქთა სულთანნი კანსუ ელ-გური, დაიპყრო სირია, პალესტინა; 1517 წლის 31 იანვარს კაირო აიღო და ეგვიპტე დაიპყრო.

8. სულეიმან I კანუნე, სელიმ I-ის შვილი. დაიბადა 1495 წელს. ტახტზე ავიდა 1520 წ. 28. IX, გარდაიცვალა 1566 წ. 6. IX. ევლია ჩელები რომ ამბობს „ტრაპიზონი ოთხი ფადიშაჰის სატახტო ადგილი იყო“, შემდეგ გარემოებას გულისხმობს: ტრაპიზონის ვილაიეთის მმართველებად სულთნები ხშირად უფლისწულებს ნიშნავდნენ ხოლმე, რადგანაც: ა) იგი დედაქალაქიდან შორს იყო და უფლისწულების შეთქმულება გაძნელებული იყო; ბ) უფლისწულები სახელმწიფო საქმეებს ეცნობოდნენ; გ) საზღვრისპირა ქვეყანა იყო და შეეძლოთ თავიანთი ენერგია თავდასხმების საწარმოებლად მიემართათ.

1. თაძარ მეჰმედ-ფაშა საღრაზამი გახდა 1638 წლის 28 აგვისტოს. იმავე წლის დეკემბერში ბაღდადისათვის ბრძოლაში დაიღუპა.

2. ერაყელი ჰაფეზი — ევლია ჩელები განგებ ასახელებს ამ პოეტის წარმომავლობას, რომ ჰაფეზ შირაზელში არ აეროოს მკითხველს.

3. ფუზულ XVI საუკუნის უდიდესი აზერბაიჯანელი პოეტი. დაიბადა XV საუკუნის ბოლოს, ერაყში, ქ. ქერბელაში. სამი დივანი აქვს რუბაიების, ყაზალებისა და ყასიდებისა აზერბაიჯანულ, სპარსულ და არაბულ ენებზე. მას ეკუთვნის მრავალი სხვა თხზულებაც, რომლებიც ამ შესანიშნავი პოეტის მაღალ განათლებასა და ფართო მსოფლმხედველობაზე მიუთითებენ. გარდაიცვალა 1556 — 62 წლებს შუა.

4. მელექ აჰმედ-ფაშა დიდგვზირობიდან გადააყენეს 1651 წ. 21 აგვისტოს.

5. „მუმჰანე“ ნიშნავს სანთლის სახელოსნოს. ეს სახელოსნო კარიბჭესთან იდგა და მისი სახელი მისცეს კარს.

თ ა 3 0 X X X

1. قتمت

2. ხამსინი — ზამთრის მეორე ნახევარი, რომელიც 50 დღისაგან შედგება და სამება დღით მთავრდება.

3. ტექსტში ასეა: —

ای موخترون ای موخترون اسی چغاته زون دن
خوردنسن صامور بادا طراشی ای لغتا قرون اخ کی
قلوب ایشاریه اله پامون ای اومات مخمت اله پامون

4. چچو — ჩიჩუა; چغتآ — ჩხეტია (იხ. ს. ჯიქია, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“. ტ. VI. 1954, გვ. 248 — 249).

5. ტექსტში ასეა:

تون زاریغون تاینچارو طومور فوندا پالیقارو
انچاینکه غوخوا طونا کپخا پایس طوخمامو

(იხ. ს. ჯიქია, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. VI, 1954, გვ. 253, 254, 255).

6. რაბია ლადავია — ყოველმხრივ შემაჯავრობებული ქალის ღირსებები რომ წარმოგვიდგინოს, ევლია ჩელები ხშირად იყენებს ამ სახელს. მას მხედველობაში ჰყავს წმინდანად აღიარებული ბასრელი ქალი, რომელიც ცნობილი იყო, როგორც სუფიური მსოფლმხედველობის პოეტი; დაიბადა 713 წელს და გარდაიცვალა 801 (ან 803) წელს ქ. ბასრაში. გარდა ამისა, მუსლიმურ გადმოცემებში იხსენიება ლადის არაბული ტომის სილამაზით განთქმული ქალები.

თ ა ვ ი X X X I

1. خوجان — „ხოჯან“ — ხოჯა უნდა იყოს.

2. ჩღეთა ლაზები — ეს უნდა ნიშნავდეს ან ჩხეტიას საგვარეულოს, ან ფეოდალის გვარს, რომელიც თავის ქვეშევრდომებთან ერთად ევლია ჩელები ტომად ჩათვალა (იხ. ს. ჯიქია, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. VI, 1954, გვ. 249).

3. ჩიჩუა ლაზები — „ამრიგად, ევლია ჩელები ასახელებს XVII საუკუნისათვის ორ ლაზურ ტომს چچوا -სა და لاز -ს, რომელიც ი. ყიფშიძის მიერ ჩაწერილ „ჩიჩუვასა“ და „ჩხეტიას“ უნდა შესაბამებოდეს... ჩელების „ტომი“ ჩვენ „საგვარეულოდ“ უნდა გავიგოთ, ანდა რომელიმე ფეოდალის გვარად, რომელიც თავის ქვეშევრდომებთან ერთად ევლიამ, ალბათ, ერთ ტომად ჩათვალა (იხ. ს. ჯიქია, ევლია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. VI, 1954, გვ. 249).

4. فاشا — „ფაშა“ — ფაზისი ე. ი. მდინარე რიონი უნდა იყოს.

თ ა ვ ი X X X I I I

1. თუმცა ღმერთმა კი უკეთ იცის — ჩვეულებრივი ფორმულა, როდესაც ავტორი სხვის ნათქვამს იმეორებს. ევლია ჩელების მიერ ზემოთ ხსენებული ხალხები და მათი წარმოშობის ისტორია აღმოსავლეთში გავრცელებული „თეორიის“ სახეობაა.

თ ა ვ ი X X X I I I I

1. ჩაჩების ტომი — უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ტომობრივი ერთეული კი არ არის, არამედ მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელსაც ჩაჩა (თავადი შერვაშიძე) ედგა სათავეში.

2. بك زادلىرى — „ბეგთა შვილები“ — ეს ტერმინი ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ანარეკლი უნდა იყოს, მაგ.: თავადი-შვილები.

3. ლაქბა — لا قبا — შეიძლება გვარი „ლაკობა“ იყოს.

4. ლაჩილა — لا چيلا لياا(?)

5. ჩანდები — چاندهلى ცანბა. ზაინტერესოა ევლია ჩელების აზრი, რომ ნამდვილი აბაზები ესენი არიან.

6. კაკრ — قاقرا. ق-თი ევლია ქართულ „გ“-ს აღნიშნავს მაგალითად, ქართული „გოგო“ — قوقو

7. ლიფო — ليو — ბზიფი(?)

8. სიტყვა „ადამიანში“ მუსლიმს გულისხმობს.

9. აბაზა აზნაური — آبازا آزاوور — მთელი თხზულების მანძილზე ტერმინი აზნაური სამჯერ აქვს ნახმარი — აქ, LXXIX თავში, რომელსაც ეწოდება — „ერევნიდან კვლავ არზრუმში გამგზავრება“. (ყარსის მიწაზე მდებარე სოფელ ბეგუმის შესახებ საუბრისას ამბობს: სამასკომლიანი სოფელია. მისი მცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები“, იხ. „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, თარგმანი, გვ. 314) და LXXXI თავში („სამეგრელოსა და გურჯისტანის აზნაურები იმ ნათელ დღეს სანგრებში შევიდნენ“, გვ. 324). ყველგან ქართული ფეოდალური სინამდვილე ჩანს.

10. „სეიდი აჰმედ-ფაშას ქვეყანა“ ე. ი. ამ ქვეყანაშია დაბადებული ფაშა. სეიდი აჰმედ-ფაშა იყო თორთუმის სანჯაყის ბეგი და ევლია ჩელების კარგი ნაცნობი. ევლიას ნაამბობი აქვს სეიდის თავგადასავალი. იგი საძი აბაზას ტომიდან მოუტაცნიათ და შავი ზღვის ერთ ნავსადგურში ვაჭრისათვის მიუყიდიათ. ვაჭარმა ეგვიპტეში წაიყვანა და ა. შ. („მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 337—341).

11. თაკაკუ ჩერქეზები — طاقاقو چركس

12. კამშ — قامش ტამიშ(?)

13. სოჩა — سوچه — სოჭა (?)

14. მენგლი გირეი-ხანი — ყირიმის თათართა ხანი (პირველად 1469 — 1474; მეორედ — 1478 — 1515).

15. ყირიმის თათრები ზშირად ესხმოდნენ ასტრახანის სახანოს; სახანოს სათავეში თავიანთ ერთგულ ადამიანებსაც აყენებდნენ. ერთ-ერთი ასეთი ლაშქრობა უნდა იგულისხმებოდეს. ცნობილი ასტრახანის ლაშქრობა, როდესაც ოსმალთა და ყირიმის თათართა ლაშქარი

რუსეთთან ბრძოლაში დამარცხდა, 1569 წელს მოხდა დევლეთ გირეიხან I-ის დროს (1551—1577).

16. სოუკსუ — *صوق صو* — „ცივი წყალი“.

17. არაბული ცხენის რამდენიმე ჯიში იყო ცნობილი. მათ შორის საუკეთესოდ ითვლებოდა ქეპეილანის ჯიში. გამოირჩეოდნენ მალალი ტანითა და მუქი ფერით.

თ ა ვ ი X X X V

1. ევლია ჩელების მიერ ჩაწერილი ენობრივი მასალა შესწავლილი აქვს რ. ბლაიხშტაინერს (R. Bleichsteiner, Die kaukasischen Sprachproben in Evliya Çelebis Seyahat name, Caucasicca, XI. 1934).

თ ა ვ ი X X X V I

1. შესწავლილია რ. ბლაიხშტაინერის მიერ. იხ. დასახ. ნაშრ.

2. იხ. თავი XVII, შენიშვნა 4.

3. თოხთამიში — ოქროს ურდოს ხანი (1376—1391). თემურ-ლენგმა ორი დიდი ლაშქრობა მოაწყო ოქროს ურდოს წინააღმდეგ. 1391 წელს სასტიკად დაამარცხა თოხთამიში ურ-თეფესთან და 1395 წელს — თერგზე. ამ ლაშქრობების მიზანი იყო თემურ-ლენგის სამფლობელოების ჩრდილოეთით გამავალი იმ სავაჭრო გზების გადაკეტვა და ქალაქების გავერანება, რომლებზეც გაბატონება მას არ შეეძლო. ამიტომ დაანგრია საქარავნო გზებზე მდებარე ქალაქები: ურგენჩი, სარაი ბერკე, ასტრახანი და აზოვი. (იხ. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, II-д, 1958, გვ. 231!).

4. ჰერსეკ ზადე აჰმედ-ფაშა (იგივე გედიქ აჰმედ-ფაშა) ხუთჯერ იყო დიდგვინი და მათ შორის ბაიზეთ II ველის დროს — სამჯერ: 1496—1497; 1503—1506 და 1511—1512 წლები.

5. შავი ზღვის სანაპიროებზე გენუელებს მრავალი სავაჭრო კოლონია ჰქონდათ; მათ შორის მთავარი იყო ყირიმის ქალაქი და ძლიერი ციხე კაფა — ახლანდელი ფეოდოსია. 1475 წელს ყირიმის სანაპირო ზოლი გენუელების სავაჭრო კოლონიებიანად მეჰმედ II-მ დაიპყრო და ოსმალეთს შეუერთა; ყირიმის სახანო კი ვასალად გაიხადა. ამდენად, ბაიზეთ II-ის დროს კაფა დასაპყრობი აღარ იყო. ეს ლაშქრობა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე განლაგებული გენუელების სავაჭრო კოლონიების ხელში ჩასაგდებად იყო მოწყობილი.

6. ოსმან-ფაშა გრნჭლ, იგივე ოზდემირის ძე — 1567 — 1571 წლებში იემენის ბეგლარბეგი იყო, 1571 — 1576 წლებში — დიარბექირისა. ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობას სარდლობდა. 1584 წლის დეკემბერში სადრაზამი გახდა და 1585 წლის დეკემბერში თავრიზში გარდაიცვალა.

7. დელი ჰუსეინ-ფაშა ოსმალეთის კაფუდან-ფაშა და აზოვის ლაშქრობის სარდალი იყო.

თ ა 3 0 XXXVII

1. სულთანი მურად IV ირანის ლაშქრობიდან რომ დაბრუნდა სტამბოლს, ავად გახდა და 1640 წლის 18 თებერვალს გარდაიცვალა. დასაფლავებულია მამის, აჰმედ I-ის აკლდამაში.

2. სულთანი იბრაჰიმ I (1640. 18. II — 1648. 18.VII). დიდვეზირი ყარა მუსტაფა-ფაშა (1639. I — 1644. II) წარმოშობით ალბანელი იყო. ევლიას მხედველობაში აქვს შემდეგი გარემოება:—კაზაკებმა ისარგებლეს იმით, რომ ოსმალეთის ლაშქარი ირანთან ომში იყო დაკავებული და ხელში ჩაიგდეს აზოვი, რომელიც რუსეთის ტერიტორიებზე ოსმალებისა და ყირიმის თათრების თავდასხმებისათვის მთავარი პლაცდარმი იყო. როდესაც მურად IV-მ კასრ-ი შირინში 1639 წლის 14 სექტემბერს ირანთან დადო ზავი, დაიწყო მზადება აზოვზე გასალაშქრებლად. ლაშქრობა უნდა დაწყებულიყო 1640 წლის ზაფხულში, მაგრამ მურად IV გარდაიცვალა და ოსმალეთის ეკონომიური კრიზისისა და იანიჩართა ურჩობის პირობებში ოსმალეთის მთავრობამ მხოლოდ 1641 წლის ზაფხულში მოახერხა აზოვის ლაშქრობის მოწყობა.

3. 1637 წლის გაზაფხულზე დონის კაზაკებმა, ზაპოროჟიეის კაზაკების დახმარებით, ხელში ჩაიგდეს აზოვი და შიგ 6 ათასიანი გარნიზონი ჩააყენეს.

4. ქენან-ფაშა ქართველი იყო, მეტსახელად კოჯა (ზორბა). მის შესახებ ცნობები ასეთია—1629—30 წ. შავი ზღვის სანაპიროების სარდლად დაინიშნა ვეზირის წოდებით. 1633—34 წ. სტამბოლის კაიმაკამის თანამდებობაზე დანიშნეს. 1633—36 წლებში სილისტრიის ბეგლარბეგია, 1638—39 წ. არზრუმის ბეგლარბეგი. ამის შემდეგ, ჰერ „კუბე ვეზირი“ გახდა და შემდეგ — მეორე ვეზირი. 1651—1652 წ. გარდაიცვალა. ცოლად სულთნის ქალიშვილი ჰყავდა“. (სიჯილ-ი ...IV,83) ევლია ჩელების ცნობიდან ჩანს, რომ ქენან-ფაშა 1641 წელს ოჩაკოვის (რზჭს) ვილაიეთის ბეგლარბეგი ყოფილა.

5. ამ ცნობიდანაც ჩანს, რომ შავი ზღვის სანაპირო ვილაიეტები რუსეთზე თავდასხმების პლაცდარმი იყო. პირველად ისინი იწყებდნენ ლაშქრობას, სანამ ოსმალეთის მთავარი ძალები მოვიდოდნენ.

6. იგივე ბელოსარაი, აზოვის ზღვის ნაპირას მდებარე ნავსადგური.

7. ნემრული — ლეგენდარული სასტიკი ტირანი, რომელმაც ბრძანა ცეცხლში ჩაეგდოთ იბრაჰიმი (აბრაამი). ფასკუნჯი—ფენიქსი, მითიური ფრინველი, რომელიც ცეცხლში დაიწვოდა და საკუთარი ფერფლისაგან ისევ აღსდგებოდა. ე. ი. ციხე ცეცხლში იყო გახვეული და ვერაფერს აკლებდნენ.

8. ულუ-დონი — დიდი დონი, ე. ი. მდინარე დონის ფართო ტოტი.

9. დერი-დონი — თხელი, ვიწრო, ე. ი. მდინარე დონის მცირე ტოტი.

10. ლეგენდარული ფარჰადი, შირინის სატრფო, მისი სიყვარულით მთის მნგრეველი. ნიზამი განჯელის პოემა „ზოსროვ და შირინისა“ და ზალხური შემოქმედების პერსონაჟი. აღმოსავლეთში გასაოცარი შრომისმოყვარეობისა და ჩატარებული დიდი სამუშაოს სინონიმად იხმარება.

11. ბედნიერი დრო — „სა ც დ“ — سعد . ვარსკვლავთა ისეთი განლაგება, რომელიც ხელსაყრელ (ქართული „ბედის ვარსკვლავი“) პირობებს ქმნის. აღმოსავლეთში ყოველგვარი მნიშვნელოვანი საქმის დაწყებისას დარწმუნებული უნდა ყოფილიყვნენ, რას ემთხვეოდა ბედის ვარსკვლავი. ვარსკვლავთმრიცხველები რომ დაადგენდნენ „ბედნიერი დროაო“, იწყებოდა ლაშქრობა, გადამწყვეტი ბრძოლა. ასევე იქნებოდა წინასწარ „შემოწმებული“ იმ ბრძოლის დასაწყისი, რომელზეც ევლია ჩელები მოგვითხრობს.

12. 1526 წლის გაზაფხულზე სულეიმან I ოსმალეთის უზარმაზარი ლაშქრით უნგრეთს შეესია და აოხრება დაიწყო. დუნაის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ქ. მოჰაჩთან ოსმალების ლაშქარს დახვდა უნგრეთის მეფე ლუდოვიკო II. მიუხედავად გმირული ბრძოლისა, მცირერიცხოვანი უნგრელთა ჯარი სასტიკად დამარცხდა 1526 წლის 29 აგვისტოს. მოჰაჩის ბრძოლაში გამარჯვებამ ოსმალებს საშუალება მისცა ბუდა დაეპყროთ და უნგრეთის საბოლოო დასაპყრობად წარმატებით ებრძოლათ.

13. ევლია ჩელების მხედველობაში აქვს ლეგენდა, რომლის მიხედვითაც ალექსანდრე მაკედონელმა კედელი ააშენა გოგისა და მაგოგის ხალხების თავდასხმების თავიდან ასაცილებლად.

14. კასიმის დღე — ზამთრის პირველი დღე, რომელიც 8 ნოემბერზე მოდის. მუსლიმური (ჰიჯრის) წელთაღრიცხვის ერთ-ერთი ნაკლი იმასში გამოიხატება, რომ ჰიჯრის თვეები სხვადასხვა წელს სხვადასხვა დროზე მოდის. ოსმალეთში შემოიღეს წელიწადის ორ პერიოდად დაყოფა — გაზაფხულისა და ზამთრისა. ქრისტიანული კალენდრიდან გადმოღებულ „წმ. გიორგობას“ ხიზირილიასი ეწოდა და გაზაფხულის პირველ დღეს აღნიშნავდა 6. V (ძვ. სტილით 23. IV). ქრისტიანული კალენდრის წმ. დიმიტრის დღე — კასიმი ზამთრის პირველ დღეს აღნიშნავდა — 8. XI (ძვ. სტილით 26. X). ლაშქრობის დაწყება შეიძლებოდა გაზაფხულის პირველი დღის — ხიზირილიასის შემდეგ და საომარი მოქმედება ზღვაზე და ხმელეთზე უნდა შეწყვეტილიყო კასიმის დღისათვის. კასიმის დაწყების შემდეგ ჯარი ზამთრის სადგომებში გადადიოდა, ხომალდები თავიანთ ნავსადგურებში ბრუნდებოდნენ.

ევლია ჩელების ზემოხსენებული სიტყვები იმას ნიშნავს, რომ სექტემბერი იწურებოდა და 8 ნოემბრამდე ციხე რომ არ აეღოთ, ხელცარიელები უნდა გაბრუნებულიყვნენ.

15. „მამლის ყივილის მანძილზე მდებარე ციხე... ხოროსქერმანი“ სიტყვების თანამია: „ხოროს“ — მამალი; „ქერმანი“ — ციხე; „ხოროს ქერმანი“ — მამლის ციხე.

16. ყირიმის თათრები და ოსმალები აზოვოდან და ყირიმიდან ხშირად ესხმოდნენ თავს რუსეთის მიწებს, მოჰყავდათ ტყეები და მოჰქონდათ დავლა, მაგრამ „70 ათასი ტყვე და ასი ათასი მოკლული“ გაზვიადებულია.

თ ა ვ ი X X X V I I I

1. „სუთ“ — რძე. მდინარე სუთ — მდ. მოლოჩნაის რუსული სახელწოდების თარგმანია. ეს მდინარე ძირითადად ზაპოროჟიის ოლქზე მიედინება და აზოვის ზღვას ერთვის.

2. კალგაჲ-სულთანი — ყირიმის ხანის შემკვიდრეს ეწოდებოდა; იგი სახელმწიფო საქმიანობაში იყო ჩაბმული და ყირიმში მეორე კაცად ითვლებოდა.

3. ყირიმის ხანი ოსმალეთის სულთნის ვასალი იყო და ლაშქრობა ევალდებოდა, მაგრამ სუზერენი მაინც ასაჩუქრებდა მის სამსახურში „გაცვეთილი ჩექმისათვის“.

4. იგივე სულთან ზადე მეჰმედ-ფაშა; დიდგვიზირად იყო 1644 წლის 31 იანვრიდან 1645 წლის 17 დეკემბრამდე.

5. კაზაკების მიერ აზოვის ციხის დატოვების მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ ოსმალეთთან ურთიერთობის გამწვავება იმ ხანებში მოსკოვის მთავრობას ხელს არ აძლევდა და 1642 წელს მან კაზაკები აიძულა აზოვი დაეტოვებინათ.

თ ა ვ ი XXXIX

1. ბისუთუნი — ირანში (ჰამადანსა და ქერმანშაჰს შორის) მდებარე მთა. ამ მთის კლდეებზეა გაკეთებული დარიოს I-ის ცნობილი ლურსმული წარწერები და ბარელიეფები. მას ბალისტანს, ღმერთების სამყოფელს უწოდებდნენ. ხალხურ ლეგენდაში ისინი ფარპადის ნახელავადაა წარმოდგენილი. აღმოსავლეთში ბისუთუნის მთა დიდი მთის სინონიმად ითვლებოდა.

2. არაბული ფრაზა (ყურანის მე-40 სურა, 47-ე მუხლი.).

3. არაბული ფრაზა (ყურანის 65-ე სურა, მე-2(3) მუხლი).

4. მუსლიჰ ედ-დინ საადი შირაზელი (1184—1291), გამოჩენილი სპარსელი პოეტი, „ბუსთანის“, „გოლესთანის“ და რამდენიმე ლირიკული „დივანის“ ავტორი.

თ ა ვ ი XLI

1. „ბირ“ — ერთი; „ერ“ — მამაკაცი, კაცი; „ვარდნ“ — მოვიდა, ე. ი. „ერთი კაცი მოვიდა“. „ფერავადის“ ხალხური ეტიმოლოგიაა. აქ ლაპარაკია თურქული თქმულებების გმირზე, „სარწმუნეობისათვის მეტროპოლზე“ სარი-სალთიკზე (იგივე: სალთიკ-ბაი, სალთიკ-სულთან): ოსმალური გადმოცემებით იგი დერვიში იყო XIII ს-ში. სარი-სალთიკის გმირობაზე მრავალი თქმულებაა გავრცელებული. ეს თქმულებები შეიქმნა ოსმალების მიერ ბალკანეთის ქვეყნების დასაპყრობად წარმოებული ომების დროს. მედდაჰები, აშულები, მოხეტიალე პოეტები და მომღერლები დიდად პოპულარული იყვნენ ხალხში და მათი სიმღერებისა და ზღაპრების მთავარი გმირი სწორედ ეს სარი-სალთიკი იყო.

2. ე. ი. სულთნის ვასალი გახდა და ისლამი იწამა, თუმცა სახელად მიიღო „მუხთარი“ — დამოუკიდებელი.

თ ა ვ ი XLII

1. სტამბოლის სრუტე — იგივე ბოსფორის სრუტე შავ და მარმარილოს ზღვებს შორის; მას შავი ზღვის სრუტესაც უწოდებდნენ.

1. ანსარები ეწოდებოდათ ქ. მედინას იმ მცხოვრებლებს, რომლებიც მექადან გადმოსულ მუჰამედს შემწედ გაუხდნენ, ისლამი მიიღეს და მუჰამედის თანამებრძოლები გახდნენ. ეაუბ (იობი) ანსარი მუჰამედის მედროშე იყო და შემდეგ, 672 წელს არაბების მიერ კონსტანტინეპოლის გარემოცვის დროს დაიღუპა.

აქ ევლია ჩელები ლაპარაკობს ეაუბის სახელობის მეჩეთის შესახებ. ეს მეჩეთი კონსტანტინეპოლის დაპყრობის შემდეგ აშენდა 1458 წელს იმ ადგილას, სადაც ლეგენდის მიხედვით დამარხული იყო ეაუბი. მეჩეთი აშენებულია „ოქროს რქის“ ყურეს ბოლოს, მის დასავლეთ ნაპირზე, გორაკის ფერდობზე. ახლა სტამბოლის ფარგლებშია, მაშინ კი ქალაქის კედლების გარეთ იყო.

ოსმალები დიდ პატივს სცემდნენ ეაუბის სახელს და ამ მეჩეთს. აქ სრულდებოდა სულთნის ტახტზე ასვლის ცერემონიალი; აქ სულთანს შემოარტყამდნენ ზოლმე ოსმანის ხმალს, რომელიც აქვე ინახებოდა. აქ არის აგებული ეაუბის აკლდამა, რომელსაც მრავალი მლოცველი ჰყავს. მეჩეთის ეზოში მარხავდნენ სულთნის ცოლებს, დიდკაცებს; მეჩეთთან იწყებოდა სტამბოლის უზარმაზარი სასაფლაო.

2. ამ დროს რამაზანის თვე იყო (მარხვის თვე). რამაზანის თვეში მუსლიმს ეკრძალებოდა მთელი დღის განმავლობაში საჭმლის ჭამა და წყლის დალევაც კი. სამაგიეროდ, ღამე დღესასწაულობდნენ, იმართებოდა სმა-ჭამა და ზეიმი. სტამბოლში მშვიდობით დაბრუნებულმა ევლიამ კარგი თანამდებობაც მიიღო და რადგან განარებულ იყო, ამიტომ ამბობს „ღამეებს გარდა დღეებიც დღესასწაულად მექცაო“.

1. ამ თავის სათაურის შესახებ შემდეგი უნდა ითქვას:

ა) ტექსტის სათაური გვამცნობს, რომ მალტაზე ლაშქრობა დაიწყო ათას ორმოცდაათ წელს, რაც უდრის 1640 წელს; ის ლაშქრობა კი, რომელიც აქ ევლია ჩელების აქვს აღწერილი 1645 წელს მოხდა. ჩვენი აზრით, სათაურში შეცდომით გამოტოვებულია სიტყვა „სუთი“ شى; უნდა ყოფილიყო شى بك الله — ე. ი. 1645 წელი. ამიტომ, რომ სათაურში 1055 (1645) წელი ვუჩვენეთ.

ბ) სათაურში სიტყვები „მალტის ლაშქრობა“ წინწყლებში მოვათავსეთ, რადგანაც ეს ლაშქრობა ფაქტიურად კრეტას ლაშქრობა იყო

და არა მალტისა. ევლია ჩელები საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ სალაშქროდ მზადებისას მას „მალტის ლაშქრობა“ უწოდეს, რათა კვალი აებნიათ ბტრებისათვის და კრეტაზე თავდასხმა მოულოდნელი ყოფილიყო.

2. „წაუსვლელობა“ წინწყლებში მოვთავსეთ, რადგანაც ევლია ჩელები ამბობს, რომ განგებ გაავრცელეს ლაშქრობის მეთაურებმა ხმა, ვითომ კრეტაზე აღარ ილაშქრებდნენ და მალტაზე მიდიოდნენ (იხ. შენიშვნა I).

3. კუნძულ კრეტას ჩრდილო სანაპიროს დასავლეთ მხარეს მდებარე ნავსადგურსა და ციხეს, კანიას, ოსმალები ჰანიას უწოდებდნენ და მის აღმოსავლეთით მდებარე ნავსადგურ ჰერაკლიონს—კანდიას.

4. ჩვენი აზრით, ევლია ჩელები განგებ ამახინჯებს რაღაც ქრისტიანულ ტერმინებს და ვერ მივაკვლიეთ, რა იგულისხმება ამ *سوطا* და *سوطا*-ში.

5. ბალიოზი — ევროპის ქვეყნების ელჩების ტიტული.

თ ა ვ ი XLV

1. ომის დაწყებას ან ზავის დადებას სჭირდებოდა შეიხ ულ-ის-ლამის მიერ შედგენილი ოურიდიული დოკუმენტის გამოქვეყნება. ეს დოკუმენტი კითხვა-პასუხის ფორმით დგებოდა შარიათის საფუძველზე და ფეთვა ეწოდებოდა.

2. მექის დასაპყრობად გამართულ ბრძოლაში მუჰამედი დამარცხდა, მაგრამ 630 წელს მექის წარჩინებულებმა შეიცვალეს ისლამთან დამოკიდებულება, მიხვდნენ, რომ არაბეთის პოლიტიკური გაერთიანება მექისათვის ხელსაყრელი იყო. მუსლიმთა მეთაურებისა და მექის წარჩინებულთა მოლაპარაკების შედეგად მექელები დათანხმდნენ ისლამის მიღებაზე, იცნეს მუჰამედი და ისიც მშვიდობით შევიდა ქალაქში. 630 წლის ბოლოსათვის არაბეთის დიდმა ნაწილმა მუჰამედის ხელისუფლება აღიარა.

3. იგულისხმება არაბთა მეორე ხალიფა ომარი (634—644), რომელმაც არაბეთის საზღვრებს გარეთ გაიყვანა არაბთა ლაშქარი და უდიდესი დაპყრობითი ომები აწარმოა სირიაში, მესოპოტამიასა და ირანში. მას სახალიფოს მეორე დამაარსებელსაც უწოდებენ. „ომარის ხმალის“ შემორტყმა ძლევამოსილების სიმბოლო იყო.

4. „იალქანი“ აქ რიცხვის აღმნიშვნელია, ე. ი. შვიდასი ხომალდი შეგროვდა.

5. იბრაჰიმ I (8. II. 1640 — 19.VII. 1648) გონებასუსტი იყო და ეს ევლია ჩელებიმაც კარგად იცოდა; ამიტომაც ირონიის ელფერი დაპყრავს ევლიას სიტყვებს. სხვათა შორის, „საყვარელი სარდალი“ აუსუფ-ფაშა, რომელმაც ჰანიეს ციხე დაიპყრო კრეტაზე, იბრაჰიმ I-მა დაახრჩობინა, როგორ გაბედა და უსაჩუქროდ მეთხლო.

თ ა ვ ი XLVII

1. კუნძული კვიპროსი ვენეციის მთავარი დასაყრდენი პუნქტი იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან სავაჭრო საზღვაო გზაზე და ოსმალეთს დიდხანს თვალი ეჭირა მასზე. 1570 წელს ოსმალეთმა ვენეციასთან ომი დაიწყო. რომის პაპის მეცადინეობით შეიქმნა ანტი-თურქული ლიგა, რომელშიც შევიდნენ ვენეცია, გენუა, ესპანეთი, მალტა და სავოია. 1571 წელს ოსმალეთის საზღვაო ფლოტმა და სახმელეთო ჯარებმა ლალა მუსტაფა-ფაშას სარდლობით კუნძული დაიპყრეს. 1573 წლის 7 მარტის ვენეცია-ოსმალეთის საზავო ხელშეკრულებით კვიპროსი ოსმალეთს დარჩა.

2. დემავენდის მთის ძირასაა გაშენებული ირანის დედაქალაქი თეირანი. მთა წარმოადგენს ჩამქრალ ვულკანს; მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 5500 მეტრია.

3. ამ ლაშქრობებში ევლია ჩელების მონაწილეობის მთავარი მიზანი იყო ახალ-ახალი ქვეყნების დათვალიერება.

4. მეხუთე ლოცვა — დღის ანმავლობაში ჩასატარებელი ხუთი ლოცვიდან უკანასკნელი, რომელიც შუალამის წინ უნდა შეესრულებინა მუსლიმს.

5. ვენეციის წინააღმდეგ დაწყებული ომი კუნძულ კრეტაზე ოსმალეების გალაშქრებით დაიწყო 1640 წელს. კრეტას მოსახლეობის გამირული ბრძოლისა და ოსმალეთის სამხედრო სისუსტის პირობებში კრეტას დაპყრობა გაჭიანურდა და ოსმალეებმა მხოლოდ 1669 წელს მოახერხეს მისი დაპყრობა. 1646 წელს კი მხოლოდ რამდენიმე ციხე ჰქონდათ ხელში ოსმალეებს.

6. იგულისხმება ოსმალეების მიერ ბაღდადის დაპყრობა 1639 წელს და აზოვის უშედეგო გარემოცვა 1641 წელს.

7. რეგულარული ცხენოსანი ჯარის ის ორი ბოლშუქი (პოლკი), რომლებსაც მარჯვენა და მარცხენა მხრის ბოლშუქები ეწოდებოდათ.

1. იხ. თავი XXVII, შენიშვნა 1.

2. აღმოსავლეთში „ზირა^c“ — წყრთა სხვადასხვა ზომისა იყო. მექური წყრთა ძირითადად სამშენებლო საქმეში იხმარებოდა საზომად. აქ საუბარია სულთან აჰმედ I-ის სახელობის მეჩეთის მშენებლობაზე, რომელიც 1610—1617 წლებში მიმდინარეობდა. იგი ათმეიდანის გვერდით ააშენა ხუროთმოძღვარ სინან-ალას მოწაფემ მეჰმედ-ალამ და ოსმალური ხუროთმოძღვრების შედევრად ითვლება. მას ცისფერ მეჩეთსაც უწოდებენ.

3. ევლია ჩელების მხედველობაში აქვს ოსმალეთსა და ვენეციას შორის 1573 წლის 7 მარტს დადებული საზავო ხელშეკრულება.

4. მურად-ფაშა, მეტსახელად კუჯუჯუ — წარმოშობით ხორვატი იყო. ირან-ოსმალეთის ომებში მონაწილეობდა და ტყვედაც ჩავარდა. რომ გათავისუფლდა, ჯერ კვიპროსში იყო ბეგლარბეგად, შემდეგ ალეპოში, იემენში, აღმოსავლეთის ყარაჰისარში, 1559—1596 წ. დიარბექირში. ამის შემდეგ ანატოლიის ბეგლარბეგიც იყო და შემდეგ — რუმელიისა. 1606 წლის 11 დეკემბერს დიდვეზირად დანიშნეს. ოსმალეთში გავრცელებულ ჯელაღების აჯანყებებს ენერგიულად ებრძოდა (ავადმყოფობის დროსაც არ ეშვებოდა და ტახტრევანდით დაჰყავდათ) და აჯანყებულებს სასტიკად უსწორდებოდა; შეპყრობილ აჯანყებულებს კებში ჰყრიდა და მეტსახელად კუჯუჯუ-შეარქვეს („კუჯუ“ — ჭა). (იხ. სიჯილ-ი ოსმან, ტ. IV, გვ. 355). ევლია ჩელები ეს ფაქტი დიალოგის სახით გადმოგვცა და ისე წარმოადგინა საქმე, თითქოს სულთანს უწინასწარმეტყველეს ის, რაც ფაქტიურად შემდეგ მოხდა.

5. სიტყვების თამაშია: „კურდ“—მგელი. ეს სიტყვა მამაკაცების საკუთარ სახელად იხმარება.

6. აჰმედ I რიგით მე-14 სულთანი იყო, მაგრამ ევლია ჩელები სულთნებად თვლის მეჰმედ I-ის ძმებს (ბაიაზეთ I-ის შვილებს) მუსასა და სულეიმანს (რომლებიც ტახტისათვის იბრძოდნენ და თავს სულთნად აცხადებდნენ), რადგანაც ჯერ სულეიმანი და შემდეგ მუსა. ოსმალეთის დედაქალაქ ედირნეში ბატონობდნენ.

7. იგულისხმება აჰმედ I.

8. ევლია ჩელები შემდეგს გულისხმობს: იბრაჰიმ I აჰმედ I-ის უმცროსი ვაჟი იყო (დაიბადა 1615 წელს). აჰმედ I რომ გარდაიცვალა, ტახტზე ავიდა მისი ძმა (იბრაჰიმის ბიძა) მუსტაფა I (1617—1618; 1622—1623). შემდეგ მუსტაფა გადააყენეს და 1618 წელს ტახტზე ავიდა აჰმედ I-ის უფროსი ვაჟი (იბრაჰიმ I-ის ძმა)

ოსმან II, რომელიც 1622 წელს ჩამოაგდეს და დაახრჩვეს. ტატხზე ისევ მუსტაფა I აიყვანეს, რომელიც 1623 წელს ჩამოაგდეს. 1623 წელს ტახტზე ავიდა მურად IV, აჰმედ I-ის შუათანა შვილი (იბრაჰიმის ძმა). 1640 წელს, მურადის გარდაცვალების შემდეგ, ტახტზე ავიდა უმცროსი ძმა იბრაჰიმ I.

9. 1646 წელი — კორექტურული შეცდომაა. ჯივან კაფიჯი-ბაში მეჰმედ-ფაშა 1644 წლის 31 იანვარს დაინიშნა საღრაზამად და 1645 წლის 17 დეკემბერს გადააყენეს. გარდაიცვალა 1646/47 წელს.

10. სალიჰ-ფაშა 1645 წლის 17 დეკემბერს დაინიშნა დიდვეზირად და 1647 წლის 16 სექტემბერს სიკვდილით დასაჯეს.

11. მურთაზა-ფაშა 1626—1627 წელს დაინიშნეს ბუდინის ბეგლარ-ბეგად და ვეზირის ხარისხი მისცეს. შემდეგ ოჩაკოვის ვალი იყო და 1631—1632 წელს, დიარბექირის ბეგლარბეგი რომ იყო, სულთნის ქალიშვილი შეირთო ცოლად.

1635/36 წელს ისევ ბუდინის ვალი იყო, შემდეგ — ერევნის განმგებელი და იმავე წელს მძიმე ჭრილობით გარდაიცვალა. მას „წამებულ მურთაზა-ფაშასაც“ უწოდებენ. (სიჯილი, IV ტ., გვ. 360).

12. ევლია ჩელების დედა და დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშა დეიდაშვილები იყვნენ. მეჰმედ-ფაშას მამა ზოსნიელი იყო და დავთარდარის თანამდებობაზე ყოფნისას ამბოხებულმა ჯარმა სხვა მოხელეებთან ერთად მოკლა. მეჰმედ-ფაშა (დავთარდარის ძე) სტამბოლში დაიბადა. 14 წლამდე რუზნამეჯი იბრაჰიმ-ეფენდი ზრდიდა და კარგი განათლება მიიღებინა. ერთხანს დივანის მოხელე იყო, შემდეგ ანატოლიის მუჰასებეჯი გახდა. როდესაც ჯივან კაფუჯი ბაში მეჰმედ-ფაშა გადააყენეს და დიდვეზირად სალიჰ-ფაშა დაინიშნა, დავთარდარზადე მეჰმედ-ფაშას იანიჩართა კორპუსის მეთაურობა შესთავაზეს, მაგრამ უარი თქვა და არზრუმის ვილაიეთის ბეგლარ-ბეგად დაინიშნეს ვეზირობის ხარისხით. სანამ იგი არზრუმში იყო, ევლია ჩელები განუწყვეტლივ თან ახლდა და შემოხსენებული ცნობებიც ევლია ჩელების აქვს შემონახული. 1650 წელს ბოსნას ბეგლარ-ბეგად დაინიშნეს და 1652 წელს — დამასკოს ბეგლარ-ბეგად. 1655 წელს გადააყენეს. 1656 წლის თებერვალში ბაშ-დავთარდარად დაინიშნეს ვეზირობის ხარისხით და იმავე წლის აპრილში გარდაიცვალა (სიჯილი... ტ. IV, გვ. 168).

13. ე. ი. უფლება მიეცა სულთნის სახელით ემოქმედა და თუ ირანი ლაშქრობას დაიწყებდა, სანამ სულთნის მთავრობას ამბავი მიუვიდოდა, საკუთარი გადაწყვეტილებით უნდა ემოქმედა. ვეზირობის ხარისხი მას უფლებას აძლევდა ირანის საზღვრისპირა ვილაიეთების ჯარების სარდალი ყოფილიყო.

1. ამ თავის სათაურში მხოლოდ თვეა აღნიშნული და წელი ხსენებული არ არის, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეს უნდა იყოს 1646 წელი.

2. სკუტარს თურქები უწოდებენ — „უსქჷლარ“ ევლიას ეტიმოლოგიით — „ესქი დარ“ — „ძველი ქვეყანა“. „ძველი ქალაქი“.

3. აქ უნდა იგულისხმებოდეს ქუჩუქ აბაზა-ფაშა და არა აბაზა მეჰმედ-ფაშა, რომელმაც აჯანყება მოაწყო, 1628 წელს შეირიგეს და როდესაც ისევ აჯანყდა, 1634 წელს მოკლეს.

4. გებზეს ევლია ჩელები „გეჰბუზეს“ — گهزہ - ს უწოდებს და მის ეტიმოლოგიას გვაძლევს — „გჷლ ბიზე“-ს („ვარდი ჩვენ“) დამახინჯებული გამოთქმააო.

5. იაკუთ მოსთასემი — მთელ აღმოსავლეთში სახელგანთქმული კალიგრაფი.

6. შეცდომითაა დაბეჭდილი 1056 (1646) წელი. ევლია ჩელები ამ მხარეში პირველად 1050 (1640) წელს იმოგზაურა.

7. „საბანჯი“ — მეგუთნე, გუთნისდედა.

8. „დივანს გამართავდა“ — საბჭოს გამართავდა, ხალხს შეკრებდა.

1. ჩაწერილია ჩრდილო-დასავლეთი ანატოლიის თურქული დიალექტის მონაცემები, რომლებიც არაბული დამწერლობის თავისებურების გამო ძალზე დამახინჯებულია.

2. მდიდრულ შენობებს ტყვიის ფურცლებით ხურავდნენ. ევლია ჩელების უნდა თქვას: „რომ დასცლოდა, ტყვიის სახურავს გაუკეთებდა და არა კრამიტისასო“. საერთოდ, ევლია ჩელები, შენობების ასეთ კლასიფიკაციას გვაძლევს: „მიწით დახურული (ბანიანი)“, „ყავრით დახურული“, „კრამიტით დახურული“, „ტყვიით დახურული“, რითაც მფლობელების სოციალურ და ეკონომიურ მდგომარეობას უსვამს ხაზს.

3. شمال

4. مخير

5. აქ ევლია უნდა გულისხმობდეს იმ ქართულ მიწებს, რომლებიც თურქებს ეპყრათ — „ქართული თურქისტანის ქალაქებიდან არიანო“.

6. როდესაც ევლია ჩამოთვლის საგნებს, ან ახასიათებს მათ, წესად აქვს ორი ან რამდენიმე გართიმული სინონიმი იხმაროს და შეიძლება ამიტომ მოუვიდა ასეთი გამოთქმა: **هو اسی سهل و سقیم** — „ჰავასი საპილ ვე საკილდირ“ — „მისი ჰავა მსუბუქია და მძიმე“. შესაძლებელია ასეც გავიგოთ: „ჰავა, ცოტა არ იყოს, მძიმეა“. სხვა ახსნა ამ ფრაზას ვერ მოვუძებნეთ.

7. მდინარე ყიზილ ირმაკს წითელი ფერი დაჰკრავს და ამიტომაც ეწოდა წითელი მდინარე („ყიზილ“ — წითელი; „ირმაკ“ — მდინარე).

8. სიტყვების თამაშია: „კოჟუნ“ — ცხვარი.

9. „დირექ“ — ბოძი „დირექლი ბელს“ — ბოძებიანი ვიწრობი.

თ ა ზ ი L I

1. ამაღეკი ხალხი — მუსლიმური წარმოდგენებით, ეს იყო უძველესი და გასაოცარი ბიბლიური ხალხი, რომელიც სინას ნახევარკუნძულზე ცხოვრობდა.

თ ა ზ ი L I I

1. ე. ი. აბანო, რომელსაც ქალებისათვის და მამაკაცებისათვის ცალკე განყოფილებები ჰქონდა.

2. „კანლი ფინარ“ — სისხლიანი წყარო.

თ ა ზ ი L I I I

1. მიჰრი-ხათუნი (მიჰრი მაჰ) — გამოჩენილი თურქი პოეტი ქალი. დაიბადა ამასიაში 1456 ან 1460 წელს და იქვე გარდაიცვალა 1516 წ. მამამ, ამასიის ყადიმ, კარგი განათლება მისცა, მიუხედავად იმისა, რომ მუსლიმური ტრადიციით ქალებისათვის განადლების მიღება დაუშვებელი იყო. მისი ლირიკული ლექსების დივანის თემაა ბუნების სურათები, სიყვარული, ქალის ბედი მუსლიმურ სამყაროში; გარდა ამისა, მას გაკრიტიკებული აქვს იმდროინდელი ოსმალური საზოგადოების მახინჯი მხარეები.

2. თანაშირი — მიცვალებულის განსაბანავი წყლის ჭურჭელი.

3. ალბათ, სელჩუკთა სახელმწიფოს მესამე სულთანი: კილიჩ არსლან I დაუდი (1092—1107) იგულისხმება, რადგანაც კილიჩ არსლან II (1116—1156) კონიაშია დასაფლავებული.

4. „ჯენგელი ბელი“ — ჯუნგლებიანი ვიწრობი; ძნელად გასავლელი, ბუჩქნარითა და ეკალ-ბარდით დაფარული უკაცრიელი ხეობა.

1. ტექსტში *جامعہ*-ის (აბანოები) მაგივრად დაბეჭდილია — *جامعہ* (ჯამეები) და გამოდის — „ურჯულოებს მუსლიმთა ჯამეებში არ შეესვლებათ“ — ეს თავისთავადაც ცხადი იყო და უვლბა ჩელების აღნიშვნა არ სჭირდებოდა. რადგანაც ტექსტის ამ მონაკვეთზე საუბარია აბანოებზე, ამ წინადადებაშიც თარგმანში „აბანოები“ ჩავწერეთ.

2. აქ იგულისხმება ლეგენდა, რომლის მიხედვითაც მითიურმა ტირანმა ნიმროდმა ცეცხლში ჩააგდო აბრაამი (იბრაჰიმი), რომლის ეპითეტია „ხალილ“, ან „ხალილ ულ-ლაჰ“. აქვეა მეორე ლეგენდის ანარეკლი, რომლის მიხედვითაც ზღაპრული ფრინველი სალამანდრა (ფენიქსი, ფასკუნჯი) ცეცხლში იწვოდა და საკუთარი ფერფლისაგან ისევ აღსდგებოდა ხოლმე.

3. მუსლიმთა წარმოდგენით სამოთხეში იყვნენ ულამაზესი, მარადიული ქალწულები — ჰურიები, რომლებსაც თვალის გარსი თოვლივით თეთრი ჰქონდათ და გუგები — შავი. აღმოსავლეთში ლამაზი ქალის და საერთოდ გასაოცარი სილამაზის ადამიანის აღმნიშვნელია

4. სასანელთა შაჰინ-შაჰი ხოსროვ I ანუშირვანი (531—579).

5. ასოების რიცხვითი მნიშვნელობით არის შედგენილი, მაგრამ შეცდომაა და უნდა იყოს 877 (1463) წელი.

6. აბაზა-ფაშა 1622 წელს, სასახლის გადატრიალების შედეგად მოკლული ოსმან II-ის სისხლის აღების საბაბით აჯანყდა და მხოლოდ 1628 წელს შემოირიგეს.

7. ამ წინადადებაში ის აზრია გატარებული, რომ არზრუმის ციხე არა მხოლოდ სამხედრო თვალსაზრისით არის მტკიცე, არამედ სახლოც არ არის, რადგან აჯანყებულთა თავშესაფარია.

8. ლეგენდარული ასაფი (ასაფ იბნ ბერჰაია) — ებრაელთა მეფის, სოლომონ ბრძენის სახელოვანი ვეზირი. მისი სახელი აღმოსავლეთში ჰკვიანი და სახელოვანი სახელმწიფო მოხელეების ეპითეტად იხმარებოდა. ხოსროვ-ფაშა წამოშობით ბოსნიელი იყო. იგი ჯერ სასახლის კარზე იმყოფებოდა, შემდეგ, 1624 წელს, იანიჩართა კორპუსის მეთაურად დანიშნეს. 1627 წელს დიარბექირის ბეგლარბეგი გახდა. 1628 წლის აპრილში ოსმალეთის დიდგვრიად დანიშნა და 1630 წლის ნოემბერში გაათავისუფლეს. 1631 წლის 2 აპრილს გარდაიცვალა (სიჯილ-ი ოსმანი, ტ. II, გვ. 274). ხოსროვ-ფაშას მიერ აბაზა ფაშას არზრუმის ციხიდან გამოყვანის შესახებ იბრაჰიმ ფეჩევისაც აქვს მოთხრობილი („იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველო-

სა და კავკასიის შესახებ“. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ, თბილისი, 1964, გვ. 87—88).

9. იგივე მდინარე დიდი ზაბი და მდინარე მცირე ზაბი, რომლებიც მდინარე ტიგროსს ერთვიან მარცხნიდან თურქეთის, ირანისა და ერაყის ტერიტორიებზე გავლით.

10. ევლია ჩელების „ზარბ“ — زارب — უწერია.

11. ღვინის ქვა — წითელი ტუფი უნდა იყოს.

12. თაიარ მეჰმედ-ფაშა სადრაზამი იყო 1628 წ. 28. VIII — 1638 წ. 23. XII. ბაღდადის ომში მოკლეს.

13. თექელ-ფაშა — იგივე მუსტაფა-ფაშა თექელ. 1647—48 წლებში ბოსნას ვალი იყო, შემდეგ ჰერცოგოვინას სანჯაყის ბეგი.

თ ა ზ ი L V

1. სხვა წყაროებიდან არ ჩანს, რომ ლალა მუსტაფა-ფაშა სულეიმან I კანუნის ვეზირი იყო. სულეიმან I კანუნის დროს იგი ჰერ მირახორი იყო, შემდეგ ჩაშნაგირ-ბაში. შემდეგ, სულეიმან I-ის შვილის, სელიმის აღმზრდელად—ლალად დანიშნეს. ამის შემდეგ იგი ვანის, არზრუმის, ალექოს ბეგლარბეგი იყო თანმიმდევრულად. 8 წელიწადი დამასკოს ბეგლარბეგად იყო. სელიმ II-ის დროს, 1571 წ. ვეზირობა მისცეს და კვიპროსის ლაშქრობაში ჯარს სარდლობდა. 1578 წ. დაწყებულ ირან-ოსმალეთის ომში ლალა მუსტაფა-ფაშა ხელმძღვანელობდა რამდენიმე ლაშქრობას. (ს. ჯიქია, „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ“, თბილისი, 1964, გვ. 98).

ლალა მუსტაფა-ფაშა წარმოშობით ბოსნიელი იყო, სოკოლოვიჩების გვარისა. მისი მეტსახელი, გარდა „ლალასი“, იყო „ყარა“. მეორე ვეზირის წოდება მიიღო და 1580 წლის აგვისტოში გარდაიცვალა. დასაფლავებულია სტამბოლში ეფუბის ჯამეს ეზოში (სიჯილი-ოსმანი, IV, 377).

მიღმატ სერთოლლუს ოსმალეთის ისტორიულ ენციკლოპედიაში აღნიშნულია, რომ ლალა მუსტაფა-ფაშა მურად III-ის დროს, 1580 წლის 28 აპრილიდან 7 აგვისტომდე დიდვეზირის თანამდებობაზე იყო (Midhat Sertoglu, Resimli Osmanlı tarihi ansiklopedisi, Istanbul, 1958, გვ. 274). ლალა მუსტაფა-ფაშას შესახებ ვრცელი გამოკვლევა აქვს თურქ მეცნიერს შარაფეთთინ თურანს—Dr. Sarafettin Turan, Lala Mustafa paşa hakkında notlar ve vesikalar. Türk Tarih Kurumu, „Belleten“, XXII, № 85—88, Ankara, 1958.

2. ნუ'მანი (ან-ნუ'მან ალ-მუნზირი) — ლახმიდების დინასტიის უკანასკნელი შეფე (580—602). დედაქალაქი ხირა არაბეთის ნახევარკუნძულსა და ერაყის საზღვარზე მდებარეობდა. ნუ'მანის სიბრძნის შესახებ მრავალი ლეგენდა არსებობს არაბულ ლიტერატურაში. ნუ'მანი მეტსახელი იყო, აგრეთვე, იმამ აბუ ჰანიფასი, რომელმაც ისლამის წიაღში წარმოშობილ ჰანიფიტების მიმდინარეობას ჩაუყარა საფუძველი. ევლია ჩელები, ალბათ, ამ ნუ'მან აბუ ჰანიფას გულისხმობს. ოსმალეთში მას „იმამ-ი აზამ“-საც (დიდი იმამი) უწოდებდნენ.

3. გურჯი მეჰმედ-ფაშა — წარმოშობით ქართველი იყო. ჯერ სულთნის პარემში მსახურობდა — საჭურისთა უფროსი იყო და სულთნის ხასოდა-ბაში გახდა. 1604 წლის ოქტომბერში ეგვიპტის ვალის თანამდებობაზე დანიშნეს და ენერგიული და ჰკვიანი მოხელის სახელი მოიხვეჭა. შემდეგ ხანებში რუმელიისა და ბოსნიის ბეგლარბეგობაც ჰქონდა. 1622 წლის სექტემბერში დიდვეზირად დანიშნეს. 1623 წლის სექტემბერში გადააყენეს და კუნძულ როდოსზე გაგზავნეს. 1623 წელს სულთნის ტახტზე მურად IV ავიდა, მეჰმედ-ფაშა როდოსიდან გამოიწვია და მეორე ვეზირის წოდება მიანიჭა. როდესაც დიდვეზირი ჩერქეზ მეჰმედ-ფაშა სალაშქროდ გაემართა, გურჯი მეჰმედ-ფაშა მის მოადგილედ დარჩა დედაქალაქში. გარდაიცვალა 1626 წლის 13 ივლისს (სიჯილ-ი ოსმანი, ტ. IV, გვ. 151—152; Mufassal Osmanlı Tarihi, ტ. IV, გვ. 1848).

4. كوك دولاق — (გოქ დოლაკ) რომელიდაც ტომის სახელი უნდა იყოს. „მოგზაურობის წიგნის“ გადმოთურქულებულ გამოცემაში გამომცემელს სპარსელების ეპითეტად აქვს გაგებული — „გოქდოლაკი სპარსელები“ (ნაცვლად—„გოქდოლაკები, სპარსელები“) (გვ. 209). ამ შემთხვევაში უნდა გავიგოთ ასე: „ქოქდამ-ზობილი“, „ქოქგამწყრალი“.

5. სომეხ ქალებს თავშლის ქვეშ მაღალი და ბრტყელი კოპი ედგათ და ამიტომ ამბობს ევლია, ბრტყელთავიანები არიანო.

6. არაბული ფრაზა.

7. „ეჟერ“ — უნაგირი; „ეჟერლი-დაღ“ — უნაგირა მთა.

8. ზოგი მცენარის ქართული შესატყვისი ვერ მოგვებნეთ და ისე გადმოვეციით, როგორც ევლია ჩელების აქვს მოცემული.

9. ტულიპების სახეობებია.

თ ა ვ ი LVI

1. იხ. თავი XLVIII, შენიშვნა 11. ზოგი წყაროს მონაცემებით, ერევნის მმართველი მურთაზა-ფაშა ჭრილობისაგან გარდაიცვალა

ერევანში. ევლია ჩელები კი წერს, რომ მან თავი მოიწამლა, რადგან-
ნაც ალყაშემორტყმული ქალაქის დაცვა აღარ შეეძლო (1636 წ.).

2. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალ გამოცემაში ეს ადგილი შემ-
დეგნაირად არის წარმოდგენილი: „დიშლენქ ჰუსეინ-ფაშას ქათიბი
(kâtib — მდივანი) აბაზა-ფაშაც აქ არის დამარხული“ (გვ. 215).
აბაზა-ფაშა რომ ჰუსეინ-ფაშას მდივანი ყოფილიყო, შეუძლებელია.
აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს — katil-ის ნაცვლად
(რაც „მკვლელს“ ნიშნავს), დაბეჭდილია — kâtib (მდივანი“,
„მდივან-მწიგნობარი“). ე. ი. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალი
ლათინიზებული ტექსტის გამომცემელს უსარგებლია იმ ხელნაწე-
რით, რომელშიც მკვლელად (katil) დასახელებულია აბაზა-ფაშა
ნაცვლად „მოგზაურობის წიგნის“ არაბული დამწერლობით გა-
მოქვეყნებული ტექსტის „მოკლული“ (مقتول) აბაზა-ფაშასი.
მეჭმედ სურეიას „სიჯილ-ი ოსმანი“-ს ცნობით ჰუსეინ-ფაშას ნაბ-
რძანები ჰქონდა (1622 — 1623 წ.) აბაზა მეჭმედ-ფაშას აჯან-
ყების ჩაქრობა. როდესაც ჰუსეინ-ფაშა უდარდელად დადიოდა
ციხეში, აბაზა-ფაშა მიუვარდა და მოკლა („სიჯილ-ი ოსმანი“, ტ. II,
გვ. 188). იბრაჰიმ ფეჩევი თავის „თარხში“ ამბობს, რომ აბაზა-ფა-
შამ არზრუმში უდარდელად შესული ხალხი დაუხოცა ჰუსეინ-ფაშას
და ისიც ხელცარიელი გაბრუნდაო. (ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის
ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, გვ.
86—87).

3. ხალხურ თქმულებას იმეორებს ევლია ჩელები.

4. ჯანფოლად ზადე მუსტაფა-ფაშა სულთნის სასახლეში აღი-
ზარდა და სულთნის ქალიშვილი ჰყავდა ცოლად. 1630 წელს პირ-
ველი ამირახორი გახდა. 1631 წელს კათუდან-ფაშას თანამდებობა
მისცეს ვეზირობის ხარისხით. 1636 წლის ზაფხულში მოკლეს.

5. ალბათ, თქმულება არსებობდა ხალხში. თორემ საფლავის
ქვის წარწერის — „სულთან მაჰმუდი“ — მიხედვით ევლია ჩელები
არ დაასკვნიდა, სულთან მაჰმუდ ლაზნევი აქ დასაფლავებულიო.

თ ა ზ ი LVII

1. არზრუმის ფაშას ვეზირობის ხარისხი მიეცა და დაევალა
აღმოსავლეთ ანატოლიის ვილაიეთების ჯარების სარდლობა. ამიტომ
შეიკრიბნენ მისი დროშის ქვეშ მირ-მირანები.

2. თაბანი იასსი მეჭმედ-ფაშა — წარმოშობით ალბანელი; მუ-
რად IV-ის დიდვეზირი იყო 1632 წლის 17 მაისიდან 1637 წლის 2
თებერვლამდე. გარდაიცვალა 1639/40 წელს.

3. ჰასან-აბადი — ჰასანის ქალაქი; ჰასან-ყალა — ჰასანის ციხე. ჰასან-ყალა მდებარეობს არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ვახუშტის მიხედვით ძველი ქართული პროვინციის ტერიტორიაზეა და იდენტიფიცირებულია ქ. ბასიანთან (იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბილისი, 1964, გვ. 105).

4. ევლია ჩელების ნათესავი მელექ აჰმედ-ფაშა 30 წლის განმავლობაში მისი მფარველი და კეთილისმყოფელი იყო, ამიტომ იხსენიებს ასე მოწიწებით (იხ. თავი XX, შენიშვნა 3).

5. ცნობილია, რომ ნეფ ო არზრუმელი იყო. ევლია ჩელები აზუსტებს და არზრუმის ახლო მდებარე ჰასან-ყალაში (ბასიანი) დაბადებულიაო, გვაუწყებს. ომერ-ეფენდი ნეფ ო 1572 წელს დაიბადა. ნეფ ო ლირიკულ ლექსებსა და ოდებსაც წერდა, მაგრამ მის შემოქმედებაში მთავარი იყო სატირული ლექსები, რომლებშიც იგი მსხვილ ფეოდალებსა და დიდკაცებს ამათრახებდა. ეს ლექსები თავმოყრილია დივანში, რომელსაც „ბედის ისრები“ („სიჰამ-ი კაზა“) ეწოდება. თავის ლექსებით ბევრი მტერი გაიჩინა; 1635 წელს მის ერთ ლექსში გამათრახებულმა ვეზირმა, სულთან მურად IV-ს ნებართვით, სტუმრად მიიწვია პოეტი და ვერაგულად დააბრჩობინა.

6. „ჩობან-ქიფრუსუ“ — მწყემსის ხიდს ნიშნავს და ჩობანიანთა საგვარეულო აქ არაფერ შუაშია (იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბილისი, 1964, გვ. 104).

7. ე. ი. ქურთები არიან და მაჰმუდის ტომს ეკუთვნიან.

8. آتون حلقه‌لى — ალთუნ ჰალკალე.

9. ტექსტში შეცდომით წერია سراى — „სარაი“-სასახლე. უნდა იყოს صحراى — „საჰრაი“ — ველი.

10. ყარა მუსტაფა-ფაშა დიდვეზირი იყო მურად IV-ისა და იბრაჰიმ I-ის დროს. 1639 წლის 24 დეკემბერს მურად IV-მ დიდვეზირად დანიშნა და 1644 წლის 31 იანვარს იბრაჰიმ I-მა სიკვდილით დასაჯა. მას ქემანქემ ყარა მუსტაფა-ფაშასაც უწოდებდნენ.

თ ა 3 0 LVIII

1. ერევნისა და ნახჭევნის მხარეები ამ დროს სეფიანთა ირანის ხელში იყო და ამიტომ ამბობს ასე. ევლია ჩელები ზოგჯერ ირანის ნაცვლად სიტყვა „აზერბაიჯანს“ ხმარობს და მხედველობაში აქვს სეფიანთა ირანი (სეფიანები ე. ი. ყიზილბაშები აზერბაიჯანიდან იყვნენ).

2. „ბარუთხანე“ — დენტის ქარხანას ეწოდება. გვარჯილა დენტის ძირითადი შემადგენელია.

3. შაჰრუჰი თემურის სიკვდილის შემდეგ (1405 წ. თებერვლიდან) 1447 წლამდე მართავდა თემურ-ლენგის მეტად შემცირებულ სახელმწიფოს. შაჰრუჰმა ტახტი ჰერათში გადაიტანა, დაპყრობით ომებზე უარი თქვა და თემურის მემკვიდრეებთან ბრძოლით ცდილობდა შეენარჩუნებინა შუა აზია და ირანი. კარმის ციხის აშენება მას არ შეეძლო და ევლიას ეს მტკიცება ჩვეულებრივი ტრადიციაა — ვინმე, ცნობილი ადამიანისათვის მიეწერათ ქალაქისა და ციხის აშენება.

4. „ჰჩ ქილისა“ — სამი ეკლესია; ასე უწოდებენ ოსმალები ეჩ-მიადინს.

5. კაია-სულთანი — სულთან მურად IV-ის ქალიშვილი იყო და ცოლად ჰყავდა ევლია ჩელების ბიძას — მეღეჟ აჰმედ-ფაშას. ორივენი მფარველობდნენ და ხელს უწყობდნენ ევლიას. მურად IV-ის ხუმრობა სიტყვების თამაშზეა აგებული: კაია-სულთნის სახელის პირველი ნაწილი — „კაია“ ნიშნავს „კლდეს“ და ადამიანის საკუთარ სახელად იხმარება.

6. ყიზილბაშთა სახანოებს ევლია ჩელები „სულთანლიქ“ — „სასულთნოს“ უწოდებს, რადგანაც ხანების საპატიო ტიტული „სულთანი“ იყო.

7. მეჰმედ III სულთან მურად III-ის (1574—1595) შვილი იყო. დაიბადა 1566 წელს. ტახტზე ავიდა 1595 წელს და გარდაიცვალა 1603 წ.

8. მწვალებლებს უწოდებს, რადგანაც შიიტური სექტებია.

9. აფრასიაბი — თურანის ლეგენდარული მეფე, რომელმაც ირანის ტახტის დაჭერა სცადა.

10. ნახჭევანი, მართლაც, განთქმული იყო ყალემქარით — ნაირფერადი მოხატული ქსოვილებით.

11. „მუსლიმ ჯამათში“ ევლია ჩელები გულისხმობს მართლმორწმუნე სუნიტებს; ე. ი. „ცალკე ლოცულობენ, რადგანაც მწვალებლები არიან“.

12. კარუნის საუნჯის მფლობელები — ე. ი. ძალიან მდიდრები არიან. იხ. თავი XXVI, შენიშვნა 11.

13. دقایق الحقایق

14. წინწკლებში მოტანილი ეს რამდენიმე ფრაზა ევლია ჩელების არაბულ ენაზე უწერია.

1. სპარსული ენის დიალექტია.
2. იგულისხმება ომაელთა უკანასკნელი ხალიფა მერვან II ალ-ხიმარი (744—750).

1. სპარსული „არეს-ი ბუზურგ“.
2. ტექსტშია — ზენგნ.
3. ფერჰად-ფაშა, მეტსახელად „კოჯა“ — ალბანელი იყო. სულთნის სასახლეში ჯერ კაფუჯი-ბაში იყო, შემდეგ — მირახორი. შემდეგ, 1584 წლამდე იანიჩართა აღას თანამდებობა ეჭირა. შემდეგ რუმელიის ბეგლარ-ბეგი იყო და ირანის ლაშქრობაში მთავარსარდლად დანიშნეს. ლაშქრობისას ვეზირის ხარისხი უბოძეს. ირან-ოსმალეთის ომი 1590 წელს ოსმალეთის გამარჯვებით დამთავრდა და სახელმოხვეჭილი ფერჰად-ფაშა 1591 წლის აგვისტოში დიდვეზირად დანიშნეს. 1592 წლის 4 აპრილს გადააყენეს და მეორე ვეზირი იყო. მეჰმედ III-ის სულთნობის დროს, 1595 წლის 16 თებერვალს ისევ სადრაზამი გახდა და 7 ივლისს გადააყენეს. იმავე წელს გარდაიცვალა (სიჯილ-ი ოსმანი, ტ. IV, გვ. 17). თუმცა, ზოგი ცნობით, სიკვდილით იქნა დასჯილი. (M. Sertoğlu, დასახ. ნაშრ. გვ. 274).

4. انجاض

5. ტექსტშია — ان

6. كرت — „თერგი“ — შეცდომაა.

7. შეცდომით დაბეჭდილია شهر — „მდინარე“; უნდა იყოს — شهر „ქალაქი“.

8. იხ. შენიშვნა 8, თავი XIX.

9. ტრადიციული გამოთქმაა დიდი ბრძოლის დასაწყისის აღსაწერად და სხვადასხვა ვარიანტით იხმარება; მაგალითად: „აფრასიების ნალარა, ისქანდერის ქოსი, ჯემშიდის ზურნა, დოლი ჰუშენკა-შაჰისა, ხაკანის დაფდაფი, დარიოს მეფის ციმბალი“ (იხ. Эвлия Челеби, „Книга путешествия“, вып. I, М., 1961, გვ. 230).

აქ, ხაკანი — ჩინგიზ ყანი; აფრასიები — თურანის ლეგენდარული მეფე, რომელმაც ირანის ტახტისათვის ბრძოლა დაიწყო; ჯემშიდი — ძველი ირანის მითიური ხელმწიფე.

10. მასპინძლები შიიტები იყვნენ, სტუმრები — სუნიტები. ირანის შიიტები ომაელ ხალიფებსა და პირველ სამ ხალიფას: აბუ

ბაქრს, ომარს და ოსმანს უზურპატორებად და უკანონო მმართველებად თვლიდნენ. ხალიფა უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ალი და შემდეგ — მისი შთამომავლობა, რადგანაც ისინი იყვნენ მოციქული მუჰამედის ნათესავები და მათ ჰქონდათ უფლება იმამები ე. ი. სულიერი ხელმძღვანელები და ამდენად, პოლიტიკური ხელმძღვანელებიც ყოფილიყვნენ.

როდესაც „პირველი ხალიფების ხსენებაზე ზოგიერთები დასდნენ“ (ევლია ჩელები ამას საგანგებოდ აღნიშნავს), ამით მათ თავიანთი სიძულვილის დემონსტრაცია მოახდინეს. ამ ოთხ ხალიფაში ალიც შედიოდა, რომელსაც შიიტები თაყვანს სცემდნენ, მაგრამ რადგანაც ლოცვის ფორმულა ამ ოთხი ხალიფის ერთად ხსენებას მოითხოვდა, პროტესტის გამოხატვა ალის არ შეეხებოდა.

11. ირანი ხალიფა ომარის დროს (634—644) დაიპყრეს არაბებმა და მოსპეს სასანიანთა სახელმწიფო. ამის შემდეგ დაიწყო არაბების საუკუნოვანი ბატონობის პერიოდი და ირანელების სიძულვილი ხალიფა ომარისადმი.

თ ა ვ ი L X I

1. აბასელთა მეხუთე ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი (786—809).
2. აბასელთა მეშვიდე ხალიფა, ჰარუნ არ-რაშიდის შვილი მაჰმუნი (813—833) ტახტზე თავის ძმის, ამინის (813—813) შემდეგ ავიდა.
3. აბასელთა მეათე ხალიფა მუთავაჯილი (847 — 861), ჰარუნ არ-რაშიდის შვილიშვილი (მუთასიმის შვილი).
4. ჰულაგუ — ჩინგის ყაენის შვილიშვილი, ილხანთა ირანის სახელმწიფოს დამაარსებელი (1256—1265).
5. აქ იგულისხმება არლუნ-ხანი. არლუნ-ხანი ტახტზე იჯდა 1284—1291 წლებში. ჰულაგუ-ხანმა თავისი დაპყრობითი ომების დროს დაგროვილი საუნჯე ურმიის ტბის პირას აშენებულ კოშკში შეინახა და თვითონაც იქ დაიმარხა. მიწისძვრამ ეს კოშკი დაანგრა და მთელი საუნჯე ტბაში ჩაიღუპა (История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л.-д., 1958, გვ. 192). ალბათ, ამ კოშკის ამბავი აქვს მხედველობაში ევლია ჩელების.
6. ყაზან-ყაენი (1295—1304) — ილხანთა სულთანის, არლუნ-ხანის შვილი. ისლამი პირველმა მიიღო. ამით ირანის ბიუროკრატიული არისტოკრატია და სასულიერო წოდება დაიხლოვა და ჩინეთში მკდარი მონღოლთა ყაენის ნომინალური უზენაესობაც აირიდა. თა-

ვისი ღონისძიებებით ქვეყანაში წესრიგი დაამყარა, მეურნეობა გამოაცოცხლა და ა. შ. ევლია ჩელების აზრით, მას შამ-ყაზანს იმიტომ უწოდებენ, რომ დამასკოზე (შამ) ილაშქრაო. თავრიზის გარეუბანში, რომელსაც „შამ“ ეწოდება, თავის სიცოცხლეში აიშენა აკლამა, რომელსაც ეწოდება „შამ-ი ყაზან“. მას „შანბ-ი ყაზან“-საც უწოდებენ.

7. ალკას-მირზა — შირვანის მმართველი, შაჰ-თამაზის უმცროსი ძმა. 1547 წელს ალკას-მირზამ სცადა განდგომა და საკუთარი ფულის მოჭრაც დაიწყო, მაგრამ ორჯერ დამარცხდა შაჰ-თამაზის ჯარებთან და ჯერ ყირიმის ხანს შეაფარა თავი, შემდეგ ოსმალეთის სულთან სულეიმან I კანუნის ეახლა სტამბოლში.

სულთანს, რომელიც ირანს ეომებოდა, ხელს აძლევდა ალკას-მირზას მოქმედება და 1548 წელს მოწყობილი ლაშქრობის შედეგად თავრიზი დაიპყრო. ალკას-მირზას, ალბათ, შირვანი-ალუთქვეს, რადგანაც ევლია ჩელები შემთხვევით არ ახსენებს მას შაჰად (ალკას მირზაზე იხ. ს. ჯიქია. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 96; М. М. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках, „Сборник статей по истории Азербайджана 266—267; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI вв., М., 1963, გვ. 174).

8. აქ იგულისხმება 1578 წ. დაწყებული ირან-ოსმალეთის II ომი. სარდალი ოსმან-ფაშა გონჯულ, იგივე ოზდემირ ზადე სასახლეში ჯერ კაფიჯი-ბაში იყო; 1567—68 წლებში იემენის ბეგლარ-ბეგი იყო და 1571—76 წლებში დიარბექირისა. 1576 წელს გაათავისუფლეს და შემდეგ ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობაში ჯარს სარდლობდა. 1584 წლის 28 ივლისს სადრაზამად დანიშნეს და 1585 წელს გარდაიცვალა (სიჯილ-ი ოსმან, III, გვ. 416).

სინან-ფაშა ჯილაღე ზადე ამ ლაშქრობის შემდეგ სადრაზამი გახდა (1596). გარდაიცვალა 1605 წ. დიარბექირში. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ წინა სტრიქონებში ფრჩხილებში მოცემულ თარიღში (1654 წ.) კორექტურული შეცდომა გაიპარა და უნდა იყოს 1574 წ.

9. „არდებილეღთა ჩამომავალ შაჰ ჰაიდარს“ რომ ახსენებს ევლია, ალბათ, გულისხმობს არა არდებილის სამთავროს მბრძანებელს (სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს დამაარსებლისა და პირველი შაჰის ისმაილ I-ის მამას), არამედ ან ჰაიდარ-მირზას, შაჰ-თამაზის მეხუთე შვილს, რომელიც უსთაჯლუს ტომში აღიზარდა და ტომის არისტოკრატიაში მისი ტახტზე დასმა მოინდომა ტახტისათვის ბრძოლებში, ან ჰამზა-მირზას, მუჰამედ ჰუდაბანდეს (1577—1587) მემკვიდრეს, რომელმაც დიდი წინააღმდეგობა გაუწია ოსმალეთის ჯა-

რებს, ორჯერ დაამარცხა ისინი სამხრეთ აზერბაიჯანში და როდესაც იგი შეთქმულებმა მოჰკლეს, ოსმალებმა ადვილად დაიპყრეს მთელი აზერბაიჯანი ქ. თავრიზით (1585 — 1588 წწ).

10. ოსმან-ფაშა გარდაიცვალა 1585 წლის 30 ოქტომბერს.

11. თავაში ჯაფერ-ფაშა — მას ჰადიმ ჯაფერ-ფაშასაც უწოდებდნენ. ეს სიტყვები სინონიმებია და საჭურის აღნიშნავს. სულთნის სასახლეში მსახურობდა. დააწინაურეს და 1475 წ. დამასკოს ვალწ გახდა. 1579 წელს ანატოლიის ბეგლარ-ბეგად დანიშნეს და 1582 წელს — რუმელიისა. როდესაც თავრიზში ოსმან-ფაშა გარდაიცვალა, ვეზირის ხარისხით გამოგზავნეს და რვა წელი დაჰყო თავრიზში ვალის თანამდებობაზე. 1593 წელს ბაღდადის ვალი გახდა და 1594 წელს დაითხოვეს. 1597, ან 1598 წ. ტიმიშოარას ვალწ გახდა და ერთი წლის შემდეგ იქვე გარდაიცვალა (სიჯილ-ი ოსმან, II, გვ. 71).

12. შაჰ-აბას I-ის ლაშქრობა იგულისხმება, რომელიც 1603 წელს დაიწყო და 1612 წ. დამთავრდა. გარდა იანიჩართა და სიფაჰიების მღელვარებისა, ოსმალეთი მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა ჯელაღიების სახელით ცნობილი გლეხთა მასების აჯანყების, შინაკლასობრივი ბრძოლის გამწვავების, მეურნეობის დაცემისა და დასავლეთის ფრონტზე წარუმატებელი ბრძოლების გამო. ასეთ ვითარებაში, შაჰ-აბასის მიერ ჩატარებული „რეფორმების“ შედეგად ირანის სამხედრო ძალების უპირატესობა აშკარა იყო.

13. იგულისხმება 1635 წელს მურად IV სარდლობით დაწყებული ახალი ლაშქრობა. შაჰ-აბასი მკვდარი იყო (1629 წ.), სეფი I (1629—1642) უუნარო მმართველი აღმოჩნდა და სახელმწიფოს ძლიერება შეირყა. მურად IV-მ აიღო თავრიზი, მაგრამ ველარ დადგა და სტამბოლს გაბრუნდა. მან თავრიზი, ერევანი და ნახჭევანი 1638 წ. დაიპყრო და ბაღდადი 1639 წ. რაც შეეხება „თბილისისა და დმანისის ციხეების დაბყრობას“, ეს სინამდვილეს არ შეეფერება.

14. შაჰ-აბას II იგულისხმება (1642—1666).

15. ხოსროვ I ანუ შირვანი, სასანელთა შაჰინ-შაჰი (531 — 579) ახალ ქალაქებს აშენებდა და ძველებს აფართოებდა. მის დროს აშენდა დიდებული სასახლეები, რომლებიც სასანიანთა ხუროთმოძღვრების შედეგებს წარმოადგენდნენ. აღმოსავლეთში ტრადიციად იქცა დიდი არქიტექტურული ძეგლები შეედარებინათ ხოსროვ I-ის მიერ აშენებული გასაოცარი, უზარმაზარი სასახლისათვის, რომელსაც „თაღ-ე ქესრას“ უწოდებდნენ და მდებარეობდა სატახტო ქალაქ ქტესიფონის ჩრდილო-დასავლეთ უბანში.

16. აზ-ზაპირ რუქნ ად-დინ ბაიბარს I აღ-ბუნდუყდარი (1260 —1277) ეგვიპტის მამლუქთა სულთანი.

17. აჰმედ-ფაშას მეტსახელი იყო „მელექ“ — „ანგელოზი“ და ამ წოდებაში სიტყვების თამაშია.

18. „რვა სამოთხე“.

19. რადგანაც მეჩეთში არ შეიძლებოდა ადამიანთა და ცხოველთა დახატვა, უაღრესად განვითარდა ყვავილების, ეკზოტიკური მცენარეებისა და ყურანიდან ამოღებული წარწერების ნატიფად შესრულებული მოხატულობის ხელოვნება. თავისებური მანერა შემუშავდა მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოში (რუმში) და ამ ყაიდაზე შესრულებულ მოხატულობას „რუმ“ ეწოდებოდა.

20. იაკუთ მუსთასიმი — გამოჩენილი კალიგრაფი.

21. შაჰ-მაკსუდი, უზუნ-ჰასანის შვილი.

22. მხედველობაში ჰყავს ჯეჰან-შაჰი, შავბატნიან თურქმანთა სახელმწიფოს მბრძანებელი (1436 — 1467).

23. სუნიტი ევლია ჩელები შიიტების რწმენასა და ლოცვის რიტუალს აკრიტიკებს.

24. ამ სიტყვაში („თვითონ“) იგულისხმებიან მამაკაცები; აქ ძალაუნებურად გამოკრთა მუსლიმთა წარმოდგენა ქალზე, მისი მეორეხარისხოვანი როლი საზოგადოებაში: „ლამაზმანების პირის ფერი გაფურჩქვნილი ვარდივით ლალისფერია... და თვითონ... (ე. ი. მამაკაცები) შავწვერულვაშიანები... არიან“.

25. ირანში ფართოდ იყო გავრცელებული ლექსების წერა. წერა-კითხვის თითქმის ყველა მცოდნე პოეტობაში სცდიდა კალამს. ევლია ჩელების მიერ ჩამოთვლილი ამდენი „პოეტი“ სწორედ ამაზე მიუთითებს.

26. „ყიზილ“ — წითელი; „ბაშ“ — თავი. „ყიზილბაში“ — წითელთავიანი.

27. თეთრ ჩალმას შეიხები, ღვთისმეტყველები და სწავლულები იხვევდნენ თავზე.

28. „თაჯ“ — გვირგვინი.

29. „ჩოხა“ — „ჩუხა“ — ეწოდება მაუდს, შალის უხემ ქსოვილს. ასევე ეწოდებოდა შალისაგან შეკერილ გრძელსახელოებიან და გრძელკალთებიან, მამაკაცის ზედა ტანსაცმელს.

30. აზერბაიჯანულია.

31. აქ იგულისხმება რაშიდ ად-დინ ფაზლ ულ-ლაჰ იბნ აბულხეირ ალი ჰამადანი, შემოკლებით — რაშიდ ად-დინი (1257—1318), ირანის უდიდესი ისტორიკოსი, მეცნიერი ექიმი, სუნიტი ღვთისმე-

ტყველი, პოლიტიკური მოღვაწე და მსხვილი ფეოდალი: რაშიდ ად-დინი ყაზან-ყაენის და ოლჯათუ-ყაენის ვეზირი იყო 1298 — 1317 წლებში.

32. ცთომილი მარხი — მარსი; ე. ი. ქალაქს თავიდანვე ომი დაებედა.

33. აბანო მოპირკეთებული იყო შორენკეციტ, რომელიც მოხატული იყო აღმოსავლეთის უდიდესი პოეტის — ფჰზჰჰლის (ფიზულის) ლექსების ნაწყვეტებით.

34. مسيا -ს წვნიანი; اوواز - ში შემწვარი. ეს ადგილები ვერც „მოგზაურობის წიგნის“ ახალი გამოცემის ავტორს გაუგია და მათ მაგივრად წერტილები დაუსვამს (გვ. 249).

35. სხვადასხვა ხილის საუკეთესო ჯიშებია.

36. „ბოზა/„ბუზა“ — თურქეთში ძალზე გავრცელებული უალკოჰოლო, გამაგრილებელი სასმელი.

37. შაჰ-იაკუბი — თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს განაგებდა 1479—1490 წლებში.

38. 1585 — 1588 წლებში ოსმალებმა დაიკავეს მთელი ჩრდილო აზერბაიჯანი და სამხრეთი აზერბაიჯანი თავრიზიანად. ამ ლაშქრობას სარდლობდა ფერჰად-ფაშა და თავრიზში იჯდა, როგორც სულთნის ვალბ. (აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თარგმანში, ზემოთ, კორექტურული შეცდომა გაიპარა და 33-ე შენიშვნის მაგივრად 38-ე არის დასმული. შენიშვნების განმარტებაში 33-ე უნდა მოინახოს).

39. ხავარნაკი — დიდებული ციხე-კოშკი, რომელიც ერაყში, ევფრატის ნაპირზე ააგეს სასანელებმა VI—V სს. მის ამშენებლად თვლიან ბაჰრამის კარის ხუროთმოძღვარს სინიმარს აღმოსავლეთში ხუროთმოძღვრული ხელოვნების ნიმუშად ითვლებოდა და შესაძარებლად იყენებდნენ მის სახელწოდებას.

40. სიტყვების თამაშია: ფერჰად-ფაშა და შირინის სატრფო ფერჰადი, მთის მნგრეველი.

41. შეცდომაა — უნდა იყოს 1585/86 წელი.

42. შაჰ-სეფ — შაჰ-აბას I-ის შვილიშვილი. 1629 წელს მცირეწლოვანი აიყვანეს ტახტზე და 1642 წლამდე მეფობდა.

43. ახალი წლის პირველი დღე ირანში, რომელიც გაზაფხულის ბუნიობის დღეზე მოდის 21 მარტს. დღესასწაული დაკავშირებული იყო სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დაწყებასთან.

44. მუსლიმური კალენდრის პირველი თვის მეათე დღე — აშურა. შიიტებისათვის ეს თვე ქერბელასთან ბრძოლაში დაღუპული ჰუსეინის გლოვის თვე იყო. მეათე დღეს შიიტები რელიგიურ პრო-

ცესიებს აწყობდნენ, სხეულს იგვემდნენ („შახსეა-ვახსეა“), მოსახსენიებელ ლოცვებს წარმოთქვამდნენ და რელიგიურ თემებზე წარმოდგენებს მართავდნენ. მთელი თვის განმავლობაში გამოკიდებული იყო შავი დროშები.

45. ხალიფა ალის (მუჰამედის ბიძაშვილს) ცოლად ჰყავდა მუჰამედის ქალიშვილი ფატიმა. ფატიმასაგან მას შეეძინა მეორე ვაჟიშვილი ჰუსეინი. შიიტები მოითხოვდნენ, რომ ალის შემდეგ არაბთა ხალიფა უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ალისა და ფატიმას შთამომავლობა. პიჯრით 61 წლის მუჰარემის თვის მეათე დღეს, აშურას (680 წ. 10 ოქტომბერი) ჰუსეინის ჯარი ქერბელასთან შეხვდა ომაელი ხალიფას — აბუ ბაქრის ვაჟს. ჰუსეინის ჯარი დამარცხდა. ამ ბრძოლაში დაიღუპნენ ალის შვილები: ჰუსეინი, ჰასანი და მათი მიმდევარი, მუჰამედის თანამებრძოლი აკილი. მათ ქერბელას წამებულებს უწოდებენ. საერთოდ, შიიტები წამებულად თვლიან 11 იმამს (12-დან), რადგანაც ისინი „სარწმუნოებისათვის“ დახოცეს. წამებულებას კულტს შიიზმში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა და დიდად იყო გავრცელებული მოსახლეობის ფართო ფენებში.

46. ტერმინი „აშურა“, გარდა მუჰარემის თვის მეათე დღისა (იხ. აქვე, შენიშვნა 44-ე), აღნიშნავდა ქერბელას წამებულთა სულის მოსახსენებლად დამზადებულ სპეციალურ საჭმელს (კოლიო), რომელსაც ხალხს ურიგებდნენ.

47. შიმერი — ხალიფა აბუ ბაქრის ვაჟი, რომელმაც ქერბელასთან ბრძოლაში მოკლა ალის შვილი ჰუსეინი. მის შემდეგ შიმერის სახელი სასტიკის, დაუნდობლის აღმნიშვნელ სიტყვად იქცა შიიტური ისლამის მადიარებელ ხალხებში.

თ ა 3 0 L X I I I

1. მუსლიმს ეკრძალებოდა ღვინის სმა. შეიძლებოდა ყურძნის წვენიდან დამზადებული ტკბილი სასმელის (შარბათის) დალევა. ევლია ჩელების მიზნად აქვს დასახული შიიტების. მკრეხელობა და ისლამის წესების უგულვებელყოფა გამოააშკარაოს.

2. აქ იგულისხმება ოსმალითის სულთანი.

3. აქ იგულისხმება არზრუმის ფაშა.

4. ე. ი. მუსლიმს ეკრძალებოდა ღვინის სმა, კერპთაყვანისცემა და აზარტული თამაშები — მისერი და აზლამი.

5. ევლია ჩელების უნდა, რომ აჩვენოს უპირატესობა დროსტარებისა, რაც ღმერთისა და მისი მოციქულის ქება-დიდებაში გამოიხატება. სეგაპი სიმღერით წარმოთქმულ ბეითებს ეწოდება.

6. სიმღერის ხმაზე წარმოთქმული ლექსების სახეობები.

7. ყარა-ჩუბუკი ცხენი — ზურგზე შავი ზოლი დაჰყვებოდა და საუკეთესო ჯიშის ცხენად ითვლებოდა.

თ ა ვ ი LXIV (თარგმანში შეცდომიზა XLIV)

1. ჰადისში გატარებული იყო აზრი, რომ ადამიანი თავისი ბუნებით ალაჰისადმი მინდობილია, მუსლიმია. ყველა მუსლიმის ვალია იბრძოლოს, რათა „სარწმუნოების სწორ გზას“ შემთხვევით აცდენილები ისლამს დაუბრუნოს.

2. ტექსტში: ბესᵀ, აბასᵀ და ალთუნი — **بسى عباسى و التون**

3. XIII საუკუნეში სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქ არდებილში სუფიურ-დერვიშული ორდენი შეიქმნა, რომლის ჩამოყალიბება და დერვიშთა შეიხების შთამომავლობა მიეწერება შეიხ სეფი ედ-დინს. არდებილში და მის სანახებში თანდათან ჩამოყალიბდა ფეოდალური სამთავრო, რომლის მეგვიდრეობითი შეიხები მეზობელი ტერიტორიების ხარჯზე აფართოებდნენ თავიანთ მიწებს. ბოლოს, არდებილელი შეიხების ჩამომავალმა ისმაილმა 1501 წელს სეფიანთა (ყიზილბაშთა) ირანის სახელმწიფო შექმნა და ტახტი არდებილიდან თავრიზში გადაიტანა.

ამიტომ ამბობს ევლია ჩელები: „ძველი სატახტო ქალაქი არდებილი“.

4. მუჰამედის გამონათქვამების, მისი საქციელის, თავგადასავლის შესახებ უამრავი გადმოცემა — ჰადისი არსებობს; ეს ერთი მათგანია.

თ ა ვ ი LXV

1. ეს წინადადება ისე ვთარგმნეთ, როგორც ევლია ჩელების აქვს, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ წინადადების ნაწილი — „რომლის რაოდენობა ათასებს აღწევს“, ეხება სამზარეულოებს და არა — ჯარს.

2. არაბული ფრაზა.

3. არაბული დამწერლობით გამოცემულ „მოგზაურობის წიგნში“, რომლითაც ჩვენ ვსარგებლობდით, ეს ადგილი დამახინჯებულია. ახალ, გადმოთურქულებულ გამოცემაში იგი შემდეგნაირად იკითხება: „მაგრამ რადგანაც ეს შარიათს ეწინააღმდეგება, აღზრდაზე გავლენა არ აქვს“ (გვ. 257).

4. არაბული ფრაზები: ა) ყურანის მეხუთე სურა, 42-ე მუხლი, ბ) ყურანის მეხუთე სურა, 49-ე მუხლი.

1. ესენი ნაკლებად ცნობილი პოეტები არიან.
2. უსამა—მუჰამედის ერთგული მიმდევარი და თანამებრძოლი იყო.

3. ჰამზა — მუჰამედის ბიძა, რომელსაც ისლამის მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლისათვის „ალაჰისა და მისი მოციქულის ლომი“ შეარქვეს.

4. ნეჰავენდის ბრძოლაში 642 წელს სასანელთა ირანი მეორედ დაამარცხეს არაბებმა. ეს ბრძოლა სასანური ირანისათვის გადაწყვეტი აღმოჩნდა. სასანელთა უკანასკნელმა მბრძანებელმა ეზდიგერდ III-მ დაკარგა ჯარი, ხელისუფლება და ავტორიტეტი. სახელმწიფო ფაქტიურად დაიშალა.

5. აფრასიაბი — ლეგენდარული პიროვნებაა (იხ. თავი LVIII, შენ. 9). ევლია ჩელები ამ ლეგენდის მიხედვით მიუთითებს საფლავეც კი.

1. შამ — شام — დამასკო. აქ ევლია ჩელების უნდა ახსნას ყაზან-ყაენის მიერ თავისთვის აშენებული აკლდამის სახელის წარმომავლობა.

2. გედიქ — ნაპრალი, გამონგრეული; „გედიქ კაფუ“ — ნანგრევი კარი.

3. უზანგ-შაჰი — ირანის ფემდადიანთა სახელმწიფოს მეორე მეფე.

4. მერვან I (683 — 685); მერვან II (744 — 750).

5. მუსთასირი 1226 — 1242 წლებში ხალიფობდა. აქ შეცდომა უნდა იყოს და, ალბათ, იგულისხმება უკანასკნელი აბასელი ხალიფა მუსთასირი (1242 — 1258), რომლის დროსაც მოხდა ჰულაგუს ლაშქრობა და ბოლო მოეღო სახალიფოს.

6. ჰულაგუ-ხანი — ჩინგიზ-ხანის შვილიშვილი, ილხანთა ირანის სახელმწიფოს დამაარსებელი — (1258 — 1265). ამ ლაშქრობისას ჰულაგუს ჯარმა ბაღდადი აიღო (1258), ცხენებით გაათელინა უკანასკნელი ხალიფა მუსთასირი (1242 — 1258), ამოწყვიტა აბასელთა სავარეულო და ბოლო მოუღო აბასელთა ბაღდადის სახალიფოს.

7. كاردول — „ქარდველ“. ადვილად შესაძლებელია, რომ ეს სოფელი ქართველებით იყო დასახლებული და სახელწოდებაც აქედან მიიღო. ი. პ. პეტრუშევსკის შრომაში: „XIII—XIV სს. ირანის

მიწათმოქმედება და აგრარული ურთიერთობანი“, აქვს ცნობა, რომლის მიხედვითაც XIV ს. I მეოთხედში არდებილის სამხრეთით, ხალხალის ოლქში შეიხ სეფი ედდინს უყვია სოფელი გურჯი, რომელიც იმ ქართველებით იყო დასახლებული, რომლებიც შესაძლებელია, საქართველოდან სელჩუკებმა წაასხეს (И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. Л.-д., 1960, გვ. 276). სოფ. ქარდველ ქალაქ მერაღას სანახებში ყოფილა, როგორც ევლია ჩელები გვამცნობს. მერაღა არდებილის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს და სოფელი გურჯიც დაახლოებით ამ რაიონში ყოფილა. შესაძლებელია „ქარდველ“ და „გურჯი“ ერთი და იმავე სოფლის აღმნიშვნელი სახელი იყოს.

8. ბიჟან იბნ გაიუმარს ბენ გუდარზ—ბეჟანი, გაიუმარსი და გუდარზი — ძველი ირანის ლეგენდარული გმირები, რომლებიც ფირდოუსის „შაჰ-ნამეშიც“ აისახნენ. ევლია ჩელები აქაც წესისამებრ, ქალაქების აშენებას ლეგენდარულ ან უძველესი ქვეყნების მბრძანებლებს მიაწერეს.

9. 1577 წელს შაჰ-ისმაილ II სიკვდილის შემდეგ ყიზილბაშთა ტომების წარჩინებულებმა ტახტზე აიყვანეს მისი უფროსი ძმა (შაჰ-თამაზ I-ის შვილი) სულთან მუჰამედი, მეტსახელად ხუდაბანდუ (ღვთის მონა), რომელიც მანამდე ტახტის მემკვიდრედ არ ითვლებოდა, რადგანაც თვალები დაავადებული ჰქონდა. 1587 წელს გარდაიცვალა.

10. თაჰმასპ I (შაჰ-თამაზი) — სეფიანთა ირანის მეორე შაჰი (1524 — 1576).

11. სეფიანთა ირანის სახელმწიფო თურქული მოდგმის ტომების უშუალო მონაწილეობით შეიქმნა; ამ ყიზილბაშური ტომების მომთაბარე არისტოკრატია XVI საუკუნის ბოლომდე სახელმწიფოში ხელმძღვანელ როლს თამაშობდა. ძირითადად შვიდი ყიზილბაშური ტომი იყო: შამლუ, რუმლუ, უსთაჯლუ, თექელუ; ავშარი, ყაჯარი და ზულკადარი. ამ ტომების მეთაურები პირველობისათვის ებრძოდნენ ერთმანეთს და ხშირად აჯანყებასაც აწყობდნენ შაჰის ხელისუფლების წინააღმდეგ. 1547 წელს თავრიზში ავშარებსა და ზულკადარს შორის დიდი ბრძოლა გაიმართა და იგი მხოლოდ შაჰ-თამაზის ჩარევის შემდეგ შეწყდა.

12. ევლია ჩელები ავშართა ხანის სახელს ხან მუმეინდის წერს და ხან — მეიმენდის.

13. სიტყვების თამაშია: ჯაფერ-ფაშა საჭურისი იყო და მეტსახელადაც საჭურისს (თავაში) უწოდებდნენ.

14. შეიხი სეფი ედ-დინ ისხაკი (1252—1334) — ირანში სუფიური ორდენის დამაარსებელი და სეფიანთა საგვარეულოს მამამთავარი. შეიხი სეფი და მისი შთამომავლები სამხრეთ აზერბაიჯანში, ქალაქ არდებილში ცხოვრობდნენ და XV საუკუნის პირველ ნახევარში, შეიხ იბრაჰიმ შეიხშაჰის დროს (1427 — 1447), ქალაქ არდებილისა და მისი ოლქის ფეოდალური მფლობელები გახდნენ. ამის შემდეგ, 1501 წელს შაჰ-ისმაილ I-მა საფუძველი ჩაუყარა სეფიანთა (ყიზილბაშთა) სახელმწიფოს.

15. ხალიფა ომარის დროს (634 — 644) არაბებმა 635 — 640 წლებში დალაშქრეს დამასკო, იერუსალიმზე, ანტიოქია და ეგვიპტეში შეიჭრნენ. ამავე დროს ისინი ირანსაც უტევდნენ და 637 წელს გადაწყვეტ ბრძოლაში კადისიასთან სასტიკად დაამარცხეს სასანელთა ლაშქარი. 642 წელს, ნეჰავენდის ბრძოლის შედეგად, ირანის სახელმწიფო დაიშალა და ამავე წელს სამხრეთი აზერბაიჯანი არდებილითურთ არაბებს დანებდა.

16. შაფიტები — ისლამის ერთ-ერთი (მართლმორწმუნე მუსლიმთა—სუნიტების ოთხი მიმდინარეობიდან) მიმდინარეობის წევრებს ეწოდებოდათ. ჯაფერო ეწოდებოდათ შიიტების მიმდინარეობის ერთ-ერთი სექტის დამაარსებელ იმამ ჯაფერი-ი სადიკის მიმდევრებს. ევლია ჩელების უნდა თქვას — ესენი შიიტები (ჯაფერის სექტისა) არიან და არა მართლმორწმუნე მუსლიმები (შაფიტები).

17. ევლია ჩელები ამით გვამცნობს, რომ მუჰამედის დაბადება გახდა საფუძველი ახალი, „ერთადერთი და საბოლოო“ რელიგიის — ისლამის შექმნისა. უნდა გაუქმებულიყო სხვა რელიგიები: „დანიგრა“ სასანელთა ირანის მბრძანებლის, ხოსროვ I-ის ტაძარი — მოისპო მაზდეანობა; „გადაყირავდნენ“ არაბული ტომების კერპები მექაში — მოისპო კერპთაყვანისცემა; „ჩამოინგრა“ წმინდა სოფიოს ტაძარი კონსტანტინეპოლში — უნდა მოსპობილიყო ქრისტიანობა.

18. არაბული ფრაზა (ყურანის მე-2 სურა, 57-ე მუხლი).

თ ა ვ ი L X V I I I

1. იხ. თავი LXVII, შენიშვნა მე-14.

2. შეიხ სეფის შვილი საღრ ედ-დინი, რომელიც არდებილის შეიხი 1334 — 1392 წლებში იყო. ჰაიდარი 1460 — 1488 წლებში იყო არდებილის შეიხი. იგი შეიხ სეფის მეხუთე თაობის შთამომავალი იყო და არა შვილი.

3. შეიხი იბრაჰიმი სეფის შვილიშვილის შვილი იყო და არდებილს განაგებდა 1427 — 1447 წლებში. ევლიას მიერ დასახელებუ-

ლი ჰაიდარის შვილი იბრაჰიმი შეიხ სეფის მეექვსე თაობის შთამომავალი იყო და არდებილის შეიხი არ ყოფილა — 1488 წლის 9 ივლისს შეიხი ჰაიდარი შირვან-შაჰისა და თეთრბატკნიანთა ჯარების წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლაში დაიღუპა. მისი მცირეწლოვანი შვილები: სულთან-ალი, იბრაჰიმი და ისმაილი ტყვედ ჩაგვივდნენ. შემდეგ, 1492 წელს სულთან-ალი გახდა არდებილის შეიხი. 1494 (1495) წელს სულთან-ალი თეთრბატკნიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დაიღუპა. იბრაჰიმსა და ისმაილს კი ყიზილბაშები მალავდნენ. 1499 წელს ისმაილი უკვე შეიხად იცნეს. სიზმარი, რომელზეც ევლია ჩელები მოგვითხრობს, სეფიანთა დასამცირებლადაა მოგონილი.

4. სეფიანთა ირანის შაჰები, „რომლებიც ფულს სჭრიდნენ“ შაჰ-აბას I-მდე, იყვნენ: ისმაილ I (1501—1524), თაჰმასპ I (1524—1576), ისმაილ II (1576 — 1577) და მუჰამედ ხუდაბანდე (1577 — 1587).

5. ქეჰეილანის ჯიშის არაბული ცხენი, რომელსაც ქედზე შავი ზოლი გასდევდა; უზბეკური ჯიშის ცხენი — ჯაიარი.

თ ა ზ ი L X I X

1. طول صفای — „წვერის სიგრძე“, ე. ი. გადასახადი მოშვებული წვერისათვის. ევლია ჩელების შემდეგი გარემოება აქვს მხედველობაში: XV საუკუნეში სეფიანთა არდებილის შეიხების მთავარი დასაყრდენი თურქული მოდემის აზერბაიჯანული მომთაბარე ტომები იყვნენ; მათ ყიზილბაშებს უწოდებდნენ. ყიზილბაშები წვერს იპარსავდნენ და გრძელ ულვაშებს ატარებდნენ. რადგან სუნიტები (ამ შემთხვევაში შაფის მოძღვრების მიმდევრები) წვერს არ იპარსავდნენ შიიტი ყიზილბაშებივით, როგორც ჩანს, ყიზილბაშთა შაჰმა მათ არამუსლიმთა გადასახადი — ხარაჯა შეაწერა გრძელი წვერისათვის. ევლიას ცნობით, ეს გადასახადი მოეხსნათ შაჰ-სეფის დროიდან (1629 — 1642).

თ ა ზ ი L X X

1. ერევანი ყიზილბაშების ხელში იყო. ევლია ჩელები, ისევე, როგორც სხვა ოსმალო ისტორიკოსები, ყიზილბაშთა სახელმწიფოს ხშირად აზერბაიჯანს უწოდებს და რადგან ერევანი ყიზილბაშებს ეჭირათ, აქ იგი აზერბაიჯანის ციხედ იხსენიებს.

2. ტექსტში შეცდომითაა — ياقو და ياکو

3. სეფიანთა ირანის პირველი შაჰი ისმაილ 1 (1501—1524):

4. თარიღი შეცდომითაა — სულიემან I 1566 წელს გარდაიცვალა. ეს ლაშქრობები მოეწყო 1533, 1534, 1538 და 1548 წლებში.
5. არაბული ფრაზა (ყურანის მე-3 სურა, 153-ე მუხლი).
6. იუსუფ-ფაშას მამა გენუის ადმირალი იყო (Cicala) და თურქებმა ჯილალა შეარქვეს. სულიემან I-ის დროს მამა-შვილი ტყვედ ჩაიგდო ფიალა-ფაშამ. იუსუფი გაამაჰმადიანეს და, როგორც ევლია ჩელეები ამბობს, სულთნის პარემში აღზარდეს. შემდეგ ვანის ბეგლარ-ბეგი იყო. (ს. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ჩელეების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბილისი, 1964, გვ. 129).
7. ამირგუნა-ხანი — ერევნის მმართველი. მისი ჯარების მიერ აქ ჩამოთვლილი სანჯაყების დალაშქვრა 1607—1608 წწ. მოხდა (იხ. ვ. ს. ფუთურიძე. „ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბილისი, 1969, გვ. 72).
8. მუსა-ფაშა მურად IV-ის სილაჰდარი — მესაჭურველ. წარმოშობით ბოსნიელი იყო და სასახლეში აღიზარდა. ამ ლაშქრობაში კუბე-ვეზირის წოდება ჰქონდა. შემდეგ დიდვეზირის მოადგილე გახდა (1635 — 1636). 1645/1646 წელს კაფუღან-ფაშა გახდა და იმავე წელს მოკლეს (სიჯილ-ი..., IV, 521 — 522).
9. ეს ამბავი ადრე იბრაჰიმ ფეჩევის აქვს გადმოცემული თავისი „ისტორიის“ იმ თავში, რომელსაც ეწოდება „ზანგის წყალზე გადასვლა. ფადიშაჰის სიმამაკე“ (იხ. ს. ს. ჯიქია. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1969, გვ. 88 — 89), იბრაჰიმ ფეჩევისაც და ევლია ჩელეებისაც უნდათ მურად IV-ის მამაცობასა და კეთილშობილებას გაუსვან ხაზი.
10. ქუჩუქ აჰმედ-ფაშა ადრე დამასკოს ბეგლარბეგი იყო. ირანთან ომში დაიღუპა 1636 წლის ივნისში.
11. „დერვაზე-ი ფოლ“ — ხიდის კარიბჭე.

თ ა ვ ი LXXI

1. „განჯა“ — „განჯინა“ — სიტყვების თამაშია.
2. თარიღი შეცდომაა — 1605 წელს აღარც თავმასბი იყო ცოცხალი და აღარც ფერჰად-ფაშა (1596 წ. გარდაიცვალა). აქ საუბარია 1585 — 1588 წლებზე, როდესაც ოსმალებმა მთელი ჩრდილო და სამხრეთი აზერბაიჯანი დაიპყრეს.
3. აჰმედ-ფაშა, მეტსახელად — „სარი“ — ყვითელი. ადრე ყადი იყო. 1589/1590 წელს დაიარბეჟირის დავთარდარი გახდა, შემდეგ — სივასის ბეგლარ-ბეგი და 1603/1604 წელს — ვანისა. 1604/1605 წელს გარდაიცვალა. (სიჯილ-ი... I, გვ. 207).

4. სულთანი მეჰმედ III (1595—1603).

5. ჰასან-ფაშა, მეტსახელად—ჰადიმი (საჭურისი). სასახლეში მსახურობდა. შემდეგ ბაშ-დავთარდარი გახდა; 1590 წლის გაზაფხულზე ეგვიპტის ვალ გახდა. შემდეგ დაატუსაღეს და აედიკულეში იჯდა. რომ გათავისუფლდა, შირვანის ვალ გახდა. 1598 წლის 22.X. დიდგეზირად დაინიშნა. 1599 წლის 2 აპრილს მოკლეს (იხ. სიჯილ-ი... II, გვ. 125).

6. ჰაიდარ-მირზა შაჰ-თაჰმასპ I-ის მეხუთე შვილი იყო და 1576 წელს მოკლეს.

7. ევლია ჩელები აღნიშნავს, რომ ამ ციხეს „არეს“-საც უწოდებდნენ და „არეშ“-საცო.

8. აქ იგულისხმება მითითური და შაჰ-ნამეს პერსონაჟი გაიუმარსი და არა შირვანშაჰების საგვარეულოს წარმომადგენელი გაიუმარსი. თუმცა ჩანს, რომ ევლიას რაღაც ასოციაცია გაუჩნდა.

9. 995 (1587) წელი კორექტურული შეცდომაა და უნდა იყოს 985 (1578).

10. ქართულ წყაროებში ლალა-ფაშად ცნობილი სადრაზამი ოსმალურ წყაროებში ხან ლალა-მუსტაფა-ფაშად იხსენიება, ხან ყარა-მუსტაფა-ფაშად და ხან — ლალა ყარა-მუსტაფა-ფაშად (მის შესახებ იხ. „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბილისი 1964, გვ. 98 — 100).

11. არეშის (არესის) დაწერილობას განმარტავს არაბულ ასოთა სახელწოდების დასახელებით და წარმოთქმის განმარტებით — آرس

12. თურქულ ტექსტში წერია: — „მათი ცოლები წარმოშობით გურჯისტანის, დადიანის, აჩიკბაშის და შავშეთის ტომთა ქალები არიან“. ე. ი. აქ იგულისხმება მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, რომელსაც ქართველი ქალები ჰყავს ცოლად და რადგანაც სიტყვა كادین — „კადინ“ — ნიშნავს არა-მხოლოდ „ქალს“, „ცოლს“, არამედ კეთილშობილის, წარჩინებულის, დიდკაცის ცოლს, ამიტომ ვთარგმნეთ: „მათი დიდკაცების ცოლები...“

13. ლევანის ქვეყანა — კახეთი.

14. შაქი/შექი — დღევანდელი ნუხა აზერბაიჯანში.

15. შოშალა — شوشاله. ცნელი სათქმელია, ვის გულისხმობს ავტორი. შეიძლება შავშეთი აქვს მხედველობაში — شوشاد. „მოგზაურობის წიგნის“ ახალ გამოცემაში ეს სიტყვა გამოტოვებულია (გვ. 285).

16. კახეთის მეფეებს ოსმალთა ავტორები ან ლევან-ხანის ძეს უწოდებენ, ან ალექსანდრე-ხანის ძეს. აქ მოხსენებული — **اكرات** (ახალ გამოცემაში — Erkelat) შეიძლება ერეკლე იყოს, შეიძლება ძალზე დამახინჯებული — „ალექსანდრე“, რადგანაც იბრაჰიმ ფეჩევის აქვს ასეთი ცნობა: 986 (1578/1579) წელს... ალექსანდრე-ხანს მიენდო შაჰის დაპყრობა“ (ი. ფეჩევის „ისტორია“, ტ. II, გვ. 45); თან ქვემოთ იხსენიება ლალოშ აჰმედ-ბეგი, რომელიც ალექსანდრე კახთა მეფესთან ერთად მოქმედებს. ევლია ჩელებიც ახსენებს ლალოშ აჰმედ-ბეგს, როდესაც შაჰის მეჩეთებს აღწერს.

17. ლალოშ აჰმედ-ბეგი — აზერბაიჯანელი უნდა იყოს და ირანთან ომის დროს ლალა მუსტაფა-ფაშას ამაღლაში იყო (იხ. „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 121 — 122).

18. ყანუხი — **قنوت** (შეცდომაა — უნდა იყოს **قنوق**) — ალაზანი (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 122 — 124).

19. ევლია ჩელების შეცდომაა. უნდა იყოს „მტკვარი“.

20. კაბური — **قاور** — იორი (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 122—124).

21. ყველა მუსლიმისათვის სავალდებულო აღთქმანი; ე. ი. ნამდვილ მუსლიმებად არ ჩაითვლებიან ით თილის ტომის წევრები.

22. **موم سونديرن** — „სანთლის ჩამქრობი“; ზემოთ მოთხრობილი ამბავი ით თილის ტომის შესახებ და, აგრეთვე, ქვემოთ აღწერილი კაითაკების ტომი, ზოგიერთი განსხვავებით, მოთხრობილი აქვს იბრაჰიმ ფეჩევის იმ ნაწილში, რომელსაც ეწოდება „ალი ეფენდის მოთხრობა“ (იხ. „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 49).

თ ა ვ ი LXXII

1. ქვემოთ ჩამოთვლილი ენობრივი მასალა შესწავლილი აქვს აკად. ვ. ბარტოლდს (იხ. В. Бартольд, К вопросу о происхождении кайтаков, „Этнографическое обозрение“, кн. 84—85, Москва, 1910, № 1, 2).

2. სასანიანთა ირანის შაჰი ეზდიგერდ II უნდა იგულისხმებოდეს (438—457).

3. „თურქთა თურქი“ ხოჯა აჰმედ ისავნ/ფესევი (იხ. თავი XXV, შენიშვნა I).

4. იალბუხი ეწოდებოდა არა მარტო საკუთრივ მწვერვალს, არამედ, ხშირად, კავკასიონსაც.

5. იხ: თავი LXIX, შენიშვნა I.

6. სეფიანთა ირანის შაჰი აბას II (1642 — 1667).

7. شام — „შამ“ — სირია, დამასკო.

8. ფირი მეჰმედ-ფაშა ყარამანიელი—სელიმ I-ის დროს, 1518 წლის იანვარში დიდვეზირად დანიშნა და სულეიმან I-ის დროს, 1523 წლის ივნისში გადააყენეს.

9. ასეთივე ცნობა აქვს იბრაჰიმ ფეჩევის (იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 26).

10. შირვანის შაჰად ამ დროს მცირეწლოვანი შაჰროჰი ითვლებოდა (1536 — 1538). შაჰ-თამაზმა 1538 წელს შირვანზე ლაშქრობა მოაწყო თავისი ძმის — ალკას-მირზას სარდლობით. ალკას-მირზამ შირვანი დაიპყრო. შირვანი ირანის ვილაიეთად გამოცხადდა და მისი პირველი ბეგლარ-ბეგი ალკას-მირზა გახდა.

11. შაჰ-თამაზი (თაჰმასბ I) 1576 წელს გარდაიცვალა. ლალა მუსტაფა-ფაშას ლაშქრობა კი 1578 წელს დაიწყო. ამ ლაშქრობაში ალკას-მირზას მონაწილეობა ცნობილი არ არის. 1538 წელს შაჰ-თამაზის მიერ შირვანის ბეგლარ-ბეგად დანიშნული ალკას-მირზა 1547 წელს განუდგა შაჰ-თამაზს და მის წინააღმდეგ საომარი მოქმედება დაიწყო. მიუხედავად იმისა, რომ მას ყირიმის ხანი ეხმარებოდა, დამარცხდა და ჯერ ყირიმში გაიქცა, იქიდან სტამბოლში ეახლა სულეიმან I-ს. სულეიმანმა მხარი დაუჭირა ალკას-მირზას და 1549 წელს მასთან ერთად ილაშქრა აზერბაიჯანზე. ალკას-მირზას გეგმა შირვანში გაბატონებისა მაინც მარცხით დამთავრდა (იხ. И. П. Петрушевский, Азербайджан XVI—XVII веках, „Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, გვ. 267).

12. წყაროებში არ არის ცნობა იმის შესახებ, რომ ალკას-მირზა 1578 წელს ლალა მუსტაფა-ფაშას გაჰყვა ლაშქრობაში, ოსმალებმა იგი შირვანში მაჰმუდ-აბადის ხანად დანიშნეს და აქედან ებრძოდა სპარსელებს; ევლია ჩელების მიერ ნაამბობი ლაშქრობები 1579 — 1587 წლებში მოხდა.; „შირვანის ქიშპი“ — 1584 — 1585 წლებში. ოსმალებმა დარუბანდი 1606 წელს დატოვეს.

13. مزيرات — „მეზირათ“. ზემოთ (გვ. 277) ევლია ჩელები مزيرات — „მეზირათ“ წერს და აღნიშნავს, რომ სპარსულად „მოხრილს“ ნიშნავსო.

14. ექვსი ხე — „ალთი ალაჩ“ (თურქ.) და „შეშ დერაჰთ“ (სპარს.).

15. აქ და ქვემოთ რამდენიმე ადგილას ევლია ჩელების მხარეები არეული აქვს; უნდა იყოს: „სამხრეთისაკენ — გილანის კარი, ჩრდილოეთისაკენ — დარუბანდის კარი; აღმოსავლეთისაკენ, ზღვისპირას — ნავსადგურის კარი“.

16. ოზდემირ-ზადემ ბაქო 1584 წელს დაიპყრო.

17. უნდა იყოს: „შემახას ციხე დასავლეთით არის“.

18. უნდა იყოს: „გილანი კი სამხრეთითაა“.

19. უნდა იყოს: „სამხრეთით“.

20. აღმოსავლეთში მეტად ძვირად ფასობდა რუსეთიდან შემოტანილი მორჟის ეშვი, რომელსაც თევზის კბილს უწოდებდნენ. შამამა ეწოდებოდა მომცრო ნესვის მსგავს ნაყოფს, რომელიც არ იჭმევა, მაგრამ სასიამოვნო სურნელების გამო ძვირად ფასობდა.

თ ა ზ ი LXXIII

1. უნდა იყოს: „ბაქოდან ჩრდილოეთისაკენ“.

2. უნდა იყოს: „ისევ ჩრდილოეთისაკენ“.

3. ბაბ ელ-ეზვამ — „კართა კარი“; დარუბანდის ერთ-ერთი სახელწოდებაა.

4. უნდა იყოს: „ზღვის ნაპირიდან დასავლეთისაკენ“.

5. უნდა იყოს: „ჩრდილოეთისაკენ გავემართენით“.

6. უნდა იყოს: „ჩრდილოეთისაკენ ვიარეთ“.

7. დარუბანდის სახელწოდებები.

8. ალექსანდრე მაკედონელს ევლია ჩელები არაბთა ხელმწიფესაც უწოდებს.

9. ალექსანდრე მაკედონელი 13 წელს მეფობდა და 33 წლისა გარდაიცვალა.

10. ე. ი. მუჰამედის მექადან მედინაში გაქცევის (622 წ.) შემდეგ.

11. ომაელთა მეცხრე ხალიფა ააზიდ II (720 — 724).

12. უნდა იყოს: „აღმოსავლეთით“.

13. უნდა იყოს: „ჩრდილოეთის“.

14. უნდა იყოს: „დასავლეთიდან“.

15. خان تموس — იგულისხმება კახეთის მეფე თეიმურაზ

I (1634 — 1648).

16. უნდა იყოს: „ჩრდილოეთი“.

17. აქ იგულისხმება სულთან სულეიმან I კანუნის დროს ეგვიპტის განმგებლად დანიშნული მუსტაფა-ფაშა, რომელსაც კოჯა მუსტაფა-ფაშასაც უწოდებდნენ.

18. დედე კორკული — თურქმანული ხალხური ეპიკური შემოქმედების „დედე კორკულის“ ლეგენდარული გმირი, რომელიც აზერბაიჯანში შემოიჭრა და მრავალი საგმირო საქმე ჩაიდინა. ლეგენდის მიხედვით, იგი შირვანში გაბატონდა და, როგორც ვხედავთ, ევლია ჩელების დროს ხალხს იგი რეალურ პიროვნებად მიაჩნდა და მის საფლავსაც მიუთითებდა.

თ ა 3 0 LXXIV

1. იხ. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963; დანართი IV, „Иbn Руста о Дагестане“, გვ. 217 — 221. იქ „სერირ“ და „ალ-ლან“ სხვადასხვა ქვეყნებია. ევლია ჩელები ქალაქად მოიხსენიებს.

ტრადიციულად ქალაქის აშენება სასანელ შაჰს მიეწერება და იგულისხმება ხოსროვ I ანუ შირვანის შვილი ხორმიზდ IV (579 — 590).

2. წახური — *حاور*

3. *حاور* — ძნელი სათქმელია, რომელი ქალაქი იგულისხმება. ქვემოთ ევლია ჩელები წერს: „... ზაგემის ციხე არ მინახავს, მაგრამ როდესაც კახეთის ციხის ველით (ალაზნის ველი?) გავდიოდი, გრემის ციხე დავინახე, ოღონდ შიგ არ შევსულვარ“ (ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 294).

4. ირან-ოსმალეთის I ომის პირველი დიდი ბრძოლა, რომელიც გაიმართა 1514 წლის 23 აგვისტოს სამხრეთ აზერბაიჯანში ჩალღირანის ველზე (და არა ჩილდირში).

5. შერეფ-ხან ბითლისი — მომთაბარე ქურთული ტომის რუხეჩის ბელადების შთამომავალი. რადგანაც ბითლისის ოლქი ოსმალებმა დაიპყრეს, მისი მფლობელები ირანში გადასახლდნენ. იქ დაიბადა და სეფიანთა კარზე აღიზარდა შერეფ-ხანი. XVI საუკუნის 80-იან წლებში ირანში დაწყებული არეულობის გამო ოსმალეთში გადმოვიდა და სულთნის სამსახურში ჩადგა; სამეგკვიდრეოდ მიიღო ბითლისის ოლქი. აქ, 1596 წელს მან დაამთავრა თავისი ორტომიანი თხზულება — „შერეფ-ნამე“. პირველ ტომში მოცემულია ქურთული მომთაბარე ტომებისა და დინასტიების ისტორია და ბითლისის საემიროს ისტორია გეოგრაფიული აღწერილობით; მეორე ტომი ირანის, ოსმალეთისა და შუა აზიის მატთანეს წარმოადგენს და მოიცავს 1290 — 1595 წლების ამბებს. „შერეფ-ნამე“ განსაკუთრებით XVI საუკუნის ისტორიისათვის არის ძვირფასი წყარო

(История Ирана с древнейших времен до конца 18-го века...
გვ. 249—250).

6. დაუთ-ხანი — დავით XI (1564 — 1579) — სიმონ I-ის მაჰმადიანი ძმა, ირანის მიერ ქართლის განმგებლად დანიშნული.

7. შეცდომაა—ირან-ოსმალეთის II ომის პირველ ლაშქრობას სარდლობდა ლალა მუსტაფა-ფაშა და 1578 წლის 9 აგვისტოს ჩილდირის ველზე გამართულ ბრძოლაში ოსმალეთის ჯარმა დაამარცხა ყიზილბაშების ჯარი. ოსმალების წინააღმდეგ გამართულ ამ ბრძოლაში ქართველებიც იღებდნენ მონაწილეობას.

8. აქ მოცემულია „ურჯულოების“ წინააღმდეგ მოწყობილ „საღვთო ომში“ გამარჯვებული მუსლიმების ტრადიციული ულტიმატუმი.

9. თბილისის ვილაიეთის დაარსება, გადასახადების გაწერის მიზნით მისი აღწერა დადასტურებულია, რადგან არსებობს ოსმალების მიერ შედგენილი თბილისის დავთარი. ოსმალური წესების შემოღებას განხორციელება არ ეწერა და ქართველი ხალხის ბრძოლამ თბილისის დავთარი ფარატიხად აქცია (თბილისის დაპყრობისა და ქართლში ოსმალური მართვა-გამგეობის შემოღების ცდების შესახებ იხ. მ. სვანიძის „საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. XVI—XVII“, თბილისი, 1971, გვ. 113—116).

10. სოლაკ-ფერჰად-ფაშას ძე მეჰმედ-ფაშა — ჯერ სანჯაყის ბეგი იყო, შემდეგ დააწინაურეს და კასტამონის ბეგლარ-ბეგი გახდა; 1577/1578 წ. ყარსის ბეგლარ-ბეგად დაინიშნა და ლალა მუსტაფა-ფაშას ლაშქრობაში მონაწილეობდა ირანის ომში (სიჯილ-ი ოსმანი, VI, 124). ამ ლაშქრობის დროს თბილისის პროვინციის გამგებლად დაინიშნა (ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 42). 1579 — 1580 წ. ირანის ომში მონაწილეობდა. 1582 წლიდან დიარბექირის ბეგლარ-ბეგი იყო და 1584 წელს ირანთან ომში მოკლეს (სიჯილ-ი ოსმანი, IV, 124).

11. თბილისის ციხის აღყა, ოსმალთა გაჭირვება და მუსტაფა-ფაშას მიერ აღყაშემორტყმულთა გაათავისუფლება ევლია ჩელების გადმოღებული უნდა ჰქონდეს იბრაჰიმ ფეჩევის „ისტორიიდან“. იქ მოხსენებული მუსტაფა-ფაშა ადრე ლალა-ფაშას ქეთხუდა იყო, შემდეგ ბეგლარ-ბეგობა მიიღო და მარაშში დაინიშნა ვალის თანამდებობაზე. ამ თანამდებობიდან გაათავისუფლეს და 1594/1595 წ. ირანთან ომში დაიღუპა (ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 54 და 125, შენიშვნა 72).

12. იმამ-ყული-ხანი—ყარაბაღის ბეგლარ-ბეგი, ყიზილბაშთა სარდალი.

13. სწორი არაა — სულთანი მუსტაფა I ტახტზე ავიდა 1617 წელს; თბილისი კი 1606 წელს დაიკავეს სპარსელებმა და „თბილისიდან ოსმალთა განდევნის შემდეგ, ქართლში ფაქტიურად დამთავრდა ე. წ. „პირველი ოსმალთა“ (1578 — 1606 წწ.)“. (იხ. მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 237).

14. იგულისხმება შაჰ-აბას I, რომელიც თბილისში შემოვიდა 1606 წლის ივლისში, მას შემდეგ, რაც მისმა სარდალმა ალი ყული-ხანმა უბრძოლველად დაიკავა იგი.

15. ევლია ჩელები აქაც არ ლაღატობს ტრადიციას და სასანელთა შაჰს მიაწერეს თბილისის აშენებას.

16. ე. ი. მეციხოვნეები სპარსელები არიან და სპარსულად აღიღებენ ღმერთს — خدا خوب — „კეთილ არს ღმერთი“.

17. ევლია ჩელები საგანგებოდ აღნიშნავენ ამ გარემოებას, რათა თბილისზე ოსმალების უფლება დაამტკიცოს: შიიტმა ყიზილბაშებმა თბილისიდან განდევნეს სუნიტი ოსმალები მაშინ, როდესაც „მცხოვრებათა უმრავლესობა ოსმალთა დროიდან მოყოლებული სუნიტებია“. თბილისში ოსმალების ბატონობა (1578 — 1606) აქ აბათურ შუაშია; საქმე ისაა, რომ თბილისის მუსლიმი მოსახლეობის დიდი ნაწილი შირვანიდან იყო ჩამოსახლებული; შირვანელები კი სუნიტობის მიმდევრები იყვნენ (ჰანეფი, შაფი — ორთოდოქსალური ისლამის — სუნიტობის ძირითადი მიმდინარეობანია).

18. მტკვრის ეტიმოლოგიისათვის იხ. აკად. ს. ს. ჯიქიას რეცენზია ა. ახუნდოვის შრომაზე — А. Ахундов, Этимология слова „Куря“ (Ученые записки АГУ, № 10, Баку, 1956). რეცენზია გამოქვეყნებულია თბილისის უნივერსიტეტის „შრომების“ 91-ე ტომში (აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, II, თბილისი, 1960, გვ. 444 — 448). ევლია ჩელების მსჯელობა მტკვრის ეტიმოლოგიაზე განხილულია 448-ე გვერდზე.

19. کو سخت — „ქუსხეთ“ შეიძლება „ქვიშხეთს“ აღნიშნავდეს და ამ შემთხვევაში ევლია ჩელების თანმიმდევრობა არეგია (ქვემოთ წერს, რომ თბილისიდან 4 საათში ჩავიდა ამ პუნქტში და მერე გორში მივიდა), ან კორექტორული შეცდომაა და مسخت „მსხეთ“ — „მცხეთა“ უნდა იყოს.

20. ტექსტში კორექტორული შეცდომაა და წერია — كوری ნაცვლად كوری-სა — „გორი“.

21. ტექსტში سوران — „სურან“.

22. ازغور — (დაწვრილებით იხ. სერგი ჯიქია, „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, წიგნი III, თბილისი, 1958, გვ. 121).

თ ა 3 0 LXXV

1. შესწავლილი აქვთ აკად. ს. ჯიქიას (იხ. С. Джикия, Евлия Челеби о мингрельском и грузинском языках, „Советское языкознание“, II, Л-д, 1936) და რ. ბლაიხშტაინერს (იხ. R. Bleichsteiner, Die kaukasischen Sprachproben in Evliya Çelebis Seyahatname, Caucasicca, 11, 1934).

2. უწმაწური გამოთქმა და თარგმანში გამოვტოვეთ.

3. არაბული ასოებით დაწერილი ქართული სიტყვა და მისი თურქული შესატყვისიც გაუგებარია (ქართ. ایرى და თურქ. ایر).

4. აღმოსავლურ წყაროებში გავრცელებული ლეგენდაა ქვემოთ მოხსენებული ამბავი. დაახლოებით ასე აქვთ წარმოდგენილი „ქართველი მეფეების წარმომავლობა“ თავიანთ თხზულებებში ოსმალო ისტორიკოსებს იბრაჰიმ ფეჩევისა და ალი ჩელეების (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 116, შენიშვნა 62).

5. ტექსტში კორექტურული შეცდომაა — დაბეჭდილია كوتانس (; — „ნ“ ნაცვლად ; — „თ“-სი).

6. آخريسية — „ახირისია“; آخريسية — „ახისია“; آخريسية — „ახისხა“; آخريسية — „ახისია“ (ახალციხის შესახებ იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 42—50).

7. ომაელთა დინასტიის მე-10 ხალიფა ჰიშამი (724—743); ქვემოთ მოთხრობილ ამბავში იგულისხმება არაბთა ლაშქრის შემოსევა საქართველოში მერვანის (მურვან ყრუს) სარდლობით 736 — 738 წლებში.

8. თემურის შემოსევამდე თურქმანულ შავბატკნიანთა ბაჰარლუს ტომის ბელადი ყარა იუსუფი აზერბაიჯანში გაბატონებისათვის ბრძოდა. თემურ-ლენგის შემოსევის დროს აჰმედ ჯალაირთან ერთად გაიქცა სირიისა და ეგვიპტის მამლუქთა სულთან ფარაჯთან და იქ 1406 წლამდე ტყვეობაში იყო. 1406 წელს დაბრუნდა და ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ, 1410 წელს დააარსა შავბატკნიან თურქმანთა სახელმწიფო, რომლის მბრძანებელი 1420 წლამდე იყო.

9. აქ ევლია ჩელეების არეული აქვს ქრონოლოგია და მოვლენები: ა) სხვა წყაროებით არ დასტურდება, რომ ყარა იუსუფმა ოსმალეთის სულთან ბაიაზეთ I-თან შეაფარა თავი, სანამ სირიაში გაიქცეოდა ეგვიპტის მამლუქთა სულთანთან; ბ) თემურ-ლენგი 1405 წელს გარდაიცვალა და უზუნ-ჰასანი მას ვერ შეხვდებოდა, რადგან იგი

თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს 1453 წელს ჩაუდგა სათავეში (1478 წლამდე). შესაძლებელია, რომ უზუნ-ჰასანის სახელის ქვეშ თეთრ-ბატკნიან თურქმანებს გულისხმობს ევლია ჩელები, რადგანაც შავ-ბატკნიანთა და თეთრბატკნიანთა ტომების ერთმანეთთან ბრძოლების დროს „შავბატკნიანები თემურის მტრები იყვნენ და თეთრბატკნი-ნები მისი მოკავშირეები“ (იხ. И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в., „Сборник статей по истории Азербайджана“, вып. I, Баку, 1949, გვ. 167). ეს იმ პერიოდს ეხება, როდესაც თეთრ-ბატკნიანთა სათავეში იდგა ყარა-იულუკი (1378 — 1435).

10. სულთანი ბაიაზეთ II (1481 — 1512). საქართველოზე შაჰ-ისმაილის ყაჩაღური თავდასხმები ევლია ჩელების წარმოდგენილი აქვს, როგორც „საქართველოს ხალხის დაპყრობა და დამორჩილება“.

11. გურჯისტანი — აქ იგულისხმება „გურჯისტანის ვილაიეთი“ („ჩილდირის ვილაიეთი“), რომელიც მხოლოდ 1579 წელს შეიქმნა. მანამდე კი ტრაპიზონის ვილაიეთის განმგებელი სელიმი (შემდეგ სულთანი 1512 — 1520) 1510 წლის ოქტომბერში სამცხეზე გამოვ-ლით დასავლეთ საქართველოში შემოვარდა, ქუთაისი, გელათი და მათი სანახები დაარბია და უკან გაბრუნდა. საქართველო არ დაუ-მორჩილებია (ამ ლაშქრობის შესახებ იხ. მ. სვანიძის დასახ. შრომა, გვ. 41—45).

12. აქ რიცხვნიშნების სათვალავი არეულია და შეუძლებელია თარიღის დადგენა (აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ კორექტურული შეც-დომის შედეგად შემდეგ შენიშვნას 13-ის მაგივრად დასმული აქვს 14).

14 ტექსტშიا كنه — რაც კორექტურული შეცდომაა; უნდა იყოს كنه — „ფანაკი“. (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, გვ. 560).

15. ტექსტშია صاسين — „სასინ“. ასეთი პუნქტი არ დასტურ-დება; შესაძლოა კორექტურული შეცდომაა და უნდა იყო ساسين — „ფასინ“ — ბასიანი.

16. ტექსტშია — خطه

17. ევლია ჩელების მხედველობაში აქვს ის გარემოება, რომ ირან-ოსმალეთს შორის 1639 წელს დადებული ზავის საფუძველზე ირანმა საბოლოოდ სცნო ოსმალეთის უფლება სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთ ნაწილზე.

18. ტექსტშია — ارغون — „არღუნ“; კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს. აწყურის ასეთი დაწერილობა არსად არ გვხვდება.

19. შეცდომაა — უნდა იყოს „მტკვარი“.

20. საფარ-ფაშა — იგივე ბექა, რომელიც 1582 წელს სტამბოლში წაიყვანეს და გაამაჰმადიანეს. თავისი ბიძა, მანუჩარ III მოკლა და ამით ბოლო მოუღო სამცხეში შემორჩენილ ათაბაგობას. 1628 წელს საფარ-ფაშა ახალციხის (ჩილდირის) ფაშად დაინიშნა და 1651 წლამდე განაგებდა მას (იხ. მ. სვანიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 300 — 303).

თ ა ზ ი LXXVI

1. خرتيز — „ხერთიზ“ — ხერთვისი. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ მისი დაწერილობაა — خرتوس (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 242).

2. برکان — ფარაქანი; „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში ეს პუნქტი — بره کن — ფარაკანი, იგივე არტაანის ქალაქი (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის... წიგნი III, გვ. 503).

3. ევლია ჩელები ქუთაისის ძველ ქართულ ფორმას — كوتاس „ქუთათისი“ — ხმარობს ნაცვლად სხვა ოსმალთა ავტორებთან ხმარებული კოლხური ფორმისა — كوتاش — „ქუთაში“ (ქუთაშის შესახებ იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები... გვ. 121, შენიშვნა 64).

4. ძნელია თქმა, რა სიტყვის დამახინჯების შედეგად მივიღეთ ეს ფორმა.

5. خجرك „ხაჯარაქ“. „ჭაჭარაქის“ თურქიზებული ფორმა უნდა ყოფილიყო — ჯაჯარაქ, ი. ჰამერს ეს ფორმა დაბეჭდილი აქვს Chadschrek/„ხაჯრეკ“ად (GR, II, 865, ის. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის... წიგნი III, გვ. 209 — 210). რადგან ასეა, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ ამ სიტყვის პირველი ასო „ხ“ კორექტურული შეცდომა არ არის და ასეთი ფორმითაც იხმარებოდა თურქულში ქართული „ჭაჭარაქ“.

6. ميطان — „შიითან“. ქაჯის ციხის სახელწოდება, ისევე როგორც ბევრი სხვაც, თურქებმა თარგმნეს და მივიღეთ „შიითან-ყალა“ (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის... წიგნი III, გვ. 32, 402 — 405).

7. قزلر — „კიზლარ“ — გოგოები. ჯაყის წყალზე მდებარე ქალის ციხე. ვახუშტისთან არ არის მითითებული. ქალის ციხე მას აღწერილი აქვს თრიალეთში: „აღმოსავლით და ჩრდილოთ უდის მტკვარი, სამხრით ქცია... პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომ“

მად ხუნანი. და აწ მოჰამადიანნი უხმობენ — ქალის ციხე — ყიზყა-
ლას, დაბის გამო“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941,
გვ. 45).

8. التون قلعهسى — „ალთუნ კალესი“ — ოქროს ციხე. პირდა-
პირი თარგმანია ქართული „ოქროს ციხე“-სი. სოფ. შოყას ზემოთ
მდებარეობს (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის..., წიგნი III,
გვ. 153).

9. اودور يا — „ოდორია“. ოდრიას ციხე ფოცხოვის ლივანში
(იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის..., წიგნი III, გვ. 465 — 466).

10. آل قلعهسى — „ალ კალესი“ — ალის ციხე, ვახუშტის მი-
ხედვით „ალ ზეით არს მთის კალთას, ციხე ალისა. ციხეს უკან არს
სოფელი უწლევნი, მთაში (იხ. ვახუშტი... გვ. 81).

11. پوست خور — „ფოსთხურ“ — ფოცხოვი (იხ. ს. ჯიქია, გურჯის-
ტანის ვილაიეთის... წიგნი III, გვ. 432—433).

12. شوشاد — „შოშად“ — შოშეთი.

13. خربه — ხარება.

14. آردانچ — „არდანუჯ“ — არტანუჯი.

15. آوختجى — უხთეჯი.

16. ماخجیل — „მახჯილ“ — მაჭახელა.

17. چاغاسمان — „ჩაღისმან“ — ჩაყისმანი; „ჩაყისუბანი“-დან არის
მიღებული (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის... წიგნი III,
გვ. 454).

თ ა ვ ი LXXVII

1. კილნავი — „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ დიდი
არტაანის ლივანს ტყე-ნაპიეს სოფლად არის დასახლებული — وائنا
ევლიასთან — كيناو — „ქინავ“. „დავთარის“ გამოცემის II წიგ-
ნში (გვ. 461) ამოკითხულია, როგორც კილნავი. აკად. ს. ჯიქია „დავ-
თარის“ III წიგნში, ახალი მასალების საფუძველზე, გამოთქვამს მოსა-
ზრებას, რომ ეს დაწერილობა უნდა წავიკითხოთ — მგლინავი. (იხ.
ს. ჯიქია გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 528 — 530).

2. ტექსტშია თარიღი — 982 (1574). აქ კორექტურული შეცდო-
მაა, რადგანაც არაბული ۲ (2) და ۶ (6) ადვილი ასარეგია. ჩვენც
ამიტომ 986 (1578) ვუჩვენეთ. კომკის ციხე არტაანის ლივანში, ჩრდი-

ლის ნაპიეში მდებარეობდა (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 520).

3. ე. ი. 1578 წლის ლაშქრობის დროს.

4. **كوك** — თურქულად ნიშნავს ქლიავის ჯიშის ხილის ლურჯ ნაყოფს, შეიძლება — ლოღნოშოს.

5. ტექსტშია **كنه** — ჩვენის აზრით, კორექტურული შეცდომაა და უნდა იყოს **كنه** — „ფანაჯი“ — ბანაჯი (ფანაჯის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 560—561). რაც შეეხება „ქართველი მეფის სახელს“—გაუგებარია.

6. **امردان** — „მამირდან“ — მამირვანი, იგივე ნარიმანი, რომელიც მდებარეობს ოლთისის სამხრეთით, ოლთისის წყალზე (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 576. და გვ. 593, ნარიმანი — იხ. ვახუშტი, აღწერა... გვ. 138).

7. გურჯი ბოლაზი — ქართული სახელწოდების — „საქართველოს ყელის“ ხეობის თურქული თარგმანია (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, გვ. 31). „... ეს ხევი არს საზღვარი, ბაიბურდის მთამდე, საქართველოსა და ბერძენთა. და ხეობა ესე არს ფრიად ვიწრო, კლდიანი და ტყიანი“ (ვახუშტი, აღწერა... გვ. 141).

თ ა 3 0 LXXVIII

1. ბეჟანი, საფაქი, აფრასიაბი — ძველი ირანის ლეგენდარული გმირები.

2. „მუსთანსირი“ შეცდომითაა; უნდა იყოს მუსთასიმი — აბასელთა უკანასკნელი ხალიფა (1242—1258); 1258 წელს ილხანმა ჰულაგუ-ყაენმა აიღო ბაღდადი, მოაკვლევინა ხალიფა მუსთასიმი და ბოლო მოუღო აბასელთა ხალიფობას.

3. იბრაჰიმ ფეჩევის „ისტორიის“ მიხედვით ლალა ფაშამ 1579 წ. იენისში ჯაფარ-ფაშასა და ჰასან-ფაშას დაავალა უავგუსტოესი ლაშქრობის ჩატარება და ყარსის ციხის შეკეთება (იხ. ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები ... გვ. 54).

4. ევლია ჩელები მიგვანიშნებს იმ გარემოებაზე, რომ სპარსელებს სძულდათ არაბთა მეორე ხალიფა ომარი (634 — 644), როგორც უზურპატორი, უკანონი ხალიფა და ირანის დამპყრობი.

5. **قزمان** ყალიზმანი (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის... წიგნი III, 499); იგივე აღზევანი, მარილის საბადოებით განთქმული და ქართულ ხალხურ-სიმღერაში ასახული.

1. زارشد — ზარუშატი. აქ ევლია ჩელები ხალხური ეტიმოლოგიის საფუძველზე სიტყვების თამაშს მიმართავს — სპარს. زار „ზარ“ — მტირალი; شد — „შოდ“ — გახდა; ე. ი. „ზარ შოდ“ — მტირალი გახდა.

2. როგორც წესი, „შვიდი“ ოხმარება ხოლმე.

თ ა ვ ი LXXX

1. სიტყვა-სიტყვით — „შვიდასო სული ქარავნით“, ე. ი. ქარავანში შვიდასი ჯორ-აქლემი იყო.

2. كج — ბეგუმ (იხ. ს. ჯიქია, აღმოსავლური წარმომავლობის სიტყვათა ისტორიიდან, „ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები“, აღმოსავლურ ენათა სერია, ტ. III, თბილისი. 1960; გვ. 1—13).

3. მომთაბარე ტომების ბელადები იგულისხმებინან.

4. ევლია ჩელების მხედველობაში აქვს შავბატკნიან თურქმანთა მბრძანებლის — ყარა-იუსუფის მოღვაწეობის პირველი პერიოდი (1389 — 1400), სანამ იგი თემურ-ლენგის შემოსევის შედეგად ევპატის მამლუქთა სულთანთან გაიქცეოდა.

5. სიტყვების თამაშია — „ბელ“ — 1. ვიწრობი, ხეობა; 2. წელი; ე. ი. ისეთი ძნელად გასასვლელი ხეობა (ბელ) იყო, რომ მგზავრებს წელი (ბელ) სწყდებოდათ.

თ ა ვ ი LXXXI

1. بورتی — ტექსტის გამომცემელს აქ შემდეგი შინაარსის შენიშვნა გაუკეთებია: ى („ბაჲ“) თურქულად მდიდარს ნიშნავს بورت — („ბურთ“) კი ღარიბს აღნიშნავს და „ბაიბურთი“-ს მნიშვნელობა იქნება „მდიდარ-ღარიბიო“ (იხ. გვ. 344).

2. قارى محلى — „კარო მაჰალე“ — სიტყვა-სიტყვით — „ქალის ადგილი“.

3. თურქულ ტექსტში قاضى — „ყაზი“-ს ნაცვლად შეცდომით დაბეჭდილია قارى — ყარსი.

4. სეჯადე — მცირე ხალიჩა, რომელიც მუსლიმს თან დაჰქონდა და სალოცავად გაიშლიდა ხოლმე იქ, სადაც ლოცვის დრო მოუსწრებდა; ამ შემთხვევაში ხალიჩა მეჩეთის მაგივრობას უწევდა.

5. ა) სპარს. جوى — „ჯუა“ — ნაკადული, მდინარე; روح — „რუჰ“ — სული; جوى روح — „ჯუა რუჰ“ — სულის მდინარე.

ბ) روح — „რუჰ“ — სული; თურქ. ايرماق — „ირმაკ“ — ზღინარე; روح ايرماقى — „რუჰ ირმაღ“ — სულის მდინარე. ასეთ ხალხურ ეტიმოლოგიას ხშირად მიმართავენ აღმოსავლეთის ავტორები და მათ შორის ევლია ჩელებიც.

5^a — „ამანით დამორჩილდნენ“ — ე. ი. შეწყალება ითხოვეს და უომრად დანებდნენ.

6. ტექსტშია — ديوانه — „დივანა“.

7. თურქები თავს იპარსავდნენ და წვერი მოშვებული ჰქონდათ; ამიტომ ევლია ჩელებისათვის პირგაპარსული და გრძელთმიანი ქართ-ველები „საოცარი გამომეტყველებისანი იყვნენ“.

8. كوكلو و فدائى — თითქმის ყოველ ლაშქრობაში ოსმალთა ჯარს ახლდნენ თავისი ნებით წამოსულთა რაზმები, რომლებიც საშოვარზე იყვნენ გამოსული და მოსახლეობის ძარცვის საშუალებით გამდიდრებას აპირებდნენ.

9. ამ დროს საფარ-ფაშა მოხუცებული იყო და ევლია ჩელები მას კოჯას უწოდებდნენ. ზემოხსენებული ამბავი 1647 წლის შემოდგომაზე მოხდა. ეს კიდევ ერთი დასტურია იმისა, რომ გავრცელებული აზრი, თითქოს საფარ-ფაშა 1635 წელს გარდაიცვალა, სწორი არ არის და იგი კიდევ დიდხანს (1651 წლამდე) განაგებდა ახალციხის საფაშოს. (საფარ-ფაშას ახალციხის საფაშოში მოღვაწეობის თარიღების შესახებ დაწვრილებით იხ. მ. ხვანიძის მონოგრაფია — „საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს“. თბილისი. 1971, გვ. 300 — 305).

10. ჩვენის აზრით, ევლია ჩელების მხედველობაში ჰყავს ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I, რომელიც ამ დროს იმერეთში იყო გადასული, ოდიშის მთავარი ლევან II დადიანი (1611 — 1657) და იმერეთის მეფე ალექსანდრე III (1639 — 1660).

11. ტექსტში შეცდომით წერია — „არზრუმის ფაშა“; ქვემოთ მოთხრობილი ამბების განვითარება ცხადყოფს, რომ აქ ტრაპიზონის ფაშაზეა საუბარი.

თ ა 3 0 LXX XII

1. ديارنه — „დერანიე“.

2. بجه — „ბაჯანა“.

3. مروه — „მერვე“.

4. მუსლიმთა წარმოდგენით სამოთხეში ცხოვრობდნენ ულამაზესი ფერიები (ჭურიები); დამასკო და მისი სანახები კი სამოთხის ქვეყნად ესახებოდათ.

5. არაბული ფრაზა (ყურანის 95-ე სურა, მე-4 მუხლი).

6. ყურანის მე-8 სურა, რომელსაც ეწოდება „სამხედრო ნადავლი“, ყველა მუსლიმს ნებას აძლევდა „საღვთო ომში“ დაეხოცა, ან ტყვედ წამოეყვანა „ურჯულოთა“ ქვეყნის მამაკაცები, მონებად ექცია ქალები და ბავშვები და დავლად აეღო ყოველგვარი უძრავი და მოძრავი ქონება (ოქრო-ვერცხლი, ჭურჭელი, ტანსაცმელი, პირუტყვი, სახნავ-სათესი მიწები და ა. შ.). მთელი ამ ნადავლის 1/5 (ხუმს) სახელმწიფოს მეთაურისა იყო და 4/5 ლაშქრობის მონაწილე მეომრებს უნდა გაენაწილებინათ.

თ ა ვ ი LXXXIII

1. შესწავლილი აქვს ს. ჯიქიას (იხ. С. Джикия, Евлия Челеби о мингрельском и грузинском языках, „Советское языкознание, II Л-д. 1936) და რ. ბლაიხშტაინერს (იხ. R. Bleichsteiner, Die Kaukasischen Sprachproben in Evliya Celebis Seyahatname, Caucasia, 11, 1934).

2. فوج — penis.

3. جور — vagina.

4. აქ რამდენიმე უწმაწური გამოთქმა თურქული ტექსტის გამო-
მომცემელს გამოუტოვებია.

5. ტექსტშია جرح وان უნდა იყოს — مرح وان — „მარჯვან“ — მა-
წონი.

6. طبله — გაუგებარია, რა ცხოველი იგულისხმება.

7. იგულისხმება „შაჰ-ნამეს“ და ხალხური ეპოსის გმირები. სა-
ამი ნერიმანის მამა და როსტომის პაპა იყო.

8. اورلوق و اويلوق

9. კასიმის პირველი დღე — 1647 წლის 8 ნოემბერი. კასიმი ეწო-
დებოდა წელიწადის ზამთრის პერიოდს (8 ნოემბერი — 6 მაისი).
კასიმის პირველი დღისათვის (8 ნოემბერი) სამხედრო მოქმედება
წყდებოდა და ჯარი ზამთრის ყაზარმებში მიდიოდა. ევლია ჩელები-
საც ეს აქვს მხედველობაში.

10. თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა დიდგვზირი იყო 1647 წ. IX —
1648 წ. VIII.

11. ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა — იგივე თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა.
12. ქეთენჯი ომარ-ფაშას ძე ბაკი-ფაშა — ადრე ყარსის ვილაიეთს განაგებდა. აქ მეორე სარდლის როლში გვევლინება.
13. მელამი — 1. მისტიკოსი, რომელიც ცინიკური ფილოსოფოსის ცხოვრებას მისდევს; 2. მელამიების დერვიშთა ძმობა.
14. თაფთაზანი — მაღალგანათლებული ადამიანის ნიმუშად ითვლებოდა აღმოსავლეთში. იხ. თავი XIX, შენიშვნა 8.
15. არაბული ფრაზა.
16. იგივე კოჯა ყაზი სეიდრე აჰმედ-ფაშა — აღწერილი ამბების დროს იგი თორთუმის სანჯაყის ბეგი იყო. შემდეგ ხანებში (1658 — 1659) ბოსნას ვილაიეთს განაგებდა.
17. „فر تو انه“ -ს მიჰყიდა“. فر تو انه — ბედი, ფორტუნა; შეიძლება ასე გავიგოთ: „მიჰყიდა მავან კაცს, ვინც მისი ბედი იყო“.
18. ზრინის ძე და აეგანის ძე — „ზრინის ძეს“ ოსმალები უწოდებდნენ ხორვატთა მთავრებს. მათ შორის ენერგიული ბრძოლით გამოირჩეოდა მიკლოშ ზრინი (1620 — 1664), რომელიც 1647 წლიდან ხორვატიის ბანი იყო და მთელი სიცოცხლე მონადრომა ხორვატიიდან ოსმალების განდევნას. „აეგანის ძე“-ს (უნდა იყოს ბაკანის ძე) ევლია ჩელები უწოდებს ზრინის წინაპრებს, რომლებმაც სახელი გაითქვეს ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლაში.
19. ქუთფაჯ-ფაშა — ამ პიროვნების შესახებ ევლია ჩელების გარდა ვერსად მოგიძიეთ ცნობები.
20. დელი დილავერ-ფაშა — თორთუმის სანჯაყის ბეგად დაინიშნა 1639 წელს; ბასრაში ილაშქრა და უკვალოდ დაიკარგა 1667 წ.
21. ყარა მუსტაფა-ფაშა — წარმოშობით ალბანელი იყო. დიდვეზირის თანამდებობაზე მუხრად IV-მ დანიშნა 1639 წლის იანვარში და იბრაჰიმ I-მა გადააყენა 1644 წლის თებერვალში.
22. დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას შესახებ, გარდა ქვემოთ-მოყვანილი მისი თავგადასავლისა, იხ. თავი XLVIII, შენიშვნა 12.
23. არაბული ფრაზა.
24. გურჯი კოჯა მეჰმედ-ფაშა — არზრუმში ანატოლიის ბეგლარ-ბეგობიდან გადმოიყვანეს. შემდეგ იგი ალუპოს ბეგლარ-ბეგი იყო და შემდეგ — ბუღინისა.

თ ა ვ ი LXXXV

1. სიტყვა-სიტყვით — „მზარეულების მარილი“.
2. თარიღი 855 (1451) შეცდომაა; ამასია და ერზინჯანი ოსმალებმა დაიპყრეს 1392 წელს.

3. სიტყვების თამაშთა — სულთან ბაიაზეთ I-ის მეტსახელი იყო „ილდირიმ“ — ელვა.

4. ევლია ჩელები ამ ამბავს მეორედ აღნიშნავს (იხ. თავი LXXV, შენიშვნა 8 და 9).

5. მამლუქთა სულთანი ამ დროს იყო ნასირ ად-დინ ფარაჯი (1399 — 1405). ზაჰირ სეიფ ად-დინ ბარკუჯი მანამდე ორჯერ იყო მამლუქთა სულთანი (1382 — 1389 და 1390 — 1399).

6. უზუნ ჰასანი თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს მბრძანებელი იყო 1453 — 1478 წლებში.

7. იგულისხმება ოსმალეთის ტახტისმამდიებელ უფლისწულთა ბრძოლა 1402 — 1413 წლებში, რომელსაც დაერთო შინაფეოდალური ბრძოლები და გლეხთა აჯანყებები (იხ. თავი IV, შენიშვნა 8).

8. უზუნ ჰასანი თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს სათავეში ჩაუდგა მეჰმედ II-ის ტახტზე ასვლის (1451 წ.) 2 წლის შემდეგ, 1453 წელს და მას შემდეგ იწყება ბრძოლა ამ ორ სახელმწიფოს შორის. უზუნ ჰასანზე რომ საუბრობს, ევლია ჩელების მხედველობაში ჰყავს, საერთოდ, თეთრბატკნიანი თურქმანები.

9. ე. ი. ერზინჯანის მეციხოვნეები ვაჭრობასაც ეწევიან.

10. იგულისხმება ჯელალ ედ-დინ რუმი.

11. არაბული ფრაზა.

12. მუსლიმურ გადმოცემებში იხსენიება ლადის არაბული ტომის სილამაზით განთქმული ქალები. ლადის ტომის შესახებ ლეგენდა ყურანშიც აისახა. ამ ტომის წევრები სიმდიდრით, არაჩვეულებრივი ახოვანებითა და სილამაზით გამოირჩეოდნენ, მაგრამ ამაყნი და ქედმაღლები იყვნენ. ისინი არ დაემორჩილნენ მოციქულებს და ალაჰმა გაანადგურა (ყურანის მე-10 სურა).

13. თურქულ ტექსტში აქ და ქვემოთ დაბეჭდილია „ვ ა რ ვ ა რ ალი-ფაშა“.

14. ვალიდე სულთან — „სულთნის დედა“. საპატიო ტიტული იყო ქალისა, სანამ მისი შვილი ტახტზე იჯდა. ამ დროს სულთანი იყო იბრაჰიმ I; მისი და მურად IV-ის დედა მაჰ-ფეიქერ-სულთანი (იგივე ქოსემ-სულთანი) იყო. სანამ მურად IV ახალგაზრდა იყო (იგი 11 წლისა აიყვანეს ტახტზე 1623 წელს) სახელმწიფოს დედამისი, სასახლის აღზევებული წარჩინებულები და იანიჩარების ალა მართავდნენ. დავაჟაკებულმა მურად IV-მ 1633 წლიდან დედამისი სახელმწიფო საქმეებს ჩამოაშორა. როდესაც მურად IV გარდაიცვალა (1640) და ტახტზე მისი ძმა იბრაჰიმ I ავიდა, დედამისი ისევ გამოვიდა ასპარეზზე და აქტიურად ერიოდა სახელმწიფო საქმეებში. იგი თავის მცირე-

წლოვანი შვილიშვილის, მეჰმედ IV-ის, ტახტზე ასვლის შემდეგაც (მეჰმედ IV 7 წლისა აიყვანეს ტახტზე 1648 წ.) ერთხანს აქტიურად მოღვაწეობდა.

15. ესენი სულთან იბრაჰიმ I-ის კარზე აღზევებული მოხელეები იყვნენ და სულთნის დედას (ქოსემ სულთანი) აღარ აძლევდა ხელს მათთან ერთად ქვეყნის მართვა. განსაკუთრებით აღზევდა უხეში ავანტიურისტი ჯინჯი ხოჯა (იგი 1648 წლის აგვისტოში მოკლეს დიდვეზირ აჰმედ-ფაშასთან ერთად, როდესაც შეთქმულებმა ტახტიდან ჩამოაგდეს და მოკლეს იბრაჰიმ I). ევლია ჩელების სიტყვებიდან ჩანს, რომ ვარდარ ალი-ფაშამ იცოდა სტამბოლში შეთქმულების მონაწილეთა შორის სულთნის დედაც რომ იყო; შეთქმულები წინადადებას იძლეოდნენ, ვარდარ ალი-ფაშას მომხრეები ეშოვა, სტამბოლზე გაელაშქრათ და დასასჯელად მოეთხოვათ აღზევებული მოხელეები.

თ ა ზ ი LXXXVI

1. ეს კიდეც ერთი ლეგენდაა თბილისის ამშენებლის შესახებ.

2. „ყარა“ — შავი; „ჰისარ“ — ციხე.

3. قیام‌ال

4. საფარ-აღა — იგულისხმება ახალციხის (ჩილდირის) ვილაიეთის ფაშა საფარ-ფაშა (ბექა), რომელიც ვეზირის ხარისხით განაგებდა საფაშოს 1628 — 1651 წლებში. პირველი შემთხვევაა, როდესაც ევლია ჩელები მას საფარ-აღას უწოდებს.

5. იგულისხმება სულთან მეჰმედ II ფათიჰი — კონსტანტინეპოლის დამპყრობი.

6. تمود — აქ კორექტურული შეცდომაა და უნდა იყოს دمود — სამუდის ტომი, ლეგენდით, უძველესი არაბული ტომი იყო, ისევე, როგორც აღის ტომი (იხ. თავი LXXXV, შენიშვნა 12), გამოირჩეოდა ახოვანებით და ურჩობისათვის დასაჯა ალაჰმა (ყურანი, მე-10 სურა).

7. ეს მოხდა 1473 წელს. კოჯა მაჰმედ-ფაშა ორჯერ იყო დიდვეზირის თანამდებობაზე; პირველად — 1453 წ. ივლისიდან 1466 წლის აგვისტომდე და მეორედ — 1472 წლიდან 1473 წლის 29 ივლისამდე.

8. ზემოთ ევლია ჩელების ნახსენები აქვს 1057 წლის ზულჰიჯას თვე. იმ წელს ზულჰიჯა დაიწყო 1647 წლის 28 დეკემბერს; ყურბან ბაირამის დღესასწაული იანვრის ბოლოს მოდის, ე. ი. საუბარია 1648 წლის იანვრის ამბებზე.

9. ხალხური ეტიმოლოგია — „ლადიქ“ არაბულ-თურქული გამოთქმა ჰგონია — لا — „ლა“ არაბულად უარყოფის ნაწილაკია — „არა“; ديك „დიქ“ — თურქული ბრძანებითის ფორმა — აღმართე! ديك لا არა, აღმართე!

10. კასრ-ი ხავარნაკ—სასანიანთა ირანში აშენებული დიდებული სსახლე (იხ. თავი LXI; შენიშვნა 39).

11. معره

12. حمام — „ჰამამ“ — არაბ. — „აბანო“.

13. كرماب قدرت — სპარს. „ბუნებრივი ცხელი წყალი“.

14. قوزه

15. ايليسى — „ილისი“ დიალექტური ფორმაა ايلجى — „ილიჯე“ — დან—ცხელი წყარო.

16. كرنده

17. ايلجى — თურქ. „ცხელი წყარო“.

18. قينارجه — თურქ. „ცხელი წყარო“.

19. يانار

20. قز كوزى — „გოგოს თვალი“.

21. სიტყვების თამაში: „დილავერ—აღა თავისი სახელის შესაფერისად... გულადი იყო“ — სპარს. دلاور — „დილავერ“ — გულადი.

თ ა ვ ი LXXXVII

1. وصاىاى قد سيه

2. روى — „რუჰი“; ამ ფსევდონიმით რამდენიმე მწერალია ცნობილი. ეს არის შეიხი აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფონი.

3. სიმებიანი საკრავებია.

4. كوبرو — „ქობრუ“ — ხიდი.

5. ისლამის წარმოშობასთან დაკავშირებული ლეგენდებისათვის ღამახასიათებელია ისლამამდელი ნაგებობების „ნგრევა“.

6. დიდ აჯანყებას, რომელსაც ყარა-იაზიჯი ხელმძღვანელობდა „ფირარების“ (გაქცეულები) აჯანყებასაც უწოდებენ. ავსტრიასთან ომის დროს, 1596 წლის ბოლოს, ოსმალეთის ჯარში შემჩნეული იყო მასობრივი დეზერტირობა. შემოწმების შედეგად გამოირკვა, რომ რეგულარული ჯარისა და ფეოდალური ლაშქრის მრავალი მეთაარი ან

ბრძოლის დროს გაიპარა, ან საერთოდ არ გამოცხადებულა სალაშქროდ. სულთნის ფირმანით სიფაჰიებს ჩამოერთვათ სამხედრო ლენები (თიმარები და ზეამეთები), დაქირავებული ჯარის მეომრები გაირიცხნენ და ყველას სიკვდილით დასჯა ემუქრებოდა. მათ შეადგინეს ის დაჯგუფება, რომლის გარშემო შეიკრიბა სულთნის მთავრობის პოლიტიკით უკმაყოფილო ელემენტები და პირველ რიგში — ფეოდალური ექსპლოატაციით გაწამებული გლეხობა.

ოსმალურ წყაროებში არ არის ცნობილი, რომ ყარა-იაზიჯი მონაწილეობას იღებდა ავსტრიასთან ომში, მაგრამ რეპრესიები მასაც შეეხო, რადგანაც ფეოდალთა დიდი ნაწილი ლაშქრობაში გამოუცხადებლობისათვის იყო დასჯილი (იხ. А. С. Тверитинова, Восстание Кара Языджи — Дели Хасана в Турции, М.-Л.-д, 1946, გვ. 54). ევლია ჩელების ცნობა ამიტომ არის საინტერესო და გასათვალისწინებელი რადგანაც იგი ხაზგასმით ამბობს, რომ ყარა იაზიჯი ავსტრიასთან ომში მონაწილეობას იღებდა, გამოიქცა და მის შემდეგ აჯანყდა.

7. აქ ევლია ჩელების მხედველობაში ჰყავს მეჰმედ-ფაშა, რომელიც ამ დროს ქალაქ ქოტურუმში იყო. ქოტურულუ მეჰმედ-ფაშა 1656 წლის 26 სექტემბრიდან 1661 წლის 30 ოქტომბრამდე დიდვეზირის თანამდებობაზე იყო და საფუძველი ჩაუყარა ქოტურულუმების დიდვეზირების დინასტიას.

8. ქალაქ გუმშუმში ვერცხლის საბადოები იყო და მისი სახელწოდებაც აქედან არის (გუმშუმ — ვერცხლი). ევლია ჩელები მიგვანიშნებს, რომ ცეცხლის პირას მსხდომთ წვის შედეგად მიღებული ვერცხლის მავნე გამონაყოფი მოხვდათ თვალში და დაბრმავდნენ. მისი აზრით, ეს განგების ძალით მომხდარი შურისძიება იყო მოსახლეობის აწიოკებისათვის.

9. უფალი ხიზრი — მუსლიმური ლეგენდების მიხედვით ეს იყო სასწაულმოქმედი, რომელმაც უკვდავების წყალი იპოვა, უკვდავი გახდა და მას შემდეგ დედამიწაზე კეთილ საქმეებს სჩადის. ზოგ ლეგენდაში წინასწარმეტყველადაა გამოყვანილი, ზოგში იგი წმინდანია, რომელიც ვაჭირვებულებს (განსაკუთრებით მიჯნაურებს) მხსნელად ევლინება. ხიზრს შეუძლია მიწაში წყალი აღმოაჩინოს, ზღვებს განაგებს და მსოფლიოს ყველა ენა იცის. ზოგ ლეგენდაში ხიზრი ილიასთან (ბიბლიური წინასწარმეტყველი) ერთად მოქმედებს.

10. სიტყვების თამაშია: — „კირკდილიმის მთა“ — „კირკ“ — ორმოცი; „დილ“ — ენა; „კირკდილ“ — ორმოცი ენა. „ბელ“ — ხეობა, წელი. „კირკდილიმის მთაზე გადასვლის დროს ენები ორმოც-

ფრმოცდაათ ნაჭრად დაუსკდათ და ხეობაზე გავლის დროს წელი მოსწყდათ“.

11. ბარდაქ-სურა; სოფ. ბარდაქჩი — სახელწოდება მიღებულია მისი მცხოვრებლების საქმიანობის — მეთუნეობის მიხედვით.

12. ჩორუმი — ხალხური ეტიმოლოგიით: „ჩორ-ი რუმ“ — რუმის კვერთხი.

13. „ხელი მოვითბეთ“ — აჯანყებული ფაშის ჯარი ოსმალეთის მოსახლეობას არბევდა და თავს ირჩენდა.

14. ჰაჯაჯისებური ძალადობა (სისასტიკე, შეუბრალებლობა) — ტრადიციული გამოთქმაა აღმოსავლურ, ფოლკლორში და მწერლობაში. ჰაჯაჯ იბნ იუსუფი ომეღთა სახალიფოს დიდი მოხელე იყო. ხალიფა აბდ ალ-მალქის დროს (685 — 705) აღზევდა. 694 წელს იგი ერაყის მმართველად დაინიშნა. შემდეგ ხორასანსაც განაგებდა. სასტიკი, ვერაგი და ხარბი მმართველი იყო; ცეცხლითა და მახვილით სპობდა ომეღთა დინასტიის მოწინააღმდეგეებს, უმძიმესი გადასახადები დააკისრა მოსახლეობას და სისხლში აღრჩობდა აჯანყებულებს. ამიტომაც მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებში მისი სახელი სისასტიკისა და ძალადობის სიმბოლოდ იქცა.

15. ზემზემი — ჭა მექაში, ქააბას ტაძრის სიახლოვეს; მუსლიმები მას სასწაულმოქმედად თვლიან და მის სახელწოდებას უწმინდესი და უგემრიელესი წყლის სინონიმად ხმარობენ.

16. აქ რამდენიმე უწმაწური სიტყვაა.

17. ე. ი. კედლები მოხატული იყო ყურანის იმ მუხლებიდან ამოღებული წარწერებით, რომლებიც შეიცავენ არაბულ სიტყვებს: „ყოველთვის, როდესაც კი შედიოდა ზაქარია მასთან მიჰრაბში (ყურანის მესამე სურა, 32-ე მუხლი), „ალ-ქურსი“ და „ამან არ-რასულ“.

თ ა ზ ი LXXXVII

1. ამ, წინწკლებში მოტანილი, წინადადების შესახებ ევლია ჩემლები ამბობს, „ჩიტის ენაზე ვთქვიო“ და შემდეგი სახით აქვს წარმოდგენილი — სიტყვის ყოველ მარცვალს ურთავს „ჯ“-ს და მარცვლის ხმოვანს (ჯა, ჯი ...).

2. მხედველობაში აქვს დერვიშთა როკვის შესასრულებელი მოედნები.

3. შობას — („მევიღ“ — მუჰამედის დაბადება) — მუსლიმები დღესასწაულობენ ჰიჯრის მესამე თვის (რები ულ-ეველის) 12 რიცხვს. ევლია ჩემლების მოგზაურობის ამ წელს (1648) შობა მოდიოდა 6 აპრილს.

4. სპარსული انگر — „ანგურ“ — ყურძენი.
5. انقريه — „ანკარა“ — (ევლია ჩელების ამ არაბული სიტყვის ძირის ერთ-ერთ მნიშვნელობად — „იძულება“ გამოჰყავს).
6. არაბული ساسل — „სელასილ“ — ჯაჭვები.
7. ათბაზარ — ცხენის ბაზარი.
8. მუჰამედის მიმდევართა წიგნი — ყურანი, რომლის ზეპირად მცოდნეს ჰაფიზს უწოდებდნენ.
9. ზედა ტანსაცმელია.
10. მუმეიზი — განსხვავებული, დამახასიათებელი. ასევე ეწოდებოდა ერთგვარ ქსოვილსაც.
11. فرنگستان — „ფრენგისთან“ — უმეტეს შემთხვევაში ევროპა იგულისხმება, ზოგჯერ — საფრანგეთი. ამ შემთხვევაში საფრანგეთი ვარჩიეთ, რადგან ამ დროს სწორედ საფრანგეთთან ჰქონდა ოსმალეთს გაცხოველებული ვაჭრობა ქსოვილებით.

თ ა ზ ი LXXXIX

1. ბოზა-ხანე/ბუზა-ხანე ეწოდებოდა დუქანს, სადაც უაღკოპოლო გამაგრებულ სასმელს სვამდა და ერთობოდა „მდაბიო ხალხი“ მაღალი საზოგადოების წევრისა და მით უმეტეს, სასულიერო პირთათვის სასირცხვილოდ ითვლებოდა ბუზა-ხანეში შესვლა და დროსტარება.

თ ა ზ ი XC

1. ჰაჯი ბაირამ-ველი — XIV საუკუნეში ბაირამელ დერვიშთა ორდენის წმინდანად აღიარებული შეიხი.

2. ე. ი. აჯანყებული ფაშის მომხრეებს არ უნდოდათ უნებართვოდ შესულიყვნენ საკუთარი (მუსლიმური) ქვეყნის ქალაქში; ეს იმ გარემოებაზეც მიუთითებს, რომ აჯანყებულ ფაშას მყარი დასაყრდენი არა ჰქონდა საკუთარ ქარში.

თ ა ზ ი XCII

1. განგების ღამე — „ძღვეამოსილების ღამე“. მუსლიმთა დღესასწაული, რომელიც ჰიჯრის წელთაღრიცხვის მე-9 თვის—რამაზანის 27-ში მოდის. მუსლიმთა რწმენით, მართლმორწმუნეებს ამ დღეს მოველინათ ციდან ყურანი (იხ. ყურანის 97-ე სურა, 1 მუხლი).

2. ვარდარ ალი-ფაშა წარმოშობით ბოსნიელი იყო და თავისებურად გამოთქვამდა თურქულ სიტყვებს. ალი-ფაშას ნათქვამი ევლია ჩელების ისევე აქვს ჩაწერილი, როგორც ის გამოთქვამდა.

3. არაბული ფრაზა.

4. ესენი იყვნენ სულთნის ერთგული ფაშები, რომლებიც აჯანყებულ ვარდარ ალი-ფაშას ებრძოდნენ. ვარდარმა დაამარცხა და ორი მათგანი — ქოფრატლუ მეჰმედ-ფაშა და ყარა საფარ-ფაშა შეიპყრო, გაძარცვა და დაამცირა.

5. „ბასრის დანგრევის შემდეგ“ — ე. ი. უდარდელი ვარდარ ალი-ფაშა მოტყუვდა, ხელსაყრელი დრო გამოეპარა და ხმალი რომ იშიშვლა, გვიანდა იყო — ბრძოლა წაგებული ჰქონდა.

თ ა ვ ი X C I I I

1. არაბული ფრაზა.

2. حيسى — იბშირ-ფაშას დედა აბაზას ტომისა იყო.

3. აჯანყებულ ვარდარ ალი-ფაშას და დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას (ევლია ჩელების ნათესავსა და მფარველს) გადაწყვეტილი ჰქონდათ, შეერთებული ძალით ემოჰმედათ სულთნის ჯარების წინააღმდეგ. პირველ ხანებში მათ იბშირ-ფაშაც უჭერდა მხარს. როდესაც იბშირ-ფაშა ისევე სულთანს გაუერთგულდა, მოულოდნელად დაესხა თავს ვარდარ-ფაშას და დაამარცხა; დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშა მიხვდა, რომ საქმე წაგებული იყო და სულთნის წინაშე ჩადენილი დანაშაულის გამოსასყიდად და მისი გულის მოსაგებად შეუტია იბშირის მიერ დამარცხებული ვარდარ ალი-ფაშას ჯარების ნაშთებს.

4. მიფთაჰ — გასაღები. ასე ეწოდებოდა, აგრეთვე, რომელიმე ენის შესასწავლად შედგენილ თვითმასწავლებელს.

5. მოავია I იბნ აბუ სუფიანი — ომაელთა პირველი ხალიფა (661 — 680). მოავიას სახელთან მრავალი ლეგენდა არის დაკავშირებული და „მოავიას გამოგონილი ფლავიც“ ერთი მათგანი უნდა იყოს.

თ ა ვ ი X C I V

1. حري — გაუგებარია.

2. სულთანი აჰმედ I (1603 — 1617).

3. ნაზიფ-ფაშა.

4. تربة — „თურბე“ — აკლდამა. „თურბელს“ — აკლდამიანი რადგანაც ამ ციხეში წმინდანის აკლდამა იყო, ევლია ჩელების მი-

აჩნია, რომ მისი სახელწოდებაც აქედან წარმოსდგება — „თჳრბელნ“ — აკლდამიანი.

5. **طوربا** — „თორბა“ — ტომარა, თოფრაკი (ცხენისა). „თორბალნ“ — თოფრაკიანი.

თ ა ვ ი XCV

1. **صديق** — „სადიკ“ — ჭეშმარიტი მეგობარი, ერთგული, სამართლიანი. მეტსახელი იყო მუჰამედის სიმამრის — აბუბაქრისა, რომელიც მუჰამედის ყველაზე ძველი და ერთგული მეგობარი იყო. მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ ხალიფად აირჩიეს (632 — 634).

2. კონსტანტინეპოლი ოსმალებმა დაიპყრეს 1453 წლის 29 მაისს.

3. ბიბლიური იოსებ მშვენიერის თავგადასავლის თემაზე აღმოსავლეთში უამრავი ნაწარმოები შეიქმნა. ადრევე ყურანში (მე-12 სურა) აისახა იგი; შემდეგ აღმოსავლეთის (ინდოეთის, არაბეთის, ირანისა და ოსმალეთის) გამოჩენილი პოეტების თემად იქცა იოსებისა და ზულეიხას სიყვარულის ამბავი. ოსმალურ ლიტერატურაში სპარსელი პოეტის — ჯამის „იოსებ და ზულეიხას“ გავლენით შეიქმნა მრავალ ვერსია. მათ შორის პირველი იყო ჰამდნ მუჰამედ ჰამდულ-ლაჰი (1449 — 1509), რომელმაც ფირდოუსისა და ჯამის მიბაძვით შექმნა „იოსებ და ზულეიხას“ თურქული ვერსია. აჰმედ ჩელეზის „იოსებ და ზულეიხაც“ ერთ-ერთი ასეთი მიბაძვაა. („იოსებ და ზულეიხას“ ქართული ვერსიების შესახებ იხ. ალ. გვახარია, „იოსებ-ზილიხანიანის ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები“, თბილისი, 1958).

4. შემს (შამს) თავრიზელი — მელამოს (ცინიკურად განწყობილი ფილოსოფიის) მიმდევარი მოგზაური დერვიში იყო. 1244 წელს კონიაში ჩავიდა, სადაც გაიცნო ჯელალ ედ-დინ რუმნ და დიდი გავლენა მოახდინა მისი ფილოსოფიური და ეთიკური მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე. შემსისთან ურთიერთობის შედეგად დაიწყო ჯელალ ედ-დინ რუმიმ ლექსების წერა. ამ ორი ადამიანის დაახლოება და მეგობრულმა დამოკიდებულებამ გარკვეულ წრეებში უკმაყოფილება გამოიწვია. ფაქტია, რომ ფანატიკოსები თავს დაესხნენ შემსის და მოკლეს. ამ მკვლელობის შესახებ რამდენიმე ვერსია არსებობს (ერთი ვერსიით იგი მოკლეს და ჭაში ჩააგდეს; შემდეგ ჯელალ ედ-დინ რუმნს სახელობის მედრესეში დამარხეს). ერთ მათგანს ევლია ჩელებიც იმეორებს (შემსი ჯელალ ედ-დინ რუმის შვილმა მოჰკლა) და უმატებს, რომ შემსის მოჭრილი თავი ქალაქ ხოიში

მარხია. ცნობილია შემსის სიტყვებისა და ქადაგებების კრებული, რომელსაც ეწოდება „მაკალათ“.

5. მევლანა — აქ საპატიო სახელია დიდი პოეტი-მისტიკოსის ჯელალ ედ-დინ რუმისა.

6. მეჰმედ ჰამდ ულ-ლაჰი — იგივე ჰამდნ. თურქული ლიტერატურის გამოჩენილი წარმომადგენელი. მისი შემოქმედებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია ხუთი პოემა: „ლეილა და მაჯნუნი“, „იოსებ და ზულეიხა“, „თუჰფათ ალ-უშუაქ“, „კიაფეთ-ნამე“ და „მევლულდ მენზუმი“. ჰამდნ დაიბადა 1449 წელს და გარდაიცვალა 1509 წელს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ევლია ჩელები მისი სიცოცხლის ხანგრძლივობას სწორად აღნიშნავს (60 წელი), მაგრამ მისი დაბადების წელი გარდაცვალების წელად აქვს წარმოდგენილი.

7. იმამ-ი აზამ — დიდი იმამი. ასე უწოდებდნენ ღვთისმეტყველსა და კანონმცოდნეს, წმინდანად აღიარებულ მოძღვარს, ნუ^ცმან იბნ საბითს. იგი დაიბადა 699 წელს ქუფაში. მის სახელთანაა დაკავშირებული ორთოდოქსალური ისლამის (სუნიტობის) ძირითადი მიმდინარეობის (ოთხი მიმდინარეობიდან) — ჰანეფის დაარსება. რამდენიმე თხზულება აქვს ჰადისებისა და მუსლიმური სამართლის საკითხებზე. გარდაიცვალა 767 წელს ბაღდადში.

8. სახელგანთქმული კალიგრაფები.

9. و احاديثنا — „ვაჰდეთ-ნამე“ — „განდევლობის წიგნი“.

10. طراق — „თარაქ“ — სავარცხელი; „თარაქლნ“ — სავარცხლიანი.

11. სიტყვების თამაშია: ევლია ჩელებიმ ზემოთ მოგვაწოდა ტყის სახელწოდება — „ალაჩ დენიზნ“. რაც ქართულად ნიშნავს „ხეების ზღვას“ ე. ი. ეს იყო უსიერი, უღრანი ტყე.

12. კონსტანტინე — სტამბოლი.

13. სიტყვების თამაშია: ერ-ვაჟკაცი; ერ-სულთანი იყო ეპითეტი ლეგენდარული დერვიშისა, რომელსაც ისლამის გავრცელებისათვის ბრძოლაში ჩადენილი მრავალი სასწაული მიეწერება.

14. „თაქასურ“ — ყურანის 102-ე სურის სახელწოდება (كاشف — „სწრაფვა, აჯობო ვინმეს სიმდიდრითა და რაოდენობით“).

15. სულთნის კარზე ისეთი კორუფცია იყო გამეფებულ, რომ სახელმწიფო საქმეზე მოსულ და მაშველი ძალის მთხოვნელ ყარა მურად-აღას ქრთამი მოსთხოვეს მთავრობისათვის მოხსენების სანაცვლოდ. მალე სასახლის გადატრიალება მოხდა და ყარა მურად-აღა იანიჩართა კორპუსის მეთაურის თანამდებობაზე დანიშნეს.

16. დერვიშ მეჰმედ-ფაშა — სასახლის გადატრიალების შედეგად დანიშნეს დიდვეზირად 1648 წლის აგვისტოს და ამ თანამდებობაზე იყო 1649 წლის 29 მაისამდე.

17. აჰმედ-ფაშა — დიდვეზირად დანიშნა იბრაჰიმ I-მა 1647 წლის სექტემბერში. იბრაჰიმ I ტახტიდან ჩამოაგდეს და მოკლეს (1648 წლის 19 ივლისი), დიდვეზირი აჰმედ-ფაშა გაიქცა. მეორედღეს დაიჭირეს და ახლად დანიშნული დიდვეზირის, დერვიშ მეჰმედ-ფაშას, ბრძანებით მოკლეს. „მოგზაურობის წიგნის“ I ტომში (რომელიც სტამბოლის აღწერას შეიცავს) ევლია ჩელები ამის შესახებ ამბობს: „მისი გვამი ათმეიდანზე ეგდო, მთელი ჯარი აჰმედ-ფაშას გვამს ხმაღს ურტყამდა და ნაჭერ-ნაჭერ აქციეს“.

თ ა ვ ი XCVI

1. სულთანი მეჰმედ IV ტახტზე ახალი ასული იყო და მის სახელზე მოიჭრა ახალი ფული.

2. ჩიკმა ბაშილიქ — წესი, რომლის მიხედვითაც სულთნის ტახტზე ასვლის, ან სხვა დღესასწაულის აღსანიშნავად სასახლისა და კარის მოხელეებს ახალ თანამდებობაზე აწინაურებდნენ. ჩიკმა ბაში ეწოდებოდა იმ მოხელეს, რომელსაც დიდ თანამდებობაზე დააწინაურებდნენ და ხელქვეითებად დაუნიშნავდნენ სასახლის მსახურთაგან დაწინაურებულ პირებს. (იხ. ტერმინოლოგიური შენიშვნები — ჩიკმა ბაში).

3. სასახლის მსახურთა ნაწილი კულულებს ატარებდა; რადგან ისინი სალაშქროდ გაამწესეს, კულულები აღარ სჭირდებოდათ — მხედრები გახდნენ.

თ ა ვ ი XCVII

1. დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშა ყარსის ვოლაიეთის ბეგლარბეგად დანიშნეს და სამსახურის სანაზღაუროდ არფალიქად მისცეს მალათიას სანჯაყის გადასახადების შემოსავალი. ფაშამ ეს იცოტავა და დამატებით მოითხოვა, რომ უფლება ჰქონოდა ყარსის მოსახლეობაზე გაწერილი ხარჯისა და ავარიზის შემოსავალი თავის სასარგებლოდ აეკრიფა.

თ ა ვ ი XCVIII

1. მურთაზა-ფაშა სასახლეში მსახურობდა სხვადასხვა თანამდებობაზე. შემდეგ სულთნის სასახლის საჯინბოს განაგებდა. 1647 წელს.

ბუდინის ბეგლარ-ბეგი იყო და 1648 წელს — ბაღდადისა. 1649 წელს დამასკოს ბეგლარ-ბეგად დაინიშნა, სადაც აჯანყებული დრუზები დაამარცხა.

2. მავრულ-ხანი — **اورول خان** — ჩვენის აზრით დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე იგულისხმება. თურქულ წყაროებში მისი სახელი სხვადასხვანაირად არის წარმოდგენილი: იბრაჰიმ ფეჩევი მას უწოდებს „მაურავ“ — **اوراو**; ნაიმას „ისტორიაში“ — „მალრავ“ — **ماغراو**. (ხელნაწერში **ماغراد** — მალრად); სულთნის მიერ გაცემულ ფირმანში, რომელიც „ფერიდუნ-ბეის კრებულშია“ გამოცემული — **ماغزو** — „მალზევ“. (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ს. ჯიქიას „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ“, თბ., 1964, გვ. 132).

გამორიცხული არ არის, რომ ევლია ჩელებისაც დამახინჯებით აქვს გადმოცემული დიდი მოურავის სახელი და მას „მავრულ-ხანს“ უწოდებს.

3. თაბანნ დასსი მეჰმედ-ფაშა — წარმოშობით ალბანელი იყო. სულთან მურად IV-მ სადრაზამად (დიდევზირად) დაინიშნა 1632 წლის 17 მაისს და 1637 წლის 2 თებერვალს გადააყენა.

4. ე. ი. მურთაზა-ფაშა სარიკჩი-ბაშის თანამდებობაზე დაინიშნა. სულთნის სასახლეში მეტად საპატიო თანამდებობა იყო. სარიკჩი-ბაშის მოვალეობა იყო სულთნის ჩაღმების („სარიკ“ — ჩაღმა) მოვლა და დაცვა.

5. თაბანნ მეჰმედ-ფაშა მოკლეს 1640 წელს.

6. ე. ი. მურთაზა-ფაშა დესთარ-ალას თანამდებობაზე დაინიშნეს. დიდევზირის მსახურთა უფროსი იყო და ხელმძღვანელობდა დიდევზირის ჩაღმების, ქულებისა და თეთრეულის მოვლას.

7. სიტყვების თამაშია: მურთაზა-ფაშა გაიზარდა თაბანნ მეჰმედ-ფაშას ჰარემში და დიდხანს მას ემსახურებოდა. „თაბანნ“ მეჰმედ-ფაშას მეტსახელი იყო და ნიშნავს — ბრტყელტერფას. აქედან — „მურთაზა-ფაშა თავისი ბატონივით ბრტყელტერფა იყო“.

8. ევლია ჩელები კარგად იცნობდა ქართველ მურთაზა-ფაშას და სათანადოდ რომ შეამკოს და მისი დადებითი თვისებები გვაჩვენოს, გადაკრულად მიგვანიშნებს, რომ მას არ ახასიათებდა „მალალი საზოგადოების“ ნაწილში გავრცელებული უზნეობა და შინამოსამსახურეებად უწვერული ბიჭები არა ჰყავდა.

1 ქუჩუქ ჩავუშ-ფაშა — ანატოლიაში 1648 წელს დაწყებულმა ჯელალების აჯანყებამ, რომელსაც მეჰმედ ყარა ჰაიდარ-ოღლუ და მეჰმედ კათირჯი-ოღლუ მეთაურობდნენ, სულთნის მთავრობა ძალზე შეაშფოთა. აჯანყებულების წინააღმდეგ დასძრეს ანატოლიის ვილაიეთის ჯარები — ჩავუშ-ფაშას მეთაურობით, მაგრამ ვერაფერი გააწყვეს. ეს აჯანყება სულთნის ჯარებმა მხოლოდ 1649 წელს ჩააქრეს.

2. დელი ჰუსეინ-ფაშა — ოსმალეთის ჯარების სარდლად კრეტაზე 1645 წელს დანიშნეს. 1659 წელს სიკვდილით დასაჯეს (იხ. თავი XXXVI, შენ. 7).

3. ამ დროს (1648 წ.). კრეტასათვის ბრძოლას უშედეგოდ აწარმოებდა ოსმალეთი. ჯარი ცუდად მარაგდებოდა, დისციპლინა არ იყო და ბრძოლისუნარიანობა დაკარგული ჰქონდა — კანდიას ციხის აღყისას (1649 წ.) ჯარმა თვითნებურად მიატოვა პოზიციები. მხოლოდ 1669 წელს შეძლეს ოსმალებმა კუნძულ კრეტას დაპყრობა. ასეთ პირობებში ოსმალეთის მთავრობა ცდილობდა ენერგიული და მებრძოლი ადამიანები გამოეყენებინა ლაშქრობებში. ამიტომაც არის, რომ აჯანყებულ ყარა ჰაიდარ-ოღლუს პატიებასა და სანჯაყს ჰპირდებიან, ოღონდ კრეტას ლაშქრობაში მიიღოს მონაწილეობა.

4. დაჭრილ ყარა ჰაიდარ-ოღლუსთან ევლია ჩელების საუბარი 1648 წელს მიმდინარეობს. „ოცი წლის წინ“ (ე. ი. 1628 წელს) იგი მცირეწლოვანი იყო. მოგზაურობა დაიწყო 1640 წელს და 1648 წელს დამასკოსაკენ გაემართა. გამოდის, რომ ევლიას სიტყვები — „ოცი წლის წინ ... როდესაც დამასკოსაკენ მივდიოდი“ — ნათქვამია მოგზაურობის წიგნის“ II ტომის შედგენისას, ე. ი. 1668 წელს.

იგი მეთაურობდა, როგორც ბოლუქ-ბაში. მას ჩააბარებდნენ ზოლმე მძიმე დანაშაულებისათვის სიკვდილმისჯილ იანიჩარებსაც. ასას-ბა-შიები სხვა ქალაქებშიც იყვნენ და საპოლიციო სამსახურს განაგებდნენ.

ა ღ ა — პატივისცემის გამომხატველი სიტყვა, რომლითაც მიმართავდნენ ოჯახის უფროსს, პაპას, უფროს ძმას, ასე უწოდებდნენ. სასახლის სხვადასხვა კატეგორიის მსახურთა უფროსებს (საჭურისთა ალა, ჭაშნაგირთა ალა...), სამხედრო (იანიჩართა ალა, აზაბთა ალა, თოფჩუების ალა, მეციხოვნეთა ალა) და სამოქალაქო მოხელეებს, ამქართა მამასახლისებს, ვაჭრებს, რომელთა საკუთარ სახელს ერთვოდა (ოსმან-ალა).

სასახლის მოხელეებს იჩ-ალები (შინა ალები) ეწოდებოდათ და სახელმწიფო მოხელეებს — დიშ-ალები (გარე ალები).

ა შ ა რ ი / უ შ რ ი — მ ე ა თ ე დ ი. შარიათით გათვალისწინებული მუსლიმთა გადასახადი. ძირითადად გლეხები იხდიდნენ მოსაგლის მეათედის რაოდენობით, მაგრამ რადგანაც ძალზე გავრცელებული იყო გადასახადების აკრეფის იჯარით გაცემა და გადასახადების ამკრეფთა თვითნებობა, ერთ მესამედსა და ზოგჯერ ნახევარსაც აღწევდა. აშარი ეწოდებოდა, აგრეთვე, მეათედის რაოდენობით აღებულ ყოველ გამოსაღებს (ბაზარზე, საბაჟოში...) და სამხედრო ნადავლის მეათედ ნაწილს.

ა შ უ რ ა — მუსლიმური წელთაღრიცხვის პირველი თვის — მუჰარემის მეათე დღე. ამ დღეს (680 წ. 10.X) ქერბელას ბრძოლაში დაიღუპა მუჰამედის შვილიშვილი (ხალიფა ალის და მუჰამედის ქალიშვილის — ფატიმას უმცროსი ვაჟი) ჰუსეინი. შიიტები, რომლებიც მუჰარემის თვესაც აშურას ეტყვიან, ამ დღეს ჰუსეინისა და მასთან ერთად დაღუპულთა სულის მოსახსენებლად სხეულს იგვემენ („შაჰსე-ვაჰსე“) და ამზადებენ განსაკუთრებულ საქმელს, რომელსაც აგრეთვე ა შ უ რ ა ს უწოდებენ.

ა შ ჩ ი — მ შ ა რ ე უ ლ ი. სულთნის სასახლეში მომუშავე სხვადასხვა სპეციალობის მზარეულთა საერთო სახელი. მათ განაგებდა აშჯი-ბაში. დღიურად სამი ახჩა ეძლეოდათ და დაკლული საქონლის თავ-ფეხი უნაწილდებოდათ.

ა ხ ჩ ა — თ ე თ რ ი. თურქული ვერცხლის ფული. პირველად ორხან-ბეგის სახელზე მოიჭრა 1328 წელს. 1,54 გ იწონიდა და უმაღლესი ხარისხისა იყო. ევროპელები ასპერს უწოდებდნენ. XVII საუკუნეში წონა ერთ-ხუთად შემცირდა და ისე გაფუჭდა, რომ სპილენძისაგან ველარ არჩევდნენ.

ეკონომიკისა და ფინანსების კრიზისული მდგომარეობის პირობებში ახის ღირებულების დაცემა ვაჭრების, ხელოსნებისა და ღარიბების დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა და ხშირი არეულობის მიზეზი ხდებოდა. 1687 წლიდან ახია ყურუშმა შეცვალა, რომელსაც ევროპაში პიასტრს უწოდებდნენ.

ბაირაკი — ბაირალი, დროშა. ასევე ეწოდებოდათ, როგორც ზოგადი სახელი, იანიჩართა ასეულებს — ოდებს, რადგანაც ყოველ ოდას თავისი ბაირალი ჰქონდა. ეს ბაირაკი 50—60 იანიჩარისაგან შედგებოდა.

ბალემეზ, იხ. ზარბაზნები.

ბალთაჯი — საომარი ცულის შეიარაღებული. მათ თაბერდარსაც უწოდებდნენ. ისინი შადგენდნენ სულთნის სასახლისა და ჰარემის მცველ რაზმს, რომელიც გარედან იცავდა სასახლეს, ლაშქრობაში ახლდა სულთანს. ბალთაჯიები ეწოდებოდათ დიდი მოხელეების მცველებსაც.

სულთან მურად II დროს (1421 — 1451) მათი რაოდენობა ასრადემატებოდა. როდესაც სულთანი ლაშქრობდა, წინ მიუძღვოდნენ და ტყე-ღრეში გზას ჰკაფავდნენ, კარებს შლიდნენ, შეშას ამზადებდნენ და წყალს ეზიდებოდნენ. ევლია ჩელების დროს, XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, 800 ბალთაჯი იყო, რომელთაგან მხოლოდ ასი — ზეჟლქელუ ბალთაჯი — იყო პრივილეგირებული და დიდ ჯამაგირს იღებდა. დანარჩენები მძიმე სამუშაოებს ასრულებდნენ და პურის ფულს შოულობდნენ.

ბაშთარდა, იხ. ხომალდები.

ბაშ-თეზქერეჯი — ხელმძღვანელობდა თეზქერეჯიებს, რომლებიც სახელმწიფო დივანში, დიდვეზირის, დავთარდარების და სხვა დიდი მოხელეების კანცელარიებში მუშაობდნენ. ესენი ადგენდნენ მოხსენებით ბარათებს, სახელმწიფო დივანის მუშაობის დროს ფეხზე იდგნენ და ისე აწვდიდნენ სხვადასხვა ცნობას დიდვეზირს; ხმამაღლა კითხულობდნენ მთავრობისათვის წარდგენილ არხას.

ბაშმაკლიქი — ფეხსაცმლის ფთვის განკუთვნილი. სულთნის საგვარეულოს ქალებისათვის მზითვად გაცემული ხასი (იხ. ხასი).

ბაშ-ჩაუში — იანიჩართა კობრუსში მეხუთე ბოლუქის მეთაური და იანიჩართა ჩაუშების უფროსი. მას „სერ-ჩაუშ“ და „ჩაუშ-ი ბუზურგ“-საც უწოდებდნენ. ქეთხუდა-ბეგის შემდეგ ყველაზე მაღალი რანგის მეთაური იყო და მხოლოდ იანიჩართა ადას ემორჩილებოდა.

დეჰკანი — 1. გლეხი, 2. სოფლის ბატონი.

დიდვეზირი — იხ. სადრაზამი.

დივანი — 1. სულთნის ან დიდვეზირის საბჭო, რომელიც უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო საქმეებს სწყვეტდა. დივანი ეწოდებოდა მაღალი თანამდებობის მოხელეების კანცელარიებსაც, მაგალითად: „კაზიასკერის დივანი“, „ვილაიეთის ვალის დივანი“ და ა. შ.

2. ლექსების კრებული.

დივანე — მდივანმწიფნობრული ხელი, რომლითაც საბუთები იწერებოდა.

დივან-ხანა — შენობა, რომელშიც სახელმწიფო საბჭოს სხდომები ეწყობოდა, სასამართლო იმართებოდა და საპატიო სტუმრებს მიღებას უწყობდნენ. დივანხანა ფაშების კანცელარიებსაც ეწოდებოდა.

დიზხოქენ-აღასე — ევლია ჩელება განმარტავს: არანში „იანიჩართა აღას დიზხოქენ-აღასი ეწოდება“ (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 250).

დიზხოქენი — მუხლმოდრეკილი. ევლია ჩელები განმარტავს: არანში „იანიჩარებს დიზხოქენ ეწოდებათ“ (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 250), ე. ი. იგულისხმება, რომ ესენი არიან ირანის რეგულარული ჯარის მეომრები და, როგორც ჩანს, ძირითადად ციხეებში იღვნენ.

დორჰემი — 1. წონის ერთეული — 3,25 გ. 2. ძველებური ვერცხლის ფული, რომელიც XVI საუკუნეში 4 ახჩას უდრიდა.

დონბარა — იხ. ხომალდები.

დუბეთი — ორი ბეთისაგან შემდგარი ლექსის სტროფი (იხ. ბეთი).

დუმდარი — ლაშქრობის დროს არიერგარდში გამწესებული რაზმი, რომელიც ჯარის აღალს მიჰყვებოდა. მას „არდჯიც“ (ზურგისა) ეწოდებოდა.

ეთიმადოვლე — სახელმწიფოს ბურჯი, სახელმწიფოს ნდობა — ირანის უპირველესი ვეზირის ტიტული სეფიანთა ირანში. ევლია ჩელების განმარტებით ირანში „დავთარდარს ეთიმადოვლეს უწოდებენ“ (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 250).

ეიალეთი, იხ. ვილაიეთი.

ემინი — ნდობით აღჭურვილი, რწმუნებული, გამგე; სახელმწიფო ორგანიზაციაში სხვადასხვა საქმეს განაგებდ-

ნენ. მაგალითად: ზარაფხანის ემინი ფულის მოჭრას უწყევდა. მეთვალყურეობას; ჯიზიას ემინი — ჯიზიას გადასახადის. გაწერასა და აკრეფას. მაჰქემე ემინი სასამართლო ოქმების წარმოებას; მადენ ემინი — ვერცხლის, სპილენძისა და გვარჯილის მოპოვებას. იყვნენ საბაყოს ემინი, ყაფანის ემინი, თევზჭერის ემინი, მარილის ემინი, ღვინის ემინი და სხვ.

ე შ ი კ ა ლ ა ს ო — აქ ნიშნავს ირანის ხანების სასახლეში მსახურთა გამრიგეს, ადმინისტრატორს.

ვ ა ლ ო — ოლქის მმართველი. ოსმალეთში ეწოდებოდა ვილაიეთის გამგებელს — ბეგლარბეგს. ტერმინები: ვილაიეთის ვალო, ბეგლარ-ბეგი, მირ-მირანი სინონიმებად იხმარებოდა. ირანში — ადგილობრივი მბრძანებლების საგვარეულოს წევრი, რომელიც შაჰის მოადგილედ ითვლებოდა თავის ქვეყანაში. სეფიანთა ირანში 4 ვალი იყო: არაბისტანის, ლუროსტანის, გურჯისტანისა და ქურთისტანის.

ვ ე ზ ი რ ი — ოსმალეთში უმაღლესი სამოქალაქო და სამხედრო მოხელე. ვეზირთა ერთი ნაწილი სულთნის დივანის წევრები იყვნენ და მათ ეწოდებოდათ პირველი ვეზირი, მეორე ვეზირი და ა. შ. ვეზირები ეწოდებოდათ ზოგი ვილაიეთის ფაშებსაც, მაგალითად: სულეიმან I დროიდან (1520 — 1566) ვეზირის ტიტულს ანიჭებდნენ ზოგი ვილაიეთის განმგებლად დანიშნულ სამთულიან ფაშებს; როდესაც ეგვიპტის ვალო გახდა ჩობან მუსტაფა-ფაშა, მას ვეზირობა ეწყალობა. შემდეგ ხანებში ბაღდადის, იემენის, ბუდინის, არზრუმის ბეგლარ-ბეგებს ვეზირის ტიტული ეძლეოდათ. ესენი განაპირა ქვეყნები იყო და პოლიტიკური და სამხედრო თვალსაზრისით სახელმწიფო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. XVI საუკუნის ბოლოდან თითქმის ყველა ვილაიეთის განმგებელს, ანაჩართა ალას და სამხედრო-სახლვაო ფლოტის სარდალს — კაფუდან-ფაშასაც ეძლეოდა ვეზირის ტიტული.

განსაკუთრებული ადგილი ეჭირათ კუბბე-ვეზირებს (6—8 ვეზირი), რომლებსაც განსაზღვრული სახელმწიფო თანამდებობა არ ეკავათ, მაგრამ სულთნის საგანგებო საბჭოს შეადგენდნენ დიდვეზირთან ერთად.

ვეზირთა შორის უპირველესი იყო დიდვეზირი (ვეზირ-ი აზამ, სადრაზამ), რომელიც მთელი სახელმწიფოს ადმინისტრაციას ხელმძღვანელობდა და ოსმალეთის ჯარების მთავარსარდალი იყო.

ვ ი ლ ა ე ე თ ი / ე ა ლ ე თ ი — ქ ვ ე ყ ა ნ ა, ო ლ ქ ი: ოსმალეთში — ყველაზე მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეული. ვილაიეთის

რებს, რომლებიც ზამბურაკებს — აქლემებზე აკიდებულ პატარა ზარბაზნებს ემსახურებოდნენ.

ზ ე რ ი ნ ი — ყვითელი, სურნელოვანი ყვავილი, რომელიც სამკურნალოდ იხმარებოდა.

ზ ე ქ ა თ ი, ზაქათი — შარიათით გათვალისწინებული მუსლიმთა გადასახადი, რომელიც უძრავი და მოძრავი ქონების 1/40-ით განისაზღვრებოდა და ადრე განკუთვნილი იყო ჯამაათის ღარიბი წევრების, ქვრივ-ობლების და სხვ. დასახმარებლად. შემდეგ ჩვეულებრივ გადასახადად იქცა.

ზ ი ქ რ ი — მოხსენიება. 1. ლოცვა, რომელიც ალაჰის სახელის განუწყვეტლივ ხსენებაში გამოიხატებოდა. 2. დერვიშთა ღვთისმსახურება.

ზ უ ლ უ ფ ლ უ — ბ ა ლ თ ა ჯ ი ე ბ ი; პრივილეგირებული ბალთაჯიები. დანარჩენებისაგან განსასხვავებლად თავსაბურავის ორ მხარეს ორი ნაწნავი ეკიდათ და ამიტომ უწოდებდნენ „ზულუფლუს“ ნაწნავიანი, კულულებიანი (იხ. ბალთაჯიები).

თ ა ბ ლ ა კ ჩ ი — სულთნის ბალის მსახური.

თ ა ბ - ხ ა ნ ე — დაწესებულება, რომელშიც განკურნებულ ავადმყოფებს ათავსებდნენ საბოლოოდ გაჯანსაღებამდე.

თ ა ვ ა შ ი — ს ა ქ უ რ ი ს ი. სულთნის ვეზირების და დიდი ფეოდალების სასახლეებში ჰარემის მსახურები (იხ. ჰადიმი).

თ ა თ ა რ ი, — ეთნიკური ტერმინის გარდა აქ შიკრიკის მნიშვნელობითაც იხმარება. ომიანობის დროს დობრუჯას სანახებში მცხოვრები თათრების ნაწილი რიგრიგობით მიდიოდა ლაშქრობაში და ჯარის ზურგს ემსახურებოდა. ძირითადად სადრაზამისა და ვეზირების შიკრიკების მოვალეობას ასრულებდნენ.

თ ა ლ ი მ ხ ა ნ ე ჯ ი - ბ ა შ ი — იანიჩართა კორპუსის 54-ე ოლას მეთური. ამ ოლას იანიჩარების თალიმხანეჯიები ეწოდებოდათ. ესენი ავარჯიშებდნენ იანიჩარებს მშვილდ-ისრისა და თოფის ხმარებაში. ამ ვარჯიშს ხელმძღვანელობდა და სავარჯიშო მოედნებს — თალიმ-ხანეებს განაგებდა თალიმხანეჯი-ბაში. თუ სულთანს ლაშქრობაში იყო, თან ახლდა. დაწინაურებული კი, ზენბერეკჯი-ბაში ხდებოდა.

თ ა ლ ი ყ ი — აქ არაბული დამწერლობის სახეობა, რომელიც განსაკუთრებით ირანში განვითარდა. ოსმალეთშიც იხმარებოდა და დროთა განმავლობაში თავისებური სახე მიიღო. მსხვილი და დიდი ასოებით დაწერილ თალიყის სახეობას ჯელს ეწოდებოდა.

თ ა ლ ჰ ი ს ჯ ო; თელჰისჯო—მოხელე, რომელიც დიდვეზირს ახლდა და მისი კარნახით ლამაზი და მკაფიო ხელით წერდა სულთნისათვის მოსახსენებელი საქმის მოკლე შინაარსს, გამოსაქვეყნებელი ფირმანის ძირითად პუნქტებს. ამ ბარათს თელჰისი ეწოდებოდა. სულთანი რომ გაეცნობოდა საქმის არსს, ხელწერით დაადასტურებდა და მხოლოდ ამის შემდეგ გამოიცემოდა ბრძანება.

თ ა ნ ა შ ი რ ი — განბანვის შესასრულებელი სპეციალური ჰუკელი.

თ ა ფ ს ი რ ი—ყურანის განმარტებათა ნუსხა, რომელიც ნასირ ად-დინ აბდ ალ-ლაჰ ბ ა ი დ ა ვ ი მ შეადგინა (გარდ. 1286 წ.). მუსლიმ ღვთისმეტყველთა შორის დიდ ავტორიტეტად ითვლებოდა.

თ ე ზ ქ ე რ ე ჯ ო — დიდვეზირისა და სხვა ვეზირების პირადი კანცელარიების გამგეები. თეზქერეჯები ვილაიეთების ფაშებსაც ჰყავდათ. დივანში წარდგენილ თხოვნას ხმამაღლა კითხულობდნენ. სხდომების დროს ფეხზე მდგომნი ემსახურებოდნენ დივანის წევრებს.

დიდვეზირს ორი თეზქერეჯი ემსახურებოდა — „პირველი თეზქერეჯი“ და „მეორე თეზქერეჯი“. პირველი თეზქერეჯი, ამავე დროს, სახელმწიფო კანცელარიის უფროსი იყო.

თ ე ლ ე ი ს ა ნ ი — აქლემის ან თხის თივთიკის ქსოვილის თავსაბურავი, რომელიც შამაკაეებს თავიდან ზურგზე ჰქონდათ გადმოფარებული. ულემები და ყადიები შავი ფერისას ატარებდნენ და უფრო გრძლად იყო ჩამოშვებული — ეს სუნიტების წესად იყო მიჩნეული.

თ ე ქ ი ე, თ ე ქ ე — საყუდელი, დერვიშთა სავანე.

თ ი მ ა რ ი — პირველ ხანებში თიმარი ეწოდებოდა ყოველგვარ საკარგავს, რომელიც სამხედრო-ფეოდალურ არისტოკრატიას ეძლეოდა და უმეტეს შემთხვევაში — სამხედრო სამსახურისათვის. შემდეგ ასე უწოდებდნენ იმ მიწებს, რომელთა წლიური შემოსავალი 1000 ახჩიდან 20 ათას ახჩას აღწევდა და სამხედრო სამსახურის პირობით ეძლეოდათ. ფეოდალებს. თიმარის მფლობელებს ეწოდებოდათ „ს ა ჰ ი ბ ი თ ი მ ა რ“, „თ ი მ ა რ ლ ი ს ი ფ ა ჰ ი ლ ე რ“. თიმარები და ზუამეთები ფეოდალური ლაშქრის—სიფაჰების შესანახი, სახელმწიფო მიწების ფონდი იყო და მათ საერთო სახელად ეწოდებოდა „კ ი ლ ი ჩ“ — ხ მ ა ლ ი.

თ ო ფ ჩ უ — მეზარბაზნე. ოსმალეთის რეგულარული ჯარის სახეობა, „საარტილერიო კორპუსი“. ორ მთავარ ნაწილად იყოფოდა:

წლებიდან კი, როდესაც ვეტერან იანიჩარებს ცოლის შერთვისა და ოჯახის მოკიდების უფლება მისცეს, მათი შვილები შედიოდნენ იანიჩართა კორპუსში.

იანიჩართა კორპუსი სამი ძირითადი ნაწილისაგან შედგებოდა:

1. ჯემაათ ორთალარი. ყველაზე ძველი სახეობა იყო და იანიჩართა კორპუსი რომ დაარსდა, მხოლოდ 101 ორთასაგან შედგებოდა. რადგანაც ყაზარმებში ცხოვრობდნენ და თითო ორთა ცალკე ოთახში—ოდაში იყო მრთავებული, ორთას ოდასაც უწოდებდნენ, მათ მეთაურობდნენ ააა-ბაშიები, მე-60, 61-ე, 62-ე და 63-ე ოდები სულთნის ამაღლაში შედიოდნენ და მათ „სოლაკებს“ უწოდებდნენ. სოლაკების მეთაური იყო სოლაკ-ბაში. 2. სეკბანები — მეჰმედ II დროს (1451 — 1481) შეიქმნა. მას 65-ე ორთას უწოდებდნენ, მაგრამ ფაქტიურად 35 ბოლუქისაგან შედგებოდა. ერთ ბოლუქში მხედრები იყვნენ და 34-ში — ქვეითები. ბოლუქების მეთაურებს ბოლუქ-ბაში ეწოდებოდათ და მათ უფროსს, ე. ი. სეკბანთა ყველა ბოლუქის მეთაურს — სეკბან-ბაში. სეკბანბაში იანიჩართა აღის შემდეგ პირველი კაცი იყო და ხშირად მას აწინაურებდნენ იანიჩართა აღის თანამდებობაზე. დღიური ჯამაგირი 70 ახჩა ეძლეოდა. 3. ალა ბოლუქლერი (აღის ბოლუქები) — 61 ბოლუქი იყო. უშუალოდ იანიჩართა აღის განკარგულებაში იყვნენ. მათ მეთაურებს ბოლუქ-ბაშიები ეწოდებოდათ.

იანიჩარების სხვადასხვა ოდები შეიარაღებული იყვნენ მშვილდისრით, არკებუზით, მუშკეტით, დამბაჩით, ხმლით, გურზით, საომარი ცულთით, იათაგანითა და სხვ.

იანიჩართა ალა — „ენიჩერნ აღას“. იანიჩართა კორპუსის მეთაური და მთავარსარდალი. XVI საუკუნის დასაწყისამდე იანიჩართა კორპუსში აღზრდილი და დაწინაურებული ენერგიული ადამიანები ინიშნებოდნენ ამ თანამდებობაზე — ძირითადად სეკბან-ბაშიები. შემდეგ ეს წესი მოიშალა და უმეტეს შემთხვევაში, სასახლის დიდკაცები ინიშნებოდნენ. XVII საუკუნეში ისევ აღადგინეს ძველი წესი. დღიური ჯამაგირი 400 — 500 ახჩა ჰქონდათ და ბოძებული არფალიქის (იხ. არფალიქი) წლიური შემოსავალი — 500 ათასი ახჩა.

1645 წლიდან დაიწყო იანიჩართა აღებისათვის კეზირის ხარისხის ბოძება და მათ „ალა-ფაშას“ უწოდებდნენ.

იანიჩართა ალა განაგებდა იანიჩართა ვარჯიშს, ჯამაგირის გაცემას, დანიშვნასა და გადაყენებას. ის განიხილავდა საჩივრებს და დამნაშავეებს სჯიდა.

იანიჩარების რაზმები საზღვრისპირა ციხეებშიც იყვნენ ჩაყენებული და მათ მეთაურებსაც „იანიჩართა აღა“ ან იანიჩართა სარდალი ეწოდებოდა.

ი ა ნ ი ჩ ა რ თ ა ს ა რ დ ა ლ ი — საზღვრისპირა რაიონების ციხეებში ჩაყენებული იანიჩართა რაზმების მეთაური.

ი ა რ ლ ი ყ ი — აქ — სულთნის წერილობითი ბრძანება, რომელიც მოსახლეობისათვის გზირებს უნდა გაეცნოთ.

ი ა ს ა უ ლ ა დ ა ს ი — იგივე სოჯბათიასაული; შაჰის ბრძანებათა და განკარგულებათა აღმასრულებელი ირანის სამეფო კარზე, ევლია ჩელები ამბობს: „ირანში ალაი-ჩაუშს იასაულ-აღასი ეწოდება“ (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I, გვ. 250).

ი ა ს ა უ ლ ი — იასაულ-აღასის ხელმძღვანელობით აღმასრულებლად მომუშავე საპოლიციო აპარატის დაბალი მოხელე.

ი ა ს ი ნ ი, იხ. დასინი.

ი ლ ღ ა რ ი — ცხენის სვლის სახეობა, ჭენება. ცნობილი იყო „თათრული ილღარი“, რომელიც ხანგრძლივი ჭენებით განხორციელებულ რეიდს და მოულოდნელ თავდასხმას აღნიშნავდა.

ი მ ა მ ი — მუსლიმთა რელიგიური თემის მეთაური, სულიერი მამა, მეჩეთში ღვთისმსახურების ხელმძღვანელი. ასევე ეწოდებოდათ 1. ზოგი მუსლიმური სახელმწიფოს უზენაეს ხელისუფლებას, 2. შიიტების უზენაეს სასულიერო მეთაურს, 3. ისლამის ოთხი ძირითადი მიმდინარეობის (ჰანეფიტების, შაფიიტების, მალიკიტების და საფიტების) დამაარსებლებს.

ი მ ა რ ე თ ი — საქველმოქმედო დაწესებულება საერთოდ; აგრეთვე — მუსლიმი მწირების, მედრესეს მოსწავლეებისა და ყარიბი მგზავრებისათვის მოწყობილი სასაღილოები, სადაც პურსა და ჯამით წვნიანს უფასოდ ურიგებდნენ. იმარეთების ხარჯები მათთვის სულთნებისა და დიდი ფეოდალების მიერ შეწირული ვაკუფების შემოსავლით იფარებოდა.

ი ჩ - ა ღ ა — შ ი დ ა ა ღ ა. საერთო სახელწოდება სულთნის შინა-მოსამსახურეთა ხელმძღვანელებისა, რომლებიც სახელმწიფოს წარჩინებულებად ითვლებოდნენ. მათ შორის უპირველესი იყო კაფუ-აღასი, რომელიც XVI საუკუნის ბოლომდე სასახლის ყველაზე გავლენიანი ადამიანი იყო.

ი ჩ - ა ღ ე ბ ი ხ ე ლ მ ძ ღ ვ ა ნ ე ლ ო ბ დ ნ ე ნ მ უ ს ი კ ო ს ე ბ ს, მ ე ს ა წ ო ლ ე ბ ს, მ ე ს ა ნ თ ლ ე ბ ს, ი ა რ ა ლ ის ო ს ტ ა ტ ე ბ ს, დ ა ლ ა ქ ე ბ ს, მ ე ქ ის ე ე ბ ს და ა. შ. ი ჩ ა ღ ა დ ი თ ვ ლ ე ბ ო დ ა ს უ ლ თ ნ ის პ ი რ ა დ ი ხ ა ზ ი ნ ის გ ა ნ მ გ ე ბ ე ლ ი — ხ ა -

ზინადარ-ბაში, რომელიც, გარდა ამისა, ჩაცმის დროს ჩალმას აწვდიდა სულთანს და სალოცავ ხალიჩას უშლიდა. იჩ-ალა იყო ქილერჯი-ბაში, რომელიც სულთნის სუფრის გამლას და საქმელ-სასმელით უზრუნველყოფას ხელმძღვანელობდა.

ი ჩ-ო ლ ა ნ ი — დევშირმეს წესით წამოყვანილი ქრისტიანთა ის ბიჭები, რომლებსაც იანიჩარებად კი არ ამზადებდნენ, არამედ სტამბოლისა და ედირნეს სასახლეებში ზრდიდნენ და შემდეგ სხვადასხვა სახელმწიფო თანამდებობაზე ამწესებდნენ. მათ სასახლის „აჯემ-ი ოლლანებსაც“ უწოდებდნენ. (ასე აღიზარდა ედირნეს სასახლეში ალბანეთის სახალხო გმირი სკანდერ-ბეგი).

ი ჩ-ლ უ ლ ა მ ი — ს ა შ ი ნ ა ო მ ო ნ ა — ესენი იყვნენ ომში დატყვევებული, ან ნაყიდი მონები, რომლებსაც ოსმალთა ფეოდალები, დიდკაცები, ვაჭრები და სხვანი (მათ შორის, ევლია ჩელებიც) ხელზე მოსამსახურებად, პირად მცველებად და სხვა საქმიანობისათვის იყენებდნენ.

კ ა მ ა კ ა მ ი — მ ო ა დ გ ი ლ ე, შ ე მ ც ე ლ ე ლ ი — როდესაც დიდვეზირი ლაშქრობაში გაუძღვებოდა ოსმალეთის ჯარს, მის მაგივრად სახელმწიფო საქმეების გასარიგებლად დედაქალაქში რჩებოდა სახელმწიფოს წარჩინებული, რომელსაც ვეზირის ხარისხი ჰქონდა და ამ შემთხვევაში მას უწოდებდნენ „რიქაბ კაიმაკამ-ი“ („რიქაბ“ — უზანგი). თუ ამ დროს სულთანიც ლაშქრობაში იყო, კაიმაკამს ეწოდებოდა „სტამბოლის კაიმაკამი“. თუ დიდვეზირიცა და სულთანიც დიდი ხნით იყვნენ დედაქალაქიდან წასული, სულთანს ახლდა „რიქაბ კაიმაკამი“ და დედაქალაქში რჩებოდა სტამბოლის კაიმაკამი.

კაიმაკამები ეწოდებოდნენ იმ შოხელებსაც, რომლებიც გადაყენებული ბეგლარბეგისა და სანჯაყ-ბეგების მაგივრად განაგებდნენ მიმდინარე საქმეებს; სანამ ახალი მმართველი ჩამოვიდოდა.

კ ა მ ნ ა რ ჯ ა — ცხელი წყარო.

კ ა მ ნ ა ლ, კ ა მ ნ ა კ — წყარო.

კ ა ლ ი თ ე, იხ. ხომალდები.

კ ა ნ ა ვ ა თ ი — მიწისქვეშა არხი, რომლითაც სასმელი ან სარწყავი წყალი მიედინებოდა.

კ ა ნ თ ა რ ი — წონის ერთეული, რომელიც ოსმალეთის პროვინციებში სხვადასხვა იყო; მცირე აზიაში 56,44 კილოგრამს უდრიდა, ალჟირში — 44,79 კილოგრამს, ეგვიპტეში — 67,18 კილოგრამს.

კანუნ-ნამე — „კანონთა წიგნი“. ოსმალთა ფეოდალური სახელმწიფოს და შესაბამისი კანონმდებლობის განვითარების ეტაპები გამოიხატა მეჰმედ II-ის (1451 — 1481), სელიმ I-ის (1512 — 1520), სულეიმან I-ის (1520 — 1566) და აჰმედ I-ის (1603 — 1617) „კანუნ-ნამეებში“.

კარავანა, იხ. ხომალდები.

კარავანა, გალიონი, იხ. ხომალდები.

კარა მავუნა (მავნა), იხ. ხომალდები.

კარამურსალი, იხ. ხომალდები.

კარკა, იხ. ხომალდები.

კარჯი-ბაშე — „კარ“ — თოვლი, „კარჯი“ — მე-თოვლე. სასახლის სამზარეულოს მსახურთა შორის იყვნენ კარჯები, რომელთა მოვალეობა იყო სამზარეულოს ყინულით უზრუნველყოფა. ზამთარში მდინარეებში ყინულსა სჭრიდნენ და თოვლთან ერთად სარდაფებში საგანგებოდ ინახავდნენ. ამათ კარჯი-ბაში ხელმძღვანელობდა.

კატარდა, კადირგა, იხ. ხომალდები.

კაფლიჯა — ცხელი წყარო.

კაფუდანი — კაპიტანი (იტალიურიდანაა) — სამხედრო ხომალდის ან ხომალდების ჯგუფის მეთაური. XVII საუკუნის დასაწყისამდე სამხედრო ხომალდების მეთაურებს რეისი ეწოდებოდათ. შემდეგ იგი კაფუდანი შეცვალა და რეისი სავაჭრო ხომალდის უფროსს ან პატრონს ეწოდებოდა.

კაფუდანი-ფაშა — ოსმალეთის მთელი სამხედრო-საზღვაო ფლოტის სარდალი. მას „კაფუდანი-დერია“-საც („ზღვის კაპიტანი“) უწოდებდნენ. ვეზირის ხარისხი ჰქონდა სამი თულით. იგი განაგებდა, აგრეთვე, კაფუდანი-ფაშას ვილაიეთს, რომელსაც ხმელთაშუა ზღვის კუნძულები შეადგენდნენ. მას უდიდესი შემოსავალი ჰქონდა.

კაფუჯე, კაფიჯე — სასახლის კარისკაცი.

კაფუჯი-ბაშე, კაფიჯი-ბაშე — სულთნის სასახლის ერთ-ერთი დიდებული. მეჰმედ II დროს ერთი კაფუჯი-ბაში იყო, შემდეგ — ორი; XVII საუკუნეში — 12 და ზოგჯერ მეტიც. ისინი სხვადასხვა დროს 500 — 2000 კაფუჯის საქმიანობას ხელმძღვანელობდნენ. უხუცესს ბაშაკაფუჯი-ბაში ეწოდებოდა და კაფუჯი-ბაშიების მეთაური იყო. კაფუჯი-ბაშიები განაგებდნენ სულთნის სასახლის კარებისა და დივანის სხდომების დაცვას. სულთანს და სახელმწიფო დივანს წარუდგენდნენ ხოლმე ელჩებსა და საპატიო

სტუმრებს. კაფუჯი-ბაშიები იგზავნებოდნენ ვილაიეთებში ბეგლარ-ბეგებთან მნიშვნელოვანი ან საიდუმლო დავალებებით. როგორც მთავრობის ოფიციალურ წარმომადგენლებს, ხშირად ევალებოდათ ხოლმე სულთნისათვის არასასურველი ფაშებისა და სხვა დიდი მოხელეების თავიდან მოშორება და მოკვლა. ასეთ საქმეებში კაფუჯი-ბაშიები თავიანთ ერთგულ კაფუჯიებს იყენებდნენ.

კაფუჯი-ბაშიების დღიური ჯამაგირი ჯერ 100 ახჩა იყო და XVII საუკუნეში 150 ახჩას მიაღწია. მათ ეძლეოდათ, აგრეთვე, არფალიქები (იხ.)

კიზლარ-ალასი — ქალიშვილების ბატონი; სასახლის ჰარემის მსახურთა მეთაური. მას უწოდებდნენ, აგრეთვე, „დარუს-სადეთ-ალასი“ — „ბედნიერების კარის (სასახლის) ალა“. ის ხელმძღვანელობდა ჰარემის სამსახურთა საქმიანობას, სულთნის მხველებს შერჩევას და ა. შ. XVII საუკუნეში განსაკუთრებით გაიზარდა მათი გავლენა სულთნებზე და სასახლის ყველაზე გავლენიან და ძლიერ მოხელეებად იქცნენ. ხშირად ესენი იყვნენ მექასა და მედინას ვაკუფებისა და სულთნის მიწების განმგებლები. ბევრი მათგანი ზღაპრული სიმდიდრის პატრონი ხდებოდა.

კიზლარ-ალასის თუ გადაყენებდნენ ან მისი პირადი თხოვნით სამსახურიდან გაათავისუფლებდნენ, პენსია ენიშნებოდა და საცხოვრებლად ეგვიპტეში აგზავნიდნენ.

კონაკი — 1. სასახლე. 2. ღამის სათევი, სადგური. სადგურთან მოწყობილი იყო ფუნდუკი, თავლები აქლემებისა და ცხენებისათვის, იყიდებოდა სურსათ-სანოვავე, საქონლის საკვები. 3. მანძილი კონაკებს შორის, ერთი დღის სავალი („კონაკი... სავალი გზა იმ ანგარიშით, რომ ერთ კონაკს თორმეტ საათს ივლის კაცი“. „ეგლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 135), ე. ი. როდესაც ავტორი ამბობს „4 კონაკი გავიარეო“, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ მანძილზე უსათუოდ 4 სადგური იყო მოწყობილი — 4 დღის სავალი იყო.

დიდი ლაშქრობისათვის მზადებისას სარდლობა წინასწარ აწყობდა კონაკებს და ცდილობდა ამ სადგურების რიცხვი ისე გაეზარდა, რომ ყოველი დღის სავალზე დროებით მაინც ყოფილიყო თითო სადგური — კონაკი.

კონაკი — 1. მოხელე, რომელსაც ევალებოდა სალაშქრო მარშრუტზე ჯარისათვის მოემზადებინა სადგომები, სურსათი, წყალი და ფურაჟი. ამისათვის ადგილობრივ მცხოვრებლებს ახდენინებდა საგანგებო გამოსაღებს, რომელსაც ავარიზი და ნუზლი

ეწოდებოდა. 2. როდესაც სულთანი ლაშქრობდა, მისი ექვსი თული-
დან (იხ. თული) ორი თული ერთი დღის საცალით წინ მიჰქონდათ.
რომელიმე სანჯაყის ბეგს. ან ვილაიეთის ფაშას დაავალდებდნენ
თულებს ხლებოდა და შეემოწმებინა სადგურის—კონაკის მზად-
ყოფნა; თუ საჭირო იყო, ზომები უნდა მიეღო სადგურის სრული
მზადყოფნისათვის. ამ მოვალეობის შემსრულებელს კონაკჩის
უწოდებდნენ ლაშქრობის დამთავრებამდე.

კონთოში, კონთუში — გრძელი, ვიწრო სახელოებიანი
(უმეტეს შემთხვევაში ტყავის) ფარაჯა, რომელსაც ძირითადად თა-
თართა ბეგები ატარებდნენ.

კორუჯი, კორუჯუ — ტყის მცველი, მეველე.
ასე ეწოდებოდათ ლაშქრობებში დაბერებულ იანიჩარებს, რომლებ-
საც ბრძოლა აღარ შეეძლოთ; მაგრამ არც პენსიაზე იყვნენ გასული.
მეჰმედ II ფათიჰამდე (1451 — 1481) ლაშქრობაში მიდიოდნენ,
მაგრამ ბრძოლაში მონაწილეობას არ იღებდნენ და ბანაკის კარვებს
იცავდნენ. შემდეგში აღარც ლაშქრობაში მიჰყავდათ და სტამბოლი-
სა და იანიჩართა ყაზარმების დაცვა ევალებოდათ. XVI საუკუნის
ბოლოს 1000-მდე კორუჯი იყო და XVII საუკუნეში — მეტი. პენ-
სიაზე გასულ იანიჩარს ოთურაკი ეწოდებოდა.

კორუჯი-ბაშე — კორუჯიების მეთაური.

კოჯა — 1. მოხუცი; 2. ზორბა; 3. სახელგანთქმული.

კუთბალ-ეკთაბი, იხ. კუთბიეთი.

კუთბიეთი — „კუთბ“ — პოლუსი, უმაღლესი
წერტილი. სუფიზმის მიმდევართა სულიერი მამების უმაღლესი
ხარისხის ზოგადი სახელი. „კუთბალ-ეკთაბი“ ე. ი. „პოლუსთა პო-
ლუსი“ — სუფიების მეთაური.

კულაჩი, კულაჯი — სიგრძის საზომი ერთეული, რომე-
ლიც გაშლილი ხელების თითების პოლოებს შორის მანძილს უდრი-
და; დაახლოებით ორი მეტრი. უმეტეს შემთხვევაში სიღრმის გასა-
ზომად ხმარობდნენ.

კულუნბურნა, კოლომბორნა, იხ. ზარბაზნები.

კურნა — აბანოში ერთი კაცისათვის განკუთვნილი, ქვაში
ამოკვეთილი ღრმული წყლისათვის.

ლივა — 1. ღროშა; 2. საღროშო. იხ. სანჯაყი.

მავენა, მავნა, იხ. ხომალდები.

მათარაჯი (მათარაჯი)-ბაში — მათარაჯიების უფრო-
სი. მათარაჯიები სულთნის, დიდვეზირის, იანიჩართა აღის,

სეკბან-ბაშის ამაღლებში იყვნენ. ლაშქრობის დროს ან სასახლის გარეთ მოწყობილ დღესასწაულებზე მათ თან დაჰქონდათ წყლით სავსე ჭურჭელი — მათარა და თავიანთ უფროსებს მიაართმევდნენ ხოლმე. სულთნის მათარა ოქროსი იყრ და წითელი ხავერდი ჰქონდა შემოკრული.

მათარაჯიებს სალაშქრო ბრძანებების გადაცემასაც ავალბდნენ.

მათბაჰ ემინი — (მათბაჰ — სამზარეულო). სულთნის სასახლის სამზარეულოს ეწოდებოდა „მათბაჰ-ი ამირიე“, რომელშიც სასახლის ყველა მოხელისა და მსახურისათვის ყოველდღიურ საჭმელებს ამზადებდნენ. სამზარეულოს მთავარ ზედამხედველსა და განმკარგულებელს მათბაჰ ემინი ეწოდებოდა.

მანის — 1. საუცხოო მხატვრობა, რომელიც მანის (სახელგანთქმული მხატვარი-მინიატურისტი სასანურ ირანში) ნახელავს შეედრება. 2. თურქული ხალხური ოთხსტრიქონიანი სატრფიალო ლექსი. ძირითადად შეიდმარცვლიანი იყო და აუცილებლად გართიმული იყო 1-ლი, მე-2 და მე-4 სტრიქონები, მე-3 — ურითმო.

მასთაჯი-ბაშინი — სასახლის მსახურების — მასთაჯიების უფროსი. მასთაჯიებს „მოღურთხეებსაც (მემაწვენე) უწოდებდნენ. მათ ევალბოდათ სულთანისათვის განკუთვნილი რძის ნაწარმის სუფთად და გრილად შენახვა და სულთნისათვის მირთმევა.

მაჰქეჰე — სასამართლო, სასამართლო დარბაზი.

მედდაჰი — სახალხო მთქმელი. დღესასწაულებზე, ყავახანებში და ა. შ. ხალხური ზღაპრებისა და საგმირო ამბების თხრობისას ხმასა და ინტონაციას იცვლიდნენ და ისე წარმოადგენდნენ ვმირებს. ხალხში დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ.

მედრესე — მუსლიმური სასულიერო სასწავლებელი. მედრესეებს მეჩეთების გვერდით აშენებდნენ, უფრო ხშირად კი შიგ მეჩეთში აწყობდნენ ხოლმე. მოსწავლეები მედრესეს სენაკში ცხოვრობდნენ, იმარეთში (იხ. იმარეთი) იკვებებოდნენ და მეჩეთში მეცადინეობდნენ. ოსმალეთში მედრესემ ჩამოყალიბებული სახე სულთან სულეიმან I-ის დროს მიიღო.

მედრესეში სწავლის დამთავრების შემდეგ შეეძლოთ ან ყადის თანამდებობა მიეღოთ, ან მედრესეს მასწავლებლისა (მუდარისი), ან აღმინისტრაციულ აპარატში ემუშავათ.

მედრესეს შესანახი ხარჯები მისთვის შეწირული ვაკუფებიდან გაიღებოდა.

მე ვ ლ ა ნ ა — სიტყვა-სიტყვით — „ჩ ვ ე ნ ი მ ე უ ფ ე“; ასე უწოდებდნენ მაღალგანათლებულ ღვთისმეტყველს, მასწავლებელს, იმამს. (აქ ყველგან მევლანა ჯელალ ედ-დინ რუმინ).

მ ე ლ ა მ ი — მისტიკოსი, რომელიც ყოველივე ამქვეყნიური-სადმი ცინიკურად განწყობილი ფილოსოფოსის ცხოვრებას მისდევდა.

მ ე ნ ე ქ ს ი ლ ა, იხ. ხომალდები.

მ ე ს ნ ე ვ ე — 1. სპარსული ლექსი, რომელიც თურქულ პოეზიაში დაამკვიდრა ჯელალ ედ-დინ რუმინ. წყვილსტრიქონიანი ლექსით იწერებოდა და გადმოცემული იყო სამიჯნურო-საგმირო ამბები, ან მორალური და რელიგიური საკითხები. 2. ჯელალ ედ-დინ რუმინს ფილოსოფიურ-დიდაქტიკური ხასიათის ნაწარმოები, რომელიც სუფიზმის ტრაქტატს წარმოადგენს. 3. იდეურად და ფორმით ჯელალ ედ-დინ რუმინს თხზულება „მესნევის“ ხასიათის თურქული ნაწარმოებები.

მ ე ქ უ რ ი წ ყ რ თ ა — „ზ ი რ ა“; სიგარძის ერთეული, რომელიც ხელის იდაყვიდან შუა თითის ბოლომდე მანძილის ტოლი იყო. მუსლიმურ ქვეყნებში სხვადასხვა ზომისა იყო (75 — 90 სმ). ოსმალეთშიც სხვადასხვა იხმარებოდა (ეგვიპტური, სტამბოლური, მექური). მექურ წყრთას სამშენებლო საქმეში ხმარობდნენ.

მ ე ჯ უ დ ი ნ ი — ნაწარმოების უნდა იყოს „მ ა ჯ დ უ დ - დ ი ნ“ — იდან — ს ა რ წ მ უ ნ ო ე ბ ი ს დ ი დ ე ბ ა და ტიტულად იხმარებოდა.

მ ი ლ ი — მანძილის საზომი. წყაროებში სხვადასხვანაირად არის განმარტებული: 1. მანძილი, რომელიც 1000 ზირას — წყრთას შეიცავდა — დაახლოებით 750 მეტრი. ათასი ნაბიჯი. 3. ფარსანგის 1/3. 4. საშუალო ნაბიჯით საათის 1/3-ში გავლილი მანძილი.

მ ი მ ბ ა რ ი, მ ი ნ ბ ე რ ი — მეჩეთში მიპრაბის მარჯვნივ აღმართული კათედრა, რომელიც გაკეთებული იყო მარმარილოს, ქვის ან მოჩუქურთმებული ხისაგან. ამ მიმბარიდან ალაველენდა ხუტბას მეჩეთის ხატიბი.

მ ი ნ ა რ ე თ ი — მეჩეთის გვერდით აგებული მაღალი კოშკი, საიდანაც მუეძინი დღეში ხუთჯერ მოუწოდებდა ჯამათს სალოცავად — აზანს იტყოდა.

მ ი ნ ბ ე რ ი, იხ. მიმბარი.

მ ი რ ა ლ ე მ ი, „მ ი რ - ი ა ლ ე მ“ — სახელმწიფო მედრობებისა და მემუსიკეების ბოლუქების მეთაური. ლაშქრობისას წინ

მიუძღვოდა მედროშეებს და თეთრი ალამი ეჭირა. ახლადდანიშნულ ვეზირებს, ბეგლარ-ბეგებს და სანჯაყ-ბეგებს მირალემის ხელით უგზავნიდა სულთანი თანამდებობის ატრიბუტებს — დროშებსა და თულებს. სულთანი ცხენზე რომ ჯდებოდა, უზანგი მირალემს ეჭირა; ელჩების მიღებას და სხვა ცერემონიალს უსათუოდ ესწრებოდა. ზოგჯერ მნიშვნელოვანი დავალებით აგზავნიდნენ ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში. კანონით გათვალისწინებული იყო, რომ დაწინაურებული მირალემი სანჯაყის ბეგი უნდა გამხდარიყო. თუმცა, ხშირად ვეზირებიც ხდებოდნენ.

მირაბი — წყლის განმგებელი („მირ“ — განმგებელი; „აბ“ — წყალი) მას „ს უ-აღასი“-საც („სუ“ — წყალი, „აღა“ — ბატონი) უწოდებდნენ; მოხელე, რომელიც განაგებდა სარწყავი წყლის განაწილებას, მორწყვის რიგსა და თვალყურს ადევნებდა წყლის რაციონალურ ხარჯვას.

მირზა — ირანში საკუთარი სახელის წინ აღნიშნავდა მწერალს, მდივანს, მასწავლებელს, მოხელეს. სახელის შემდეგ — უფლისწულს. ოსმალეთში ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით იხმარებოდა ტერმინი „შაჰ-ზადე“ — შაჰის შვილი.

მირ-ლივა — ერთთულიანი ფაშის სამხედრო წოდება; აგრეთვე — სანჯაყის (ლივას) ბეგი (იხ. სანჯაყ-ბეგი).

მირ-მირანი — იგივე ბეგლარ-ბეგი (ბეგლარ-ბეგი), ვალე — ვილაიეთის განმგებელი; ვილაიეთის ჯარების სარდალი და სამოქალაქო საქმეების ხელმძღვანელი.

მიფთაჰ ლულამ-აღასი — („მიფთაჰ“ — გასაღები) სულთნის პირადი აპარტამენტის ექვს დიდ აღას შორის რიგით მე-6 იყო. მას „ანაჰთარ აღასი“-საც („გასაღებების აღა“) უწოდებდნენ. ის თვალყურს ადევნებდა მსახურთა დისციპლინას და მათ წესიერ მუშაობას.

მიჰთერ, მეჰთერ — ოსმალთა ჯარის მემუსიკეები. მემუსიკეთა დასტაში იყო დიდი და პატარა დოლები, ზურნა, ნალარა, საყვირი, მუსიკალური თეფშები.

მიჰმანდარი, მეჰმანდარი — მესტუმრე. ოსმალეთის სულთნისა და ირანის შაჰის სასახლის, ვილაიეთებისა და სახანობის გამგებლების, ქალაქების მოხელეები, რომლებიც ელჩებსა და საპატიო სტუმრებს შეეგებებოდნენ, მასპინძლობას უწევდნენ და საქმის მოგვარებაში ეხმარებოდნენ. ოსმალეთში ამ თანამდებობაზე უმეტეს შემთხვევაში კაფიჯი-ბაშიები ინიშნებოდნენ.

მიჭრახი — მეჩეთის იმ კედელში გაკეთებული ნიშა, რომელიც მექასაკენ იყო მიმართული. მლოცველებს პირი მიჭრახისაკენ ჰქონდათ და ისე ლოცულობდნენ. ეს სიტყვა მეჩეთების სათვალავის აღმნიშვნელიც იყო, მაგალითად: „ქალაქში შვიდი მიჭრახია“ ნიშნავს: „ქალაქში შვიდი მეჩეთია“.

მოლა — („მეგლანა“-დან ნაწარმოებია) 1. დიდად განათლებული სასულიერო პირი. 2. მაღალი რანგის ყადი, რომელიც დიდ ქალაქში იჯდა (ბელგრადში, სოფიაში, ანკარაში, ბურსაში). 3. მედრესეს მასწავლებელი (მუდარისი). 4. ქრისტიანულ ქვეყნებში ასე უწოდებდნენ ყველა მუსლიმ-სასულიერო პირს.

მუდარისი — მასწავლებელი მედრესეში (იხ. მედრესე).

მუეზინ-ბაშე — სასახლეში, ვილაიეთების ფაშების კარზე მუეზინების მეთვალყურე და ხელმძღვანელი.

მუეზინი — მეჩეთის მსახური, რომელიც მინარეთის აივანიდან მრევლს სალოცავად მოუწოდებდა — ახანს წარმოსთქვამდა.

მუთასარიფი — 1. განმგებელი. 2. ქონების პატრონი. 3. სანჯაყის ბეგისა და ვილაიეთის ბეგლარბეგის (მირმირანის, ვალის) სინონიმი.

მუთეველშე — ვაკუფების მოურავი. მუთეველის თანამდებობაზე ჩხვირად ვაკუფის შემწირავის მემკვიდრეები ინიშნებოდნენ და შემოსავლის ნაწილს იღებდნენ. მუთეველის საქმიანობას კონტროლს უწევდა ყადი.

მუთეფერიკა — 1. ნაწილი სულთნის პირად დაცვაში მსახურობდა. გარდა დაცვისა, მათ ვვალეობდათ სულთნის სხვადასხვა ბრძანების შესრულება. სასახლის ყველაზე მნიშვნელოვან და საპატიო სამსახურად ითვლებოდა. ბაიაზეთ I-ის დროს (1389 — 1402) 40 კაცი იყო. ძირითადად ვეზირების, ბეგლარბეგების, დავთარდარებისა და სხვა წარჩინებულების შვილები იყვნენ. ისინი მხოლოდ სულთანსა და თავიანთ მეთაურს — მუთეფერიკა-ბაშის ემორჩილებოდნენ. დროთა განმავლობაში მათი რიცხვი გაიზარდა. XVI საუკუნეში 430 იყო და XVII საუკუნეში — 630. 2. იანიჩართა კორპუსის მუთეფერიკაები; ისინი სოლაკებისა და მონადირეების (შიქარ) ბოლუქებში ითვლებოდნენ და მათ სამსახურს მეთვალყურეობდნენ. 3. მუთეფერიკაები ეწოდებოდათ, ავრეთვე; დიდვეზირების, ვეზირების, ბეგლარბეგებისა და სანჯაყთა ბეგების ამაღლებაში მყოფ ალბესაც. მათ ახლდნენ ლაშქრობაში, ფაშების დროშები მიჰქონდათ, ბრძანებებს დანიშნულებისამებრ გადასცემდნენ.

მ უ ლ თ ა ზ ი მ ი — ილთიზამის მფლობელი ფეოდალი. ილ-
თი ზ ა მ ი ეწოდებოდა იჯარით გაცემულ მიწას, ან გადასახადების
აკრეფის უფლებას.

მ უ ლ ქ ი — ასე ეწოდებოდა მიწას, ან უძრავ ქონებას და მათ
შემოსავალს, რომელიც ვინმეს სრული საკუთრების უფლებით და
სამემკვიდრეოდ ჰქონდა. შეიძლებოდა მისი გაყიდვა, ვაკუფად შე-
წირვა. ამ წესს მ უ ლ ქ ი ე თ ი ე წოდებოდა.

მ უ ლ ქ ი ე თ ი, იხ. მ უ ლ ქ ი.

მ უ მ ხ ა ნ ე — სანთლის სახელოსნო.

მ უ ნ შ ე — მ დ ი ვ ა ნ ი; ირანის სახელმწიფო დივანის მდივან-
მწიგნობარი. ევლია ჩელები განმარტავს: „ირანში რეის ულ-ქუთ-
თაბს მუნში ეწოდებოდა („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“,
ნაკვ. 1 № გვ. 250) რეის ულ-ქუთთაბი ოსმალეთის მდივანმწიგ-
ნობართა მუშაობას განაგებდა (იხ.)

მ უ ს ა ჰ ი ბ ი, მ უ ს ა ი ბ ი — მეგობარი, თანამოსაუბრე, და-
ახლოებული პირი, ის, ვინც სულთანს კერძო ცხოვრებაშიც თან
ახლდა და მისი დაახლოებული პირი იყო.

მ უ ს ე ლ ე მ ი — მუსელებების ოჯახის წევრი. ეს იყო გლეხ-
თა ერთ-ერთი კატეგორია, რომლებსაც მიწის ნაკვეთები ეძლეო-
დათ ჯარის სამსახურის სანაცვლოდ. ხუთი მუსელიმიდან თითო რიგ-
რიგობით მიდიოდა ლაშქრობაში. მას სალაშქროდ აწყობდნენ და
უღუფას აძლევდნენ დანარჩენები. ჯარის აღალში მსახურობდნენ,
ზარბაზნებს და საომარ მასალას ეზიდებოდნენ. სამსახურის სანაც-
ვლოდ გადასახადებისაგან თავისუფალი იყვნენ.

მ უ ს ე ლ ი მ ი — ქალაქის მმართველი, ვილაიეთის ან სანჯა-
ყის განმგებლის მოადგილე.

მ უ ს თ ა ყ ი მ ი — არაბული დამწერლობის სახეობა.

მ უ ს თ ა ო ს ე ნ ი — არაბული დამწერლობის სახეობა.

მ უ ს ტ ო უ ფ ი — ირანის საფინანსო უწყების გამგე.

მ უ ფ თ ო — მუსლიმთა სასულიერო წოდების წარმომადგენელი,
ღვთისმეტყველი და სამართლისმცოდნე. განსაკუთრებით რთული
იურიდიული საკითხების შესახებ წერილობითი დასკვნის — ფ ე თ-
ვ ა ს — შემდგენელი. მუფთიებს შორის უპირველესი იყო შეიხ-
ულ-ისლამი და მასაც ხშირად მუფთის უწოდებდნენ (იხ.).

მ უ ჰ ა ს ე ბ ე ჯ ი. — მ ო ა ნ გ ა რ ი შ ე. საფინანსო უწყების
მოხელე. საფინანსო უწყების მთავარ კანცელარიას ბაშ-მუჰასებე
ეწოდებოდა. მას ხელმძღვანელობდა ბაშ-მუჰასებეჯი, რომელიც ხა-

ზინის შემოსავალ-გასავლის აღრიცხვას და კონტროლს მუჰასებე-ჯიების საშუალებით აწარმოებდა.

ველია ჩელების მიერ მოხსენიებული ანატოლიის მუჰასებეჯი ხელმძღვანელობდა ანატოლიაში არსებული, სულთნებისა და ვეზირების მიერ ვაკუფად შეწირული მიწებისა და ქონების შემოსავლის ანგარიშწარმოებას და ანატოლიის ბეგლარ-ბეგების წარდგინების საფუძველზე გაცემული თიმარების საბუთების სისწორეს.

მუჰთასიბ-აღა/იჰთისაბ-აღა — მუჰთასიბების უფროსი (იხ. მუჰთასიბი).

მუჰთასიბი — მოხელე, რომელიც ბაზრის ფასებს ზედამხედველობდა; თვალყურს ადევნებდა, რომ ხელოსნებსა და ვაჭრებს დაეცვათ დადგენილი ფასები; ამოწმებდა საწონ და საზომ მოწყობილობას და თუ შეამჩნევდა მყიდველთა მოტყუების ფაქტებს, სჯიდა დამნაშავეს.

ნაიბი — შარიათის სასამართლოს მოსამართლე; ყადის მოადგილე, როდესაც იგი ადგილზე არ იყო. ნაიბი ეწოდებოდათ, აგრეთვე, რუმელიისა და ანატოლიის ყაზიასკერების მოადგილეებს (ყაზიასკერები ხშირად და ხანგრძლივი დროით სტამბოლში არ იყვნენ ხოლმე).

ნაკიბი — 1. შთამომავალი 2. წინამძღვარი 3. სამხედრო ნაწილის უფროსი.

ნაკიბ ულ-ეშრაფი — მუსლიმური სასულიერო წოდების ზედაფენის ერთი ნაწილი (შერიფები) თავის თავს მუჰამედის პირდაპირ შთამომავლად თვლიდა. ამ ფენას სათავეში ედგა უზუცესი — ნაკიბ ულ-ეშრაფი. ნაკიბ ულ-ეშრაფები ქალაქებშიაც იყვნენ და როგორც ქალაქების წარჩინებულთა ინტერესების წარმომადგენლები, დიდ როლს თამაშობდნენ. მათ შემოკლებით ნაკიბსაც უწოდებდნენ.

ნაკიბ ბენ დი, ნაკიბი — შეიხ მეჰმედ ნაკიშბენდის მოძღვრების მიმდევარი დერვიში.

ნაშაზი — ლოცვა, რომელიც მართლმორწმუნე მუსლიმს დღეში ხუთჯერ უნდა შეესრულებინა მეჩეთში ან სალოცავ ხალიჩაზე ალიონზე (სალათ ას-სუმჰ), შუადღეს (სალათ აზ-ზუხს), დღის მეორე ნახევარში (სალათ ალ-ასრ), მზის ჩასვლისას (სალათ ალ-მალრბ) და ღამის პირველ მესამედში (სალათ ალ-აშა).

ნაჰიე — ქვეყანა, მხარე, ოლქი; XVI საუკუნიდან — სასამართლო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც ყაზაში შედიოდა და რამდენიმე სოფელს აერთიანებდა.

ნ ე დ ი მ ი — 1. ტკბილმოუბარი. 2. სულთნის დაახლოებული პირი, რომელიც სულთანს ართობდა საინტერესო საუბრით; ნედიმები დიდ მოხელეებსაც ჰყავდათ; მაგალითად: ევლია ჩელები ერთხანს არზრუმის ფაშის ნედიმი იყო. 2. იანიჩართა კორპუსში ახლად-ჩარიცხული.

ნ ო ვ რ უ ზ ი — ახალი წლის პირველი დღე (21 მარტი) ირანში, რომელიც გაზაფხულის ბუნიობას მოდიოდა; მუსლიმთა რელიგიური დღესასწაული, რომლის რიტუალით გათვალისწინებული იყო ორი სახის ზეიმი: სასახლის ცერემონიალით მოწყობილი და სასახლე ზეიმი. დღესასწაული ერთ თვეს გრძელდებოდა და ნ ნ ა წილად იყოფოდა — თითოში 5 დღით. ეს ხუთ-ხუთი დღე სხვადასხვა საზოგადოებრივი ჯგუფის დღესასწაული იყო. პირველი ხუთი დღე — წარჩინებულებისა, მეორე — შაჰისა და ამ ხუთდღიანი მონაკვეთის პირველ დღეს ეწოდებოდა შაჰის (სამეფო) ნოვრუზი, ზოგჯერ — ხვარაზმ-შაჰის ნოვრუზი.

ნ ო ქ ა რ ი — 1. შეგირდი; 2. მსახური; 3. შეიარაღებული მსახური; 4. ციხისმცველი მეომარი ირანში.

ნ ა ა ა — მუდმივი, ჯამაგირიანი ქვეითი ჯარი, რომელიც იანიჩართა კორპუსის შექმნამდე არსებობდა. მის დაარსებას ჩანდარლიყარა ჰალილს მიაწერენ. ჯარის ამ სახეობის მეომრები ლაშქრობის დროს დღიურად ორ ახჩას იღებდნენ. ლაშქრობის დამთავრების შემდეგ თავიანთ ქვეყნებში ბრუნდებოდნენ და სოფლის მეურნეობას მისდევდნენ. სამხედრო სამსახურის სანაზღაუროდ ყოველგვარი გადასახადისაგან გათავისუფლებული იყვნენ. იანიჩართა კორპუსის დაარსების შემდეგ ომიანობის დროს ზოგი თავის ქვეყანაში რჩებოდა გარნიზონებში, ზოგი ლაშქრის ზურგის სამსახურში იყო: საომარ მასალასა და სურსათს ეზიდებოდნენ, გზებს წმენდნენ, ხიდებს აშენებდნენ და ციხეებს ამაგრებდნენ. თიმარები ეძლეოდათ ჯერ ოც-ოც კაცს ერთად და XVII საუკუნეში — ოცდაათ-ოცდაათ კაცს. ლაშქრობისას ამ ჯგუფებიდან 5 კაცი ჯარში მიდიოდა და „ე უ შ ი ნ ჯ ი“ ეწოდებოდათ; დანარჩენები სახლში რჩებოდნენ და მათ დამაკებს უწოდებდნენ. მეთაურებს აააა-ბეგე ეწოდებოდათ.

ნ ა ა ა - ბ ა შ ი — მხოლოდ იანიჩართა 1—101 ორთების მეთაურებს ეწოდებოდათ ეს სახელი. დღიურად 24 ახჩას იღებდნენ გასამრჯელოს.

ნ ა ს ა კ ი ი — იანიჩარები, რომლებსაც ევალეობდათ სტამბოლში ჩამოსული უცხოელი ელჩებისა და მათი საელჩოების დაც-

ვა. გარდა ამისა, იანიჩართა კორპუსის სხვადასხვა ორთებს მორიგეობით წესრიგი უნდა დაეცვათ მათი განლაგების რაიონში, ქალაქში ან ციხე-სიმაგრეში. ამისათვის გადასახადების გადამხდელები გასამრჯელოს აძლევდნენ.

დასი, დასინი — ყურანის 36-ე სურა, რომელსაც გარდაცვლილის მოსახსენიებლად წაიკითხავდნენ ხოლმე. ეს სურა „და“ — د و „სინ“ — س — ასოებით იწყება და ამიტომ მას „დასინს“ უწოდებენ.

დუზბაში — ასისთავი.

დუთაჰი, იხ. ხომალდები.

დურთაქი — „დურთ“ ნიშნავს: 1. ქვეყანა, მხარე. 2. სამშობლო. 3. საცხოვრებელი. 4. მომთაბარე ტომის მიწა, რომელიც ან სრული საკუთრება იყო, ან სამხედრო სამსახურის პირობით ეძლეოდა. ამგვარად, „დურთუქი“ ნიშნავს დურთის მფლობელს. ევლია ჩელები ასე განმარტავს: „ეს მანსურლუს ტომები ყირიმის იურთაქები ე. ი. ყირიმის ნახევარკუნძულის მფლობელები არიან“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 118).

დურთლული, დურთლუქი — მიწები, რომლებსაც სახელმწიფო აძლევდა დაპყრობილი ქვეყნების ადგილობრივ ფეოდალებს. ესენი ისლამს მიიღებდნენ, მიწას ინარჩუნებდნენ და ოსმალეთის მთავრობას დახმარებას უწევდნენ ქვეყნების დამორჩილების საქმეში. ეს მიწები მემკვიდრეობის წესით გადადიოდა. აშარის შემოსავალი მფლობელისა იყო, სამაგიეროდ იგი სამხედრო სამსახურში იყო და ფეოდალურ ლაშქართან ერთად გამოჰყავდა რაზმები. დურთლულები იყო დიარბექირის, შეჰრიზორის ვილაიეთებში, აგრეთვე საქართველოს იმ ტერიტორიაზე, რომლებიც ოსმალებმა მიიტაცეს. ევლია ჩელები წერს: „შავშეთის სანჯაყები დურთლული და ოჯაქლექსებია და მულქიეთის წესით არის მფლობელობაში“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1. გვ. 299).

დურუქი — 1. მომთაბარე, მომთაბარე ტომი. 2 სწრაფი.

დუქი — 1. ტვირთი, საპალნე, ტყავის ტომარა. 2. თანხა, რომელიც 100 ათას ახჩას შეადგენდა (1687 წლამდე).

ოდა — 1. ოთახი. 2. იანიჩართა ყაზარმა. იანიჩართა ბოლუქებსა და ორთებს ცალკე ყაზარმები ჰქონდათ ჯერ ედირნეში და კონსტანტინეპოლის დაპყრობის შემდეგ — ძირითადად სტამბოლში. 3. ოდა ეწოდებოდა იანიჩართა იმ ნაწილებსაც, რომლებიც

ოდებში — ყაზარმებში ცხოვრობდნენ და ეს ტერმინი ორთას პარალელურად იხმარებოდა.

ო დ ა ბ ა შ ი — 1. იანიჩართა ყაზარმის განმგებელი. ლაშქრობისას ცალკე კარავში იყო და იანიჩართა ოდის კარვები მის გარშემო ეწყობოდა. 2. სასტუმროს მოხელე, რომელიც სასტუმროს ოთახებს განაგებდა.

ო თ უ რ ა კ ი — 1. დამსახურებული იანიჩარი, რომელიც მოხუცებულობის ან ინვალიდობის გამო პენსიას იღებდა. 2. ნიჩბიან ხომალდებზე მენიჩბის დასაჯდომი ადგილი.

ო ყ ა, ვ ა კ ი ე — წონის ერთეული, რომელიც სტამბოლში 400 ლირჰემს—1282 გრამს უდრიდა, ოსმალეთის სხვადასხვა მხარეში მისი წონა 200-დან 400 ლირჰემამდე მერყეობდა.

ო ჯ ა კ ი — 1. კერია. 2. ოჯახი. 3. იანიჩართა კორპუსის საერთო სახელწოდება.

ო ჯ ა კ ლ ი ქ ი — სახელმწიფო მიწების კატეგორიაში შედიოდა და სამემკვიდრეოდ ეძლეოდა დაპყრობილი ტერიტორიის ფეოდალებს, ტომების ბელადებს. ძირითადად ეს იყო სანჯაყი, რომლის მფლობელი სამხედრო სამსახურში იყო და გადასახადების ნაწილი ეკუთვნოდა. ასეთი სანჯაყები აღმოსავლეთ ანატოლიაში შეიქმნა და იმ ადგილობრივ ფეოდალებს აძლევდნენ, ვინც ოსმალეთს ეხმარებოდა ქვეყნის დამორჩილების საქმეში (ა.ხ. იურთლუქი).

პ ო ლ უ ს თ ა პ ო ლ უ ს ი (კუთბ ალ-ეკთაბ) იხ. კუთბიეთი.

რ ა ბ ა თ ი — ციხის გარეუბანი, რომელიც გალავნით იყო შემოზღუდული.

რ ა ი ა, რ ე ა ე ა — ქ ვ ე შ ე ვ რ დ ო მ ე ბ ი; XV—XVII საუკუნეებში ოსმალეთში ასე ეწოდებოდა გადასახადის გადამხდელ, ფეოდალურად დამოკიდებულ სოფლის მოსახლეობას, გლეხებს („რაია ვე შეჰირლი“ — გლეხები და ქალაქელები) XVII საუკუნიდან, უმეტეს შემთხვევაში, ქრისტიანი მოსახლეობის აღმნიშვნელი ტერმინი.

რ ა ი ა თ ი — („რაიას“ მხოლოდითი რიცხვი.) გ ლ ე ხ ი.

რ ა მ ა ზ ა ნ ი — მუსლიმური კალენდრის მე-9 თვე; რამაზანის თვეში მუსლიმები მარხვას იცავენ (მზის ამოსავლიდან ჩასვლამდე საჭმელ-სასმელს არ ეკარებიან).

რ ა ფ ი ზ ი — მწვალებელი. ასე უწოდებდნენ სუნიტები შიიტებს.

რ ე ი ს ი — 1. უფროსი, რაიმე საქმის განმგებელი. „რეის ულ-ქაითთაბ“ — სახელმწიფო კანცელარიის უფროსი და ა. შ. XVII

საუკუნემდე ასე ეწოდებოდა სამხედრო გემის მეთაურს, შემდეგ კი მათ კაფუდანებს უწოდებდნენ და რეისი სავაჭრო გემის მფლობელს ან კაპიტანს ეწოდებოდა.

რისალე — წერილობითი მიმართვა, ტრაქტატი.

რუზნამე — დღიური, დავთარი; საფინანსო უწყების კანცელარიის საბუღალტრო წიგნები შემოსავლისა და გასავლისათვის, სხვადასხვა სახის გადასახადებისათვის და ა. შ.

რუზნამეჯე — სახელმწიფო ხაზინის მოხელე. ბაშ დავთარდარს ემორჩილებოდა „დიდი დავთრის“ (ბუჯუქ რუზნამე) ხელმძღვანელი — ბუჯუქ რუზნამეჯე, რომელიც განაგებდა ვაკუფების, საიჯარო მიწებისა და ჯიზიას შემოსავლის აღრიცხვას. მისი მეთვალყურეობით ყოველდღიურად აღნუსხავდნენ „დიდ დავთარში“ შემოსავალს. საფინანსო უწყების დანარჩენ საქმიანობას განაგებდა მოხელე, რომელსაც „პატარა რუზნამეჯე“ ან „მეორე რუზნამეჯე“ ეწოდებოდა.

რუმ — 1. ბიზანტია. 2. მცირე, აზია. 3. ანატოლია.

რუმე — ბერძენი; ბერძნული, ბიზანტიური, ანატოლიური.

სადრაზამი — იგივე დიდგვირი — სახელმწიფო დივანის ხელმძღვანელი, სახელმწიფოს პირველი დიდკაცი. იგი ხელმძღვანელობდა ქვეყნის მართვა-გამგეობას, საგარეო საქმეებს, სახელმწიფო თანამდებობაზე დანიშვნასა და გადაყენებას. ლაშქრობის დროს ოსმალეთის ჯარებს სარდლობდა და საპატიო ტიტულად — „სერდარ-ი ეკრემ“ ეძლეოდა.

სამსახურისათვის სახასო მიწები ჰქონდა, რომელთა წლიური შემოსავალი 2,5—3 მილიონ ახჩას აღწევდა.

სავოუვოდო (ვოევოდალიქ) — თანამდებობა, რომელიც ვოევოდას ეჭირა. ვოევოდები ეწოდებოდნენ: 1. ევროპული ვილაიეთების ზოგ ბეგლარ-ბეგსა და სანჯაყის ბეგებს. 2. სანჯაყის ბეგის ხასების განმგებელს ერთ, ან რამდენიმე ნაჰიეში. 3. ბეგლარ-ბეგების, დიდგვირიების, სულთნის ხასების განმგებელს.

სანდალი, იხ. ზომალდები.

სანჯაყბეგი — სანჯაყის მმართველი და ლაშქრობის დროს სანჯაყის ფეოდალური ლაშქრის მეთაური; სამხედრო და ადმინისტრაციულ საქმიანობაში ვილაიეთის ბეგლარ-ბეგს ემორჩილებოდა. ზოგ სანჯაყ-ბეგს ერთთულიანი ფაშის ტიტული ეძლეოდა. სანჯაყ-ბეგს მუთასარიფსა და მირ-ლივასაც უწოდებდნენ.

ს ა ნ ჯ ა ყ ი — 1. დროშა, 2. სადროშო — სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც ვილაიეთში შედიოდა.

ს ა რ ა ჯ ი — მეუნაგირე, ცხენის საკაზმის ხელოსანი. სულთნის სასახლის საჯინბოს მსახურთა შორის 200 სარაჯი იყო.

ს ა რ ა ჯ ხ ა ნ ა — უნაგირებისა და ცხენის მოსართავეების სახელოსნო.

ს ა რ ი ჯ ა — ასე ეწოდათ ვილაიეთების ფაშების საკუთარი ჯარის რაზმებს მეჰმედ II დროს (1451 — 1481) აჯანყებული სარიჯაფაშას სახელის მიხედვით. უმეტეს შემთხვევაში ასე უწოდებდნენ იმ რაზმებს, რომლებიც არ დაეშორჩილებოდნენ ბრძანებას, ან რომლებიც დასაყრდენი გახდებოდნენ ხოლმე აჯანყებული ფაშებისა და სანჯაყის ბეგებისათვის. ევლია ჩელები მათ თავზეხელალებულებსა და ყალთაბანდებს უწოდებს.

ს ა ს უ ბ ა შ ო, იხ. სუბაში.

ს ა ჰ ა ქ ი მ ო, იხ. ჰაქიმი.

ს ე ბ ი ლ ი — 1. გზა. 2. გზის პირას გაკეთებული, კეთილმოწყობილი წყარო, საიდანაც უფასოდ დაღევდა კაცი წყალს. 3. წყალი, რომელსაც უფასოდ არიგებდნენ გარდაცვილის ნათესავები მისი სულის მოსახსენებლად.

ს ე ბ ი ლ - ხ ა ნ ა — ადგილი, სადაც უფასო წყალს — სებილს არიგებდნენ.

ს ე გ ა ჰ ი — სიმღერით წარმოთქმული ბეითები.

ს ე ი დ ი — მუჰამედის შთამომავალი.

ს ე კ ბ ა ნ ი — მეძალღე, ძალებით მონადირე. იანიჩართა კორპუსის ერთი ძირითადი ნაწილი (კორპუსში სამი ძირითადი კატეგორია იყო). მეჰმედ II ფათიჰამდე (1451 — 1481) რეგულარული ჯარის დამოუკიდებელი კატეგორია იყო და მათი მეთაური სხვა ნაწილების მეთაურებზე უფროსად ითვლებოდა. მეჰმედ II ისინი იანიჩართა კორპუსს შეუერთა. რიგითი სეკბანები დღეში 6 — 8 ახჩას იღებდნენ. მათ შორის პრივილეგირებული იყვნენ 33-ე ბოლუქის სეკბანები, რომლებიც სულთანს სანადიროდ ახლდნენ ხოლმე. ესენი ძირითადად წარჩინებულთა შვილები იყვნენ (იხ. იანიჩარი).

სეკბანები ეწოდებოდათ აგრეთვე სასაზღვრო სამსახურის რაზმებს, ვილაიეთების და სანჯაყების მმართველთა ჯარების ნაწილებს, რომლებიც ჯამაგირს იღებდნენ. მათ დანაყოფებს, იანიჩართა სეკბანების ბოლუქებისაგან განსხვავებით, ბ ა ი რ ა ლ ე ბ ი ეწოდებოდათ. თითო ბაირალში 60 სეკბანი იყო.

ს ე ლ ს ე ბ ი ლ ი — ნაკადული სამოთხეში; გემრიელი წყაროს წყლის აღსანიშნავად იხმარებოდა.

ს ე ფ ე რ ლ ი — სულთნის სასახლის მსახურთა ერთი კატეგორია. 1635 წელს, როდესაც მურად IV ერევანზე სალაშქროდ მიდიოდა, სასახლის იჩ-ოღლანების ნაწილი გამოჰყო და თან წაიყვანა. პირველ ხანებში მათი მოვალეობა იყო სასახლეში მცხოვრებთა თეთრეულის რეცხვა. შემდეგ მათი მოვალეობანი გაფართოვდა და გადაიქცა ორგანიზაციად, სადაც სასახლისათვის სხვადასხვა სპეციალობის მსახურებს ამზადებდნენ (მხატვრებს, მომღერლებს, მეჭიანურეებს, დალაქებსა და სხვ. მასხარები და ჯუჯებიც აქ შედიოდნენ).

ს ი ლ ა ჰ დ ა რ - ა ლ ა (იგივე სილაჰდარი) — „საჭურველთმტვირთველი“, სულთნის საცხოვრებელი პალატის მსახურთა უფროსის—ჰასოდა-ბაშის შემდეგ პირველი მოხელე სასახლეში. ბაიზეთ 1 ილდირიმის დროს (1389 — 1402) შემოიღეს ეს თანამდებობა. სასახლის ცერემონიალსა და საზეიმო აღლუმებზე სულთნის მარჯვნივ მოდიოდა ცხენით და მარჯვენა მხარზე სულთნის ხმალი ჰქონდა გადებული. მასვე ებარა სულთნის ყოველგვარი სახის იარაღი, უვლიდა და ინახავდა. გამუდმებით ახლდა სულთანს და მის უერთგულეს პიროვნებად ითვლებოდა. მათ ვეზირებად, ბეგლარბეგებად, იანიჩართა კორპუსის მეთაურებად, კაფუდან-ფაშებად აწინაურებდნენ.

ს ი ლ ა ჰ დ ა რ ე ბ ი — რეგულარული ცხენოსანი ჯარის მეორე ბოლქუს სილაჰდარები ეწოდებოდათ. მეჰმედ II ფათიჰის დროს მთავარ ბოლქუქად ითვლებოდნენ და აღლუმების დროს უშუალოდ სულთანს მიჰყვებოდნენ. ლაშქრობისას წინ უძღოდნენ ჯარს და გზას სწმენდნენ, ხიდებს აკეთებდნენ და ამ საქმეში ადგილობრივ მოსახლეობას იყენებდნენ. ეს ბოლქუქი 260 ნაწილად იყოფოდა და თითო ნაწილში (რომელსაც, აგრეთვე, ბოლქუქი ეწოდებოდა) 20 — 30 კაცი იყო.

ს ი ლ ა ჰ დ ა რ ე ბ ი ს ა ლ ა — სილაჰდარების ბოლუქის ყველა 260 ნაწილის მეთაური.

ს ი ლ ა ჰ დ ა რ ი, იხ. სილაჰდარ-ალა.

ს ი მ ა ყ ი — ფერადი მარმარილო.

ს ი ფ ა ჰ ი — 1. მხედარი. 2. ფეოდალური ლაშქრის წევრი, თიმარის ან ზემათის მფლობელი (იხ. თიმარი). 3. „ექვსი პოლკის“ — რეგულარული ცხენოსანი ჯარის — პირველი პოლკის მეთმარი.

ამათ „ბოლშევიკი სიფაპი“ ეწოდებოდათ. ფეოდალური ლაშქრისაგან განსხვავებით, ძირითადად წარჩინებულთა და მსხვილ ფეოდალთა შვილები იყვნენ; აქ შედიოდნენ აგრეთვე, სასახლის დაწინაურებული მსახურები. პოლკი 300 ბოლშევიკად იყოფოდა და თითო ბოლშევიკში 20 — 30 კაცი იყო. მათ ბოლშევიკ-ბაშიები მეთაურობდნენ. სიფაპიების მეთაური იყო სიფაპი-აღასი, რომლის თანაშემწე და სამეურნეო საქმეების გამრიგე იყო სიფაპიების ქეთხუდა.

სიფაპისალარი — სპასალარი. ევლია ჩელები ამბობს: „ირანში სარდალ ვეზირს სიფაპისალარი ეწოდება“ („მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 250).

სოლაკი — იანიჩართა კორპუსის მე-60, 61, 62-ე და 63-ე ორთების (ოღების) და მისი ჯარისკაცების სახელწოდება. თითო ორთაში 100 ჯარისკაცი იყო. მათ მეთაურებს სოლაკ-ბაშე ეწოდებოდათ. ესენი სულთნის მკველებად ითვლებოდნენ და ლაშქრობაში მას ახლდნენ.

სოფა — ქვის სკამი; კედელში გამოჭრილი ან შემაღლებული ადგილი სახლის, მეჩეთის, აკლდამის, ჭის წინ, რომელიც ფეხმორთხმით მოსასვენებელს წარმოადგენდა.

სოფტა — მედრესეს მსმენელი.

სუბაშე — ორი მთავარი კატეგორია იყო: 1. „მირი სუბაშე“ — სახელმწიფოს სუბაშეები — მოხელეები, რომლებიც ქალაქებში საპოლიციო საქმიანობას განაგებდნენ. დღისით მეთვალყურეობდნენ ბაზრებს, სავაჭრო რიგებს, სახლებს. ამათ ხელქვეითებსაც სუბაშე ეწოდებოდათ (მაგ; ნაგვის საყრელის სუბაშე). სუბაშე ასახაშიებთან ერთად ლამდამობით ქუჩებში დადიოდა და საეჭვო პირებს ჩხრეკდა, აპატიმრებდა. ამ საქმიანობაში ყადის ემორჩილებოდა. 2. თიმარის სუბაშე — სამხედრო ფეოდალი, რომელიც მშვიდობიანობისას დაბაში ან ციხე-სიმაგრეში იჯდა და განაგებდა; ომის დროს სათავეში ედგა ფეოდალური ლაშქრის რაზმს — 250 — 300 სიფაპის — და აღაი-ბეის ემორჩილებოდა.

ამას გარდა, სუბაში ეწოდებოდა იანიჩართა შესავსებად მოწყობილ დაწესებულების „აჯემი ოჯალის“ უმცროს მეთაურს; სუბაშე იყო აგრეთვე რეგულარულ ჯარშიც, რომელიც ლაშქრობისას დისციპლინას და წესრიგს იცავდა და მშვიდობიან დროს გადასახადების ასაკრეფად აგზავნიდნენ.

სულთანი — 1. ოსმალთა სახელმწიფოს მბრძანებელი, ფაღლიშაჰი. 2. თურქულ ტომებში — უფლისწული, ტომის ბელადი.

3. მაღალი თანამდებობის პირის საპატიო ტიტული მიმართვის დროს; როდესაც სულთნის დედის, ცოლების, ქალიშვილების სახელს ახსენებდნენ, სახელის შემდეგ სულთანს იტყოდნენ (მაგ., მუტრად IV-ის ერთ-ერთ ქალიშვილს კააა-სულთანი ერქვა).

სუნა — მუსლიმური რელიგიური გადმოცემების ერთობლიობა, რომელიც შედგება მუჰამედის შესახებ მოთხრობებისაგან. ყოველ ასეთ გადმოცემას, რომელიც მუჰამედის გამონათქვამებს, საქციელს, მსჯელობას შეეხება, ჰადისი ეწოდება. ამ ჰადისების კრებულებმა ფართო გავრცელება ჰპოვეს IX საუკუნის შემდეგ და მუსლიმთათვის ყოველდღიური ცხოვრების. საქმიანობისა და ყოფა-ქცევის სახელმძღვანელოდ იქცა. სუნა ეწოდება, აგრეთვე, ტრადიციას, კანონს.

სურა — ყურანი 114 თავისაგან შედგება და ყოველ მათგანს სურა ეწოდება.

სუფი — სიტყვა სუფი წარმომდგარია შალის ძაძის სახელისაგან (სუფი), რომელსაც იცვამდნენ მოხეტიალე მოქადაგეები, ასკეტები, დერვიშები. სუფიები გაერთიანებული იყვნენ ორდენებში (ტარიკათ). სუფიობა, სუზიმის საერთო სახელწოდება იყო ისლამის წიაღში წარმოშობილი სხვადასხვა მისტიკურ-ასკეტური მიმდინარეობისა.

ტამლა — სავაჭრო საქონელზე გადასახადი, რომელსაც ვაჭრები და ხელოსნები იხდიდნენ.

ტარულა — სეფიანთა ირანში — მოხელე, რომელიც ხელმძღვანელობდა ქალაქსა და მის სანახებში, განსაკუთრებით ბაზრებში, წესრიგის დაცვას; იღებდა ღონისძიებას ბოროტმოქმედების აღსაკვეთად. ევლია ჩელები განმარტავს: „ირანში სუბაშის ტარულა ეწოდება“ (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 250) იხ. სუბაშ.

ულემა — (მრავლ. ფორმა „ალიმ“-იდან) — ღვთისმეტყველები, ყურანის განმმარტებლები და მასწავლებლები. მუსლიმური სასულიერო წოდების ძირითადი კატეგორია.

ურფი — ტრადიციებზე დამყარებული სამართალი, ადათი. ურფის გადასახადები — ადათით გათვალისწინებული გადასახადები. ოსმალეთში ორი ძირითადი კატეგორია იყო გადასახადებისა: „რუსუმ-ი შერიე“ შარიათის გადასახადები და „თექალიფ-ი ურფიე“ — ურფის გადასახადები, რომელიც

ყველაზე მძიმედ აწვა მოსახლეობას; აჯანყებულთა ძირითადი მო-
თხოვნა სწორედ ურფის გადასახადებისაგან გათავისუფლება იყო.

უ ს ქ უ ფ ი — მაღალი, წვეტიანი ქული.

ფ ა თ ი ჰ ა (ალ-ფათიჰა) — ყურანის პირველი თავი (სურა),
რომელსაც მუსლიმი ყოველგვარი საქმიანობის დაწყების წინ წარ-
მოსთქვამდა.

ფ ა დ ი შ ა ჰ ი — ხელმწიფე, სულთნის ოფიციალური ტიტუ-
ლები იყო: ხ ა ნ ი, ს უ ლ თ ა ნ ი, ჰ უ ნ ქ ი ა რ ი (ხონთქარი),
მაგრამ ხალხში ხშირად ტიტულად ფ ა დ ი შ ა ჰ ს ხმარობდნენ. სუ-
ლთნები, თავის მხრივ, ფადიშაჰს უწოდებდნენ ევროპის დიდი
სახელმწიფოების მბრძანებლებს.

ფ ა კ ი ჰ ი — მუსლიმური სამართლის — შარიათის კანონების
მცოდნე.

ფ ა რ ს ა ნ გ ი, ფ ა რ ს ა ხ ი — სივრცის საზომი, რომელიც
სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა მანძილს აღნიშნავდა და საშუა-
ლოდ 6 კილომეტრი უნდა ვივარაუდოთ. ზოგი წყაროს მიხედვით
იგი აღნიშნავდა 4 საათის სავალს, 12 ათას ნაბიჯს. ევლია ჩელები
განმარტავენ: „თითო ფარსანგი 12 ათასი ნაბიჯია“ („მოგზაურობის
წიგნი“, ნაკვ 1. გვ. 254).

ფ ა რ ს ა ხ ი, იხ. ფარსანგი

ფ ა შ ა — ბეგლარ-ბეგების, ვეზირების, საზღვაო ფლოტის
სარდლის, დიდვეზირის და ზოგი სხვა დიდი სამხედრო და ადმი-
ნისტრაციული მოხელის ტიტული. მეჰმედ II ფათიჰამდე (1451 —
1481) ეს ტიტული მაღალი რანგის ღვთისმეტყველებსაც ეძლეო-
დათ. XVI საუკუნის ბოლომდე სანჯაყის ბეგებსაც ფაშას უწოდებ-
დნენ (ერთთულიანი ფაშა).

ფ ე თ ვ ა — წერილობითი პასუხი ან გადაწყვეტილება, რო-
მელსაც მუფთი შარიათის საფუძველზე ადგენდა მნიშვნელოვანი
და რთული იურიდიული საკითხის შესახებ. ფეთვა უნდა შეედგინა
შეიხ ულ-ისლამსაც (მთავარ მუფთოს) ომის გამოცხადების, დაზა-
ვების, სულთნის ტახტზე ასვლის ან გადაყენებისა და სხვა სახელ-
მწიფო საქმეების კანონიერების დასასაბუთებლად. ფეთვა კითხვა-
პასუხის სახით დგებოდა.

ფ ე ნ ე ქ ი, იხ. ხომალდები.

ფ ე შ თ ე მ ა ლ ი — წ ი ნ ს ა ფ ა რ ი; ზეწარი, რომელსაც
აბანოში წელქვევით იხვევდნენ ხოლმე.

ფ ი რ ი — 1. მოხუცი, მიხრწნილი. 2. რელიგიური ძმობის მეთაური, დერვიშთა ორდენის მეთაური. 3. ყოველგვარი საქმიანობის, ხელოსანთა ამქრების და სხვ. წამომწყები და თავკაცი.

ფ ი რ კ ა თ ა, იხ. ხომალდები.

ქ ა თ ი ბ ი — მწერალი, გადამწერი, მდივანი. სახელმწიფო დაწესებულებათა კანცელარიების მოხელე.

ქ ა ლ ა ნ თ ა რ ი — ქალაქის საპოლიციო სამსახურის უფროსი ირანში. ევლია ჩელები განმარტავს: „ირანში ალაი-ბეგს ქალანთარი ეწოდება“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1, გვ. 250).

ქ ა რ ი ზ ი — მიწისქვეშა სარწყავი არხი.

ქ ა ფ ი რ ი — გ ი ა უ რ ი, უ რ წ მ უ ნ ო, უ რ ჯ უ ლ ო. ასე უწოდებდნენ მუსლიმები სხვა რელიგიის მიმდევრებს, მათ შორის — ქრისტიანებს. ხშირად ასე უწოდებდნენ სუნიტები — კორთოდოქსალური ისლამის მიმდევრები — შ ი ი ტ ე ბ ს.

ქ ა ლ ა ლ დ ის გ ა მ გ ე — „ქალითჩი-ბაშო“, „ქალით ემინი“; სახელმწიფო დაწესებულებებში ქალალდისა და სხვა საკანცელარიო ნივთების მომმარაგებელი და გამცემი.

ქ ე თ ხ უ დ ა — მ ა მ ა ს ა ხ ლ ის ი, მ ო უ რ ა ვ ი. სასახლის, სახელმწიფო დაწესებულებების და სხვადასხვა სახეობის ჯარების მეთაურთა მოადგილეები, რომლებსაც ძირითადად სამეურნეო საქმიანობა ევალებოდათ. (ხაზინის ქეთხუდა, გემსაშენის ქეთხუდა, დავთრის ქეთხუდა, ჩაუშების ქეთხუდა).

ქ ე თ ხ უ დ ა - ბ ე ჯ — 1. დიდვეზირის თანაშემწე. 2. იანიჩართა აღის მოადგილე.

ქ ე თ ხ უ დ ა - ჯ ე რ ი — 1. ქეთხუდას თანამდებობის მოხელის მოადგილე. 2. პროვინციებში განლაგებული რეგულარული ცხენოსანი ჯარის უფროსი, რომელიც იმ არე-მარეზე ყველაზე მაღალი რანგის მეთაურად ითვლებოდა.

ქ ე ნ დ — დაბა. „ამ ქვეყნებში (სამხრეთ აზერბაიჯანში — გ. ფ.) სიტყვა „ქენდ“-ს კასაბას ე. ი. და ბ ის მნიშვნელობით ხმარობენ“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. 1. გვ. 218).

ქ ი ლ ა — საწყაო, რომელსაც ოსმალეთში მარცვლეულისათვის ხმარობდნენ. სხვადასხვა ქვეყანაში და ოსმალეთის სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვა იყო. სტამბოლის ქილა 18 — 20 ოყას ე. ი. 25 კილოგრამამდე იწონიდა.

ქ ი ლ ა რ ლ ო, ქ ი ლ ე რ ჯ ი — სასახლის მსახურები, რომლებსაც ევალებოდათ ჰარემისა და სულთნისათვის ხორცეულის, შაქ-

რის, შარბათის, ბოსტნეულისა და სხვა სანოვავის მომარაგება და შენახვა. მეჩირაღებუკა და მესანთლებსაც ესენი ამარაგებდნენ.

ქ ი ლ ე რ ა ჯ ი - ბ ა შ ო ნ — ქილერჯიების უფროსი. სულთნის სასახლის მსახურებს შორის (იხ. იჩ-ალა) რანგით მესამე მოხელე, რომელიც სასახლის საწყობებს განაგებდა, სამხარეულოს მუშაობასა და დამზადებული საქმელ-სასმელების ხარისხიანობას მეთვალყურეობდა.

ქ ი რ ე ჩ ი ი - ბ ა შ ო ნ — კირის გამომწველთა უფროსი.

ქ ი ს ა, ქ ე ს ე — 1. ქისა, პარკი. 2. ფულის სათვალავის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა და 1687 წლამდე შეიცავდა 500 ახჩას, შემდეგ 500 ყურუმს ე. ი. 40 ათას ახჩას.

ქ უ ლ ა ჰ ი — მაღალი, კონუსის ფორმის წვეტიანი ქუდი. შალის ნაჭრისაგან ან ქურქისაგან იკერებოდა.

ქ უ ფ ო ნ — ქუფიური დამწერლობის წესით შესრულებული ნაწერი.

ლ ა ზ ე ლ ი, იხ. ყაზალი.

ლ უ ლ ა მ ო რ — 1. მონა. 2. ტყვე-ბიჭი. 3. მსახური. 4. ფაშების საკუთარი რაზმების წევრები და ფეოდალთა მეომრები. 5. ირანის შაჰის ცხენოსანი გვარდიის მეომარი.

ყ ა დ ო ნ — მოსამართლე, რომელიც შარიათის და ადათის საფუძველზე განსჯიდა. იურიდიული საკითხების გარდა, მის მოვალეობას შეადგენდა თვალ-ყური ედევნებინა ვაკუფების, მალარობის, გზების მშენებლობის, ბაზრებისა და სხვ. საქმეების განმგებელთა მუშაობისათვის. ყადიები განათლებას მედრესში იღებდნენ და მათი იერარქიული გზა შემდეგი იყო: ნაჰიეს ყადი, სანჯაყის ყადი. ამის შემდეგ რომ დაწინაურებულიყო, მედრესში უნდა ემუშავა მუდარისად და შემდეგ გახდებოდა ვილაიეთის ყადი; შემდეგ — ხუთი ქალაქის ყადი (კაირო, ალექო, ედირნე, ბურსა, ფილიბე), მექასა და მედინას ყადი, გალათას ყადი, სტამბოლის ყადი, ანატოლიის ყაზი-ასკერი, რუმელის ყაზიასკერი და უმაღლესი თანამდებობა — შეიხ ულ-ისლამი. დღიური ჯამაგირი 60 — 70, 150, 300, 500 ახჩა იყო და ყადის რანგსა და თანამდებობაზე იყო დამოკიდებული. ამას გარდა, ყადიებს ეკუთვნოდათ იურიდიული აქტების შედგენისათვის აღებული გასამრჯელო.

ყ ა ზ ა — 1. ყადის თანამდებობა. 2. ის ტერიტორია, რომელზეც ვრცელდებოდა ყადის უფლებები. 3. სანჯაყში შემავალი ადმინისტრაციული ერთეული.

ყ ა ზ ა ლ ი — ერთ რითმაზე აგებული ლირიკული ლექსის სახეობა.

ყ ა ზ ნ, ღ ა ზ ი — მუსლიმი, რომელიც ურჯულოების წინააღმდეგ მოწყობილ „წმინდა ომში“ — ღ ა ზ ა ვ ა თ შ ი მონაწილეობდა. საპატიო ტიტული, რომელიც მიეკუთვნებოდა ამ ომში სახელმძღვანელო ადამიანს.

ყ ა ზ ი ა ს კ ე რ ი — უმაღლესი მოსამართლე. მეჰმედ II ფათიჰის დროს (1451 — 1481) ერთი ყაზიასკერი იყო. ამის შემდეგ — ორი. რუმელიის ყაზიასკერი ოსმალეთის ევროპული ტერიტორიის ყადიებისა და საერთოდ, მუსლიმური სასულიერო წოდების საქმიანობას განაგებდა. ანატოლიის ყაზიასკერი — ოსმალეთის დანარჩენი ტერიტორიისას. ანატოლიის ყაზიასკერის თანამდებობას სტამბოლის ყადიობიდან დაწინაურებული იღებდა, რუმელიის ყაზიასკერობას — ანატოლიის ყაზიასკერის თანამდებობიდან დაწინაურებული. შეიხ ულ-ისლამის თანამდებობაზე, წესით, რუმელიის ყაზიასკერს აწინაურებდნენ. დღიური ჯამაგირი 500 ახჩა ჰქონდათ და გარდა ამისა, მათ ეკუთვნოდათ იურიდიული აქტების შედგენისა და საბუთებზე ხელმოწერისათვის გათვალისწინებული გამოსაღები.

ყ ა ფ ა ნ ი — ბაზარში გამართული დიდო სასწორი.

ყ ი ბ ლ ა — მხარე, საითაც მუსლიმებს პირისახე ჰქონდათ მიმართული ლოცვის დროს. აქ — სამხრეთი.

ყ ო რ უ ჯ ნ, იხ. კორუჯნ.

ყ ო რ უ ჯ ი - ბ ა შ ი, იხ. კორუჯი-ბაშა.

ყ უ ლ ა ჩ ი, იხ. კულაჩი.

ყ უ რ უ შ ი — ვერცხლის ფული, რომელმაც ოსმალეთში 1687 წლიდან შეცვალა გაუფასურებული ახჩა. 80 ახჩას უდრიდა. მანამდე ყურუში (გროში) ეწოდებოდა ევროპის სახელმწიფოთა ვერცხლის ფულს, რომელიც ოსმალეთშიც ტრიალებდა. ევროპელები ოსმალურ ყურუშს პიასტრს უწოდებდნენ.

შ ა ბ ბ ა ზ ი — მსახიობი, რომელიც თოჯინებს ათამაშებდა.

შ ა რ ი ა თ ი — მუსლიმური სამართალი; კანონთა კრებული, რომელიც ყურანზე და სუნაზე (იხ.) იყო დაფუძნებული.

შ ა ჰ ბ ე ნ დ ე რ ი, შ ე ჰ ბ ე ნ დ ა რ ი — ქალაქისა და ნავსადგურის ვაჭართა უხუცესი; საჯაჭრო საქმიანობის განმგებელი.

შ ა ჰ ნ, იხ. ზარბაზნები.

შ ა ჰ ს ე ვ ა ნ ი, შ ა ჰ ს ე ვ ე ნ ი — შ ა ჰ ი ს მ ო ყ ვ ა რ უ ლ ი. შაჰ-აბას I-ის დროს (1587 — 1629) ასე უწოდებდნენ ყველას, ვინც

თავისი ნებით შედიოდა შაჰის სამსახურში და ასევე ეწოდებოდა ყიზილბაშური ტომების ზედაფენის წარმომადგენლებისაგან შექმნილ სამხედრო ორგანიზაციას.

შეიხი — (სიტყვასიტყვით — მოხუცი) 1. ტომის ბელადი. 2. მუსლიმი ღვთისმეტყველი და სამართლისმცოდნე; 3. მუსლიმური რელიგიური ორდენის (ტარიკათის) მეთაური.

შეიხ ულ-ისლამი — მუსლიმური სასულიერო წოდების მეთაური ოსმალეთში.

შეიხ უს-სადათი სეიდების (მუჰამედის შთამომავლების) უხუცესი.

შითიე, იხ. ხომალდები.

შირა — ქიმიისაგან დამზადებული გამაგრილებელი სასმელი.

შუბია — აქ—მოცეკვავე დერვიშთა ორდენი. თავყანსა სცემდნენ ალის, როგორც უკეთესს პირველ ოთხ ხალიფას შორის.

ჩაიკა, შაიკა იხ. ხომალდები.

ჩაკალ, იხ. ხომალდები.

ჩარხჩი — ლაშქრის მეწინავე ცხენოსანი რაზმი.

ჩარშამბა ბაზარე — ოთხშაბათობით გამართული ბაზრობა. დასახლებული პუნქტის სახელწოდება.

ჩაუში — ბაიაზეთ I ილდირიმის დროს (1389 — 1402) დაარსდა ჩაუშთა ორგანიზაცია. ჩაუშები სხვადასხვა დავალებებს ასრულებდნენ: იგზავნებოდნენ ელჩებად, ბრძანებები და განკარგულებანი მიჰქონდათ პროვინციებში. სახელმწიფო დივანის სხდომას ემსახურებოდნენ. ჯარის სარდლების განკარგულებებს გადასცემდნენ რაზმების მეთაურებს.

ჩაუნაგირი — მეჭაუნე; სუფრის გამშლელი მსახური. სასახლის „გარე მსახურების“ კატეგორიაში შედიოდნენ. ერთი ნაწილი სულთანისათვის დამზადებულ საჭმელ-სასმელს ამოწმებდა და მეთვალყურეობდა; მეორენი სუფრას შლიდნენ და სულთანს ნაირნაირ საჭმელებს მიართმევდნენ. ამათი მოვალეობა იყო, აგრეთვე, დივანის სხდომების დროს დიდგვზირისა და ვეზირებისათვის საჭმელ-სასმელის მირთმევა. ესენი ემსახურებოდნენ ნადიმების დროს სხვა დიდ მოხელეებსაც. ჩაუნაგირად აწინაურებდნენ ქილერჯებს, სულთნის მომსახურე პერსონალსა და ხაზინის სხვა იჩ-ალებს (შიდა ალებს). XVII საუკუნის შუა წლებისათვის სასახლეში ასზე მეტი ჩაუნაგირი იყო, რომლებიც ღღეში 40 ახჩას იღებდნენ ჯამაგირად.

ჩამწავირთა მუშაობას ხელმძღვანელობდა ჩ ა შ ნ ა გ ი რ - ბ ა - შ ო , რომელიც სულთნის ყველაზე დაახლოებულ, სანდო ადამიანად ითვლებოდა და მუდამ თან ახლდა. ვალდებული იყო, გემო გაე-სინჯა ყოველგვარი საქმელ-სასმელისათვის, სანამ სულთანს მიართმევდნენ. სულთნის მოწამლვა, ან თუნდაც საქმლის წყენა, სი-ცოცხლის ფასად დაუჯდებოდა.

ჩ ე . თ ე ჯ ო — მოთარეშეთა (აკინჯიები) ცხენოსანი რაზმების (ჩეთე) მეომრები, რომლებიც საზღვრებთან იყვნენ განლაგებულნი, გამუდმებით ესხმოდნენ თავს მოწინააღმდეგის მიწებს და ძარცვავდნენ მის მოსახლეობას. ომიანობის დროს ესენი ძირითადად მტრის ზურგში მოქმედებდნენ.

ჩ ე ლ ე ბ ო — განათლებული, დახვეწილი ადამიანი. სულთან მეჰმედ I ჩელების დრომდე (1413 — 1421) სიტყვა „ჩ ე ლ ე ბ ო“ ერთვოდა უფლისწულის სახელს. ჯელალ ედ-დინ რუმის შთამომავლებსა და მევლფეიელთა ორდენის წევრების მეთაურებსაც ჩ ე ლ ე ბ ო ს უწოდებდნენ.

ჩ ე რ ი - ბ ა შ ი — ფეოდალური ლაშქრის (თიმარების მფლობელი სიფაჰების) ერთ-ერთი სარდალი, რომელსაც სამსახურისათვის ზეამეთი ეძლეოდა. ჩერიბაშიები უშუალოდ ემორჩილებოდნენ ალაი-ბეგს და ალაი-ბეგი — სანჯაყის ბეგს. ლაშქრობა რომ დაიწყებოდა, ჩერი-ბაშიები სიფაჰებს შეყრიდნენ თავიანთი ჯებელიებით და ალაი-ბეგის დროშის ქვეშ დადგებოდნენ. მშვიდობიანობის დროს თავის რაიონში ჯებელიები მუდმივ მზადყოფნაში ჰყავდათ და წესრიგს იცავდნენ. ჩერიბაშიებს უწოდებდნენ, აგრეთვე, ანატოლიიდან რუმელიაში გადასახლებული და დამკვიდრებული თურქების სარდლებს. მათ „ე ვ ლ ა დ - ი ფ ა თ ი ჰ ა ნ“ — დ ა მ ჰ ყ რ ო ბ ე ლ - თ ა შ ვ ი ლ ე ბ ი — ეწოდებოდათ.

ჩ ე ქ მ ე ლ ო , იხ: ხომალდები.

ჩ ი კ მ ა ბ ა შ ო — „ჩიკმა“ აღნიშნავდა ედირნეს, გალათასა და იბრაჰიმ-ფაშას სასახლეებში მოწყობილი „აჯემი ოღლანის“ (დევშირმეს წესით შეგროვილი „უცხოელთა შვილების“ აღსაზრდელი დაწესებულება) მიერ მომზადებული ახალგაზრდების გ ა ნ ა - წ ი ლ ე ბ ა ს . იანიჩართა კორპუსში, დაქირავებული ცხენოსანი ჯარის ნაწილებში და სასახლის გარეთ სამსახურში. ეს გამოშვება (ჩიკმა) შვიდ წელიწადში ერთხელ, ან ახალი სულთნის ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით ხდებოდა (ამ შემთხვევაში მას „ბუჟუქქ (დიდ) ჩიკმას“ უწოდებდნენ). „ჩიკმა“ ეწოდებოდა, აგრეთვე, სასახ-

ლის უბრალო მსახურების დაწინაურებას დაქირავებული ჯარის მეომრებად. როდესაც ევლია ჩელები ამბობს „მურთაზა-ფაშა ამათი ჩიკმა-ბაშნ გახდა“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი, ნაკვ. 1, გვ. 434) ეს ნიშნავს, რომ სასახლის დაწინაურებული მსახურები მურთაზა-ფაშასთან მოხვდნენ სამხედრო სამსახურში და ის გახდა მათი მეთაური.

ჩო რ ბ ა ჯ ი — რეგულარულ ჯარში და კერძოდ, იანიჩართა კორპუსში ერთ-ერთი ორთის მეთაური. ხშირად ბოლქუ-ბაშნს უწოდებდნენ. „ჩო რ ბ ა“ წ ვ ე ნ ი, შ ე ჭ ა მ ა ნ დ ი. რადგანაც ითვლებოდა, რომ რეგულარული, დაქირავებული ჯარის მეომრები სულთნის ულუფაზე იყვნენ, მეომართა უშუალო მეთაურს „ჩო რ ბ ა ჯ ი“ — მ ე წ ვ ე ე წოდებოდა და იგულისხმებოდა, რომ სულთნის სახელით ჰკვებავდა მათ.

ჩ ი ფ თ ლ ი ქ ი — „ჩიფთ“ — წ ყ ვ ი ლ ი, უ ლ ე ლ ი ხ ა რ ი. 1. „ჩიფთლიქი“ — მიწის ნაკვეთი, რომელსაც ერთი უღელი ხარი ამუშავებდა; 2. გლეხის მიწის ნაკვეთი, რომელსაც იგი ამუშავებდა და ფეოდალს გადასახადებს უხდიდა. 3. ჩიფთლიქი ეწოდებოდა, აგრეთვე, ფეოდალურ მამულს, რომელიც სამემკვიდრეოდ ჰქონდა კაცს და ვალდებული არ იყო შემოსავლის ხარჯზე მხედრები გამოეყვანა, ან თვითონ წასულიყო ლაშქრობაში.

ჩო ხ ა დ ა რ ი — 1. სასახლის წარჩინებული, რომელსაც სულთნის ქურქები, მოსასხამები და სხვა ტანსაცმელი ებარა. ეს თანამდებობა მეჰმედ I ჩელების დროს (1413 — 1421) დაარსდა. ლაშქრობის დროს სულთანს თან ახლდა, ცხენზე ამხედრებული უკან მიჰყვებოდა და გამზადებული ჰქონდა საწვიმარი მოსასხამი. სახეიშო მსვლელობის დროს სულთანს მიჰყვებოდა და მისი სახელით ხალხში ფულს აბნევდა. სილაჰდარს სცვლიდა ხოლმე და თუ დააწინაურებდნენ, სილაჰდარი გახდებოდა (იხ. სილაჰდარი). მუდმივ ჯამაგირსა და საჩუქრებს იღებდა სულთნისაგან. 2. ჩოხადარები დიდვეზირს, ვეზირებსა და სხვა დიდუცუებსაც ჰყავდათ. 3. იანიჩართა კორპუსის წევრი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა რაიმე სახელმწიფო საქმე.

ქ ა შ ნ ა გ ი რ ი. იხ. ჩაშნავირი.

ხ ა ზ ი ნ ა დ ა რ - ბ ა შ ი — სულთნის ხაზინის მთავარი ხაზინადარი. გარდა ამისა, მისი მოვალეობა იყო სულთნის ჩალმისა და სალოცავი ხალიჩის მოვლა-პატრონობა. სანამ სულთანი ჩალოცავად გამოვიდოდა, მეჩეთში ხალიჩას გაუშლიდა და მშვიდად ლოცვის პირობებს შეუქმნიდა.

ხ ა თ მ ი — ყურანის შეუსვენებლად წაკითხვა თავიდან ბოლომდე.

ხ ა თ უ ნ ი — ქალბატონი.

ხ ა ნ ი — 1. მბრძანებელი. 2. ოსმალეთის სულთნის ტიტული, რომელიც სახელის შემდეგ ითქმოდა. 3. ოსმალეთის აღმოსავლეთ მხარეებში ადგილობრივი ბეგებისა და ყირიმის თათართა მმართველების ტიტული. 4. ირანის ოლქების, სახანოების მმართველები. ევლია ჩელები ამბობს „ირანში მირ-მირანს ხ ა ნ ი ეწოდება“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“ ნაკვ. I, გვ. 250).

ხ ა ნ ლ ა რ - ხ ა ნ ი — ხ ა ნ თ ა ხ ა ნ ი; ირანის გამოჩენილი ხანების ტიტული. ევლია ჩელები განმარტავს: „ირანში სამთულიანი ვეზირის თანამდებობას ხ ა ნ ლ ა რ - ხ ა ნ ი ეწოდება“ („ევლია ჩელების „მოგზაურობის; წიგნი“, ნაკვ I, გვ. 250).

ხ ა რ ა ჯ ა — დაპყრობილი, არამუსლიმი გლეხობის გადასახადი. ორი სახის ხარაჯა უნდა გადაეხადა გლეხს: 1. თავისი ნაკვეთის ყოველგვარი მოსავლის 1/10 ნატურით — „ხარაჯ-ი მუკასემე“.

2. სახნავ-სათესი მიწის ნაკვეთის ფულადი გადასახადი — „ხარაჯ-ი მუვაზზაფ“. ხარაჯი¹⁾ ამ სახეობას „რეს მი ჩ ი ფ თ ი ც“ ეწოდებოდა. ხარაჯას გადასახადის სწორედ ეს ნაწილი აყენებდა გლეხობას მუსლიმებთან შედარებით მძიმე მდგომარეობაში.

ხ ა რ ი ჯ ი ტ ე ბ ი — ისლამის ერთ-ერთი მთავარი მიმდინარეობის წევრები. ეს მიმდინარეობა VII საუკუნის შუა წლებში წარმოიშვა და ომაელი ხალიფებისა და მათი მომხრეების პოლიტიკით უკმაყოფილო მუსლიმებს აერთიანებდა. ხარიჯიტები ამტკიცებდნენ, რომ ომაელმა ხალიფებმა ზურგი შეაქციეს პირვანდელი ისლამის პრინციპებს. მათი აზრით, მუსლიმთა სახელმწიფო — სახალიფო ისე უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, რომ მუსლიმთა თემში გაერთიანებული ყველა მუსლიმი — ლარიბი, თუ მდიდარი, არაბი, თუ არაარაბი თანასწორუფლებიანი ყოფილიყვნენ როგორც ნადავლის გაყოფაში, აგრეთვე მიწების ფლობაში. მათი აზრით, ხალიფა უნდა აერჩია მუსლიმთა თემს. იგი შეიძლებოდა ყოფილიყო ყველა მუსლიმი, თუნდაც ყოფილი მონა-ზანგი. წარმოშობით წმინდა არაბულმა მოძრაობამ — ხარიჯიტობამ VII საუკუნის ბოლოს სპარსელი გლეხები დ ხელოსნებიც მიიზიდა და არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ ბრძოლის დროშად იქცა.

ხ ა ს ე ჯ ო, იხ ჰასეჟი.

ხ ა ს ი — მიწა, რომელიც სამხედრო ან ადმინისტრაციული სამსახურის პირობით ეძლეოდათ დიდ სახელმწიფო მოხელეებს,

მაგალითად: სანჯაყ-ბეგის ხასი, ბეგლარ-ბეგის ხასი, ვეზირების ხასი და ა. შ. სანჯაყის ბეგებსა და ვილაიეთების ბეგლარ-ბეგებს, გარდა თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელების ფეოდალური ლაშქრისა, შემოსავლის ყოველ 3 ათას ახჩაზე (ანატოლიაში). ან 5 ათას ახჩაზე (რუმელიაში) უნდა გამოეყვანათ ჯებელიების საკუთარი ლაშქარი. ხასების მიწებზე აკრეფილი გადასახადების შემოსავალი 100 ათასი და მეტი ახჩა უნდა ყოფილიყო. ხასი თიმარებისა და ზეამეთებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ მის ყველა მფლობელს არ ევალებოდა სამხედრო სამსახური და შეიარაღებული მხედრების გამოყვანა, მაგალითად: ხასები ეძლეოდათ სულთნის საგვარულოს წევრებს (ხას-ი სელათინ), ხასებსა ფლობდა სულთანი (ხას-ი ჰუმაფუნ), ხასებიდან აძლევდნენ მიწებს სულთნის საგვარეულოს ქალებს მზითვად და სარჩენად — ბ ა შ მ ა კ ლ ი ქ ი (ფეხსაცმლის ხარჯი).

ხ ა ს ი ჰ უ მ ა ფ უ ნ, იხ. ხასი.

ხ ა ტ ი ბ ი — მოქადაგე. მეჩეთის კულტის მსახური, რომელიც პარასკეობით ხუტბას აღავლენდა სულთნის სახელზე.

ხ ა ფ თ ა ნ ა ლ თ ო, კ ა ფ თ ა ნ ლ ო — სულთნის პირადი აპარტამენტის მსახურებს „კაფთანი“—ხ ა ლ ა თ ი ეცვათ და ამიტომ საერთო სახელად ხ ა ფ თ ა ნ ა ლ თ ო, ან კ ა ფ თ ა ნ ლ ო ეწოდებოდათ.

ხ ი რ ყ ა — ბამბით დათბუნებული მოკლე მოსასხამი, რომელსაც დერვიშები ატარებდნენ. დერვიშის ძაძები საერთოდ.

ხ ი ფ თ ა ნ ი — შალის ძაფით მოქსოვილი ჩასაცმელი, რომელსაც ჯავშნის ქვეშ ატარებდნენ; ზოგჯერ ჯავშანსაც აღნიშნავდა.

ხ ო მ ა ლ დ ე ბ ი — ოსმალეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის ნაწილი სახელმწიფო გემსაშენებში შენდებოდა; ეკიპაჟები და მეტროლოები ძირითადად აზაბები იყვნენ. მეორე ნაწილი სანაპირო ბეგების მიერ, მათთვის ნაბოძები მიწების შემოსავლის ხარჯზე, აშენებული ხომალდებისაგან შედგებოდა და თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელების ლაშქარი ემსახურებოდა საზღვაო ქვეით ჯარად.

ოსმალეთის ფლოტში მრავალი სახეობის ხომალდი იყო, რომელთაც ძირითადად დამახინჯებული იტალიური სახელები ჰქონდათ. ევლია ჩელები ასახელებს შემდეგს: 1. ბ ა შ თ ა რ და, ბ ა ს თ ა რ და — იალქნიანი და ნიჩბიანი საომარი ხომალდი. ძირითადად ორი სახეობისა იყო: ა) სიგრძით 57 არშინი, 26 წყვილი ნიჩბით გამართული; თითო ნიჩაბს 5. მენიჩბე უსვამდა. ბ) სიგრძით 72

არშინი, 32 წყვილი ნიჩბიანი; თითო ნიჩაბს 7 მენიჩბე უსვამდა. კათუდან-ფაშას ბაშთარდა საზღვაო ფლოტის მთავარ ხომალდად ითვლებოდა. ამ ხომალდზე ნიჩბებს 500 მენიჩბე უსვამდა, ხელჩართული ბრძოლისათვის 250 მეომარი იყო. სამი ზარბაზანი გემის თავში იდგა და 4—5 გვერდებზე. ცალკე, სულთნისათვისაც იყო სამეფო ბაშთარდა და სხვებისაგან იმით გამოირჩეოდა, რომ იალქნები, ნიჩბები და დროშა მწვანე ფერისა ჰქონდა. 2. **გ ა ლ ი ო ნ ი**, **კ ა ლ ი ო ნ ი** — ოსმალთა ფლოტის ყველაზე დიდი, იალქნებიანი, სამანძიანი ხომალდი. 60 — 120 ზარბაზნით იყო შეიარაღებული. 3. **დ ო ნ ბ ა რ ა** — მცირე სატვირთო ხომალდი. 4. **ზ ა რ ბ უ ნ ა** — მცირე ზომის სატვირთო ხომალდი. 5. **კ ა ლ ი ფ ე** — იალქნიანი და 38 — 48 ნიჩბიანი ხომალდი. თავში 1 ზარბაზანი იდგა. 6. **კ ა რ ა ვ ა ნ ა**, **კ ა რ ა ვ ე ლ ა** — იალქნიანი, სამანძიანი ხომალდი გალიონის ტიპისა. მას **კ ა რ ა ვ ა ნ ა** **გ ა ლ ი ო ნ** **ს ა ც** უწოდებდნენ. 7. **კ ა რ ა მ უ რ ს ა ლ ი** — სამკუთხა იალქნიანი, მცირე ხომალდი, რომელზეც ზოგჯერ ნიჩბებიც იხმარებოდა: მარმარილოს ზღვის სანაპიროებზე და სრუტეებში პატრულობდა და ზოგჯერ მდინარეებც იყენებდნენ. სახელწოდება მიიღო ორხანის (1324 — 1359) დროინდელი პირველი კათუდანის სახელის მიხედვით. ამ კარა მურსალმა იზმიტის ყურეში დააარსა გემსაშენი და დაიწყო ფლოტის აშენება. 8. **კ ა დ ი რ გ ა**, **კ ა ტ ა რ ლ ა** — იალქნიანი, ორანძიანი გალერა, რომელსაც 48 ნიჩაბი ჰქონდა და თითოს 5 მენიჩბე უჯდა. სიგრძე 165 — 168 და სიგანე 21 — 22 ნაბიჯი ჰქონდა. შეიარაღებული იყო 1 დიდი, 4 საშუალო და 8 პატარა ზარბაზნით. გარდა მეზღვაურებისა და მეზარბაზნეებისა, 196 მენიჩბე და 100 მეომარი ჰყავდა. 9. **მ ა ვ უ ნ ა**, **მ ა ვ ნ ა** — ერთანძიანი; იალქნებითა და 26 წყვილი ნიჩბით მოძრაობდა. ნიჩბები ორ სართულად იყო გაწყობილი და თითო ნიჩაბს 7 მენიჩბე უსვამდა. კადირგაზე მაღალი ბორტები ჰქონდა და უფრო ფართო იყო. მენიჩბეები, მეომრები, მეზარბაზნეები და ეკიპაჟი 600 კაცს შეადგენდა. 24 ზარბაზნით იყო შეიარაღებული. მას **კ ა რ ა მ ა ვ უ ნ ა** **ს ა ც** უწოდებდნენ. 10. **მ ე ნ ე ქ ს ი ლ ა** — „ლაზებისა და მეგრელების დიდი ნავები“; ამ ნავებს თურქებიც იყენებდნენ ზღვის ნაპირებზე და მდინარეებზე ცურვისათვის. II. **ს ა ნ დ ა ლ ი** — ერთიალქნიანი დიდი ნავი, რომელიც ტვირთის საზიდად გამოიყენებოდა. 12. **ფ ი რ კ ა თ ა** — **ფ რ ე გ ა ტ ი**. იალქნიანი და ნიჩბიანი ხომალდი. 10 — 17 წყვილი ნიჩაბი ჰქონდა და თითოს 2—3 მენიჩბე უსვამდა. 80 მეომარი ჰყავდა. ძირითადად სადარაჯოდ და დაზვერვისათვის იყენებდნენ. 13. **ჩ ა ი კ ა**, **შ ა ი კ ა**

— მცირე ზომის ნიჩბიანი ხომალდი, რომელიც მდინარეზე ცურავდა და ზღვის ნაპირზე იყენებდნენ. ბრტყელძირა, დიდი ნავის მოყვანილობისა იყო. 20—50 მეტრძოლი ჰყავდა. ზოგჯერ სამ პატარა ზარბაზანსაც დგამდნენ. მდინარეების შესართავებთან პატრულობდა და წყნარ ამინდში გაშლილ ზღვაშიც ახლდა ხოლმე დიდ გემებს. 14. შ ი თ ი ე, შ ე ჰ თ ი ე — ორანძიანი, იალქნიანი ხომალდი. დიდი 30 — 45 არშინის სიგრძისა იყო და მცირე — 23 — 27 არშინისა. ზოგ, დიდი ზომის შითიეს სამი ანძა ჰქონდა.

კიდევ რამდენიმე დასახელების ხომალდი იყო, რომლებიც ფაქტიურად არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. მაგალითად: ჩექმელნი, ჩაკალი, აუნაპი, ბუთენი. ყველა ზემოხსენებული ხომალდის მენიჩბეები ძირითადად ომში დატყვევებული ან ნაყიდი მონები იყვნენ. მეომრებად — აზაბები და ფეოდალური ლაშქარი: მეზარბაზნეები — რეგულარული ჯარის ჯამაგირიანი მეომრები.

ხ ო ჯ ა — 1. განათლებული, მასწავლებელი. 2. ჩაღმიანი სასულიერო პირი.

ხ უ ტ ბ ა — ხ ო ტ ბ ა. მუსლიმურ სპხელმწიფოებში საპარასკევო და სადღესასწაულო ლოცვის დროს ხათიბის მიერ წარმოთქმული მიმართვა; იგი შეიცავდა ალაჰის დიდებას. მისი მოციქულის — მუჰამედის დალოცვას; მუსლიმთა მოწოდებას — არ მიეტოვებინათ სარწმუნოება და ბოლოს დალოცვით თავდებოდა. წესად იყო, რომ ხუტბაში ხშირად უნდა ხსენებულყო (ხიჭრი) ქვეყნის მბრძანებლის სახელი. ოსმალეთში, ისევე, როგორც სხვა მუსლიმურ ქვეყნებში, ძალა-უფლებისა და დამოუკიდებლობის სიმბოლო იყო სულთნის სახელზე ხუტბის აღვლენა და მისი სახელით ფულის მოჭრა. ამას „ხუტბე ვე სიქქე“ ეწოდებოდა.

ჯ ა ბ ა ხ ა ნ ა — („ჯ ა ბ ა“, „ჯ ე ბ ე“ — ჯ ა ვ შ ა ნ ი) — საომარ მასალას, ჯავშან-იარაღსა და მათ საწყობს ეწოდებოდა. ჯაბახანა ეწოდებოდა როგორც სტამბოლისა და სხვა ქალაქების არსენალებს, აგრეთვე ციხეების იარაღისა და საომარი მასალის საერთო სახელი იყო. ასევე ეწოდებოდა იმ საომარ მასალას, რომელიც ლაშქრობაში თან მიჰქონდა ჯარს.

ჯ ა მ ა ა თ ი — 1. შეკრება, თავშეყრა, საზოგადოება. 2. მუსლიმური თემი, მრევლი.

ჯ ა მ ე — საკრებულო მეჩეთი, რომელშიც საპარასკევო და სადღესასწაულო ლოცვა იმართებოდა. უბნების მცირე მეჩეთების მრევლი პარასკევობით ჯამეში იყრიდა თავს და იქ ლოცულობდა.

ჯებელს — „ჯებე“ — ჯავშანი; „ჯებელს“ — ჯავშანი. ჯებელიები ეწოდებოდათ ცხენოსან მეომრებს, რომლებსაც თიმარებისა და ზეამეთების მფლობელები თავის ხარჯზე აიარალებდნენ, საჭმელ-სასმელს აძლევდნენ და ლაშქრობაში გამოჰყავდათ. ჯებელიების საჭურთარი რაზმები ჰყავდათ სანჯაყების ბეგებსა და ვილაიეთების ბეგლარ-ბეგებსაც (იხ. სიფაჰიები). თუ ჯებელს გმირობას გამოიჩენდა ბრძოლაში, მას თიმარი ეწყალობებოდა და სიფაჰი გახდებოდა.

ჯებეჯის — მეიარაღეები, მეაბჯრეები. დაქირავებული ჯარის სახეობა, რომელიც ძირითადად სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდა: ნაწილი იარაღს ამზადებდა, ნაწილი იცავდა ამ იარაღს, ნაწილი ეზიდებოდა და ჯარში ანაწილებდა. იარაღის დასამზადებელი სახელოსნოები და საწყობები სტამბოლში, ედირნეში, ბურსაში და საზღვრისძირა ციხეებში იყო მოწყობილი. მათი მეთაური და ხელმძღვანელი იყო ჯებეჯის-ბაშა, რომელიც წლიურად 20 ათას ახჩას იღებდა.

ჯებეჯის-ბაშა, იხ. ჯებეჯის.

ჯელაღები — სულთან სელიმ I დროს (1512—1520) თოკათთან ახლოს, დაბა თურჰალში აჯანყდა ჯელაღი, რომელმაც მრავალი ათასი მომხრე შეაგროვა და სახელმწიფოს აზანზარებდა. მას და მის მომხრეებს „ჯელაღ“-ები უწოდეს. შემდეგ ეს სახელწოდება განზოგადდა და ამ ტერმინს ხმარობდნენ აჯანყებულთა საერთო სახელად.

ჯელს — არაბული დამწერლობის სახეობა.

ჯიზია — შარიათით გათვალისწინებული სულზე გადასახადი არამუსლიმი მამაკაცებისათვის.

ჰადიმ, ჰადემ — საჭურისი. (იხ. თავაში).

ჰადისი — გადმოცემები მუჰამედის გამონათქვამებისა და მოღვაწეობის შესახებ (იხ. სუნა).

ჰათმი იხ. ხათმი.

ჰაჯალბაზი — ილუზიონისტი. ასევე ეწოდებოდა ოსმალეთში გავრცელებული თოჯინების სანახაობის — „ყარა-გზის“ მსახიობს.

ჰამზავს — შეიხ ჰამზას მოძღვრების მიმდევარი.

ჰარემი — 1. წმინდა ადგილი, სადაც ყველას არ შეეძლო ყოფნა; აკრძალული. 2. მუსლიმის სახლის ის ნაწილი, სადაც მხოლოდ ქალები ცხოვრობდნენ და უცხო მამაკაცებს შესვლა არ შეეძ-

ლოთ. სულთნის სასახლის ნაწილი, სადაც მისი ოჯახის ქალები და ბავშვები ცხოვრობდნენ. 3. მეჩეთის ეზო.

პ ა ს ე ქ ი — 1. საზოგადოდ ეწოდებოდა რაიმე სამსახურში დაბერებულ ადამიანს. ამათ მიეკუთვნებოდნენ სულთნის სასახლის აპარტამენტებში სხვადასხვა სამსახურის უფროსები და ბ ო ს თ ა - ნ ჯ ი ე ბ ი ს უფროსი მეთაურები. 2. იანიჩართა კორპუსის მე-14, 49-ე, 66-ე და 67-ე ორთების სახელწოდება. ეს პასეჟიები პრივილეგირებულთა ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ; როდესაც სულთანი მეჩეთში მიდიოდა, ამ 4 ორთის მეთაურები სულთანს მარჯვნივ და მარცხნივ ედგნენ. ნადირობისას ამაღლაში იმყოფებოდნენ და თან მათივე გაწვრთნილი მწვერები მიჰყავდათ. 3. პასეჟი ეწოდებოდა სულთნის მხეველთა (ჯარიე) ერთ ნაწილსაც, მაგალითად: ა) „პ ა - ს ე ქ ი ს უ ლ თ ა ნ ი“ (გედიქლი ჯარიე) იყო სულთნის ვაჟიშვილის დედა; ბ). „პ ა ს ე ქ ი“ — სულთნის საყვარელი ცოლი.

პ ა ფ ი ზ ი — მუსლიმი, რომელმაც ყურანი ზეპირად იცოდა.

პ ა ქ ი მ ი — 1. მსაჯული. 2. შარიათის კანონების აღმასრულებელი. 2. მმართველი.

პ ა ჯ — მექასა და მედინას წმინდა ადგილების მოლოცვა.

პ ა ჯ ი — მექასა და მედინას წმინდა ადგილებში სალოცავად ნამყოფის საპატიო ტიტული.

პ ე ლ ვ ა პ ა ნ ე — აქ იგულისხმება სასახლის სამზარეულოს ის ნაწილი, სადაც ტკბილეულობას ამზადებდნენ.

პ ე რ ი ს ე — ბურღულით, ხორციით და კარაქით შემზადებული, სუნელით შეკაზმული ფაფა, რომელსაც მიცვალებულთა სულის მოსახსენებლად ამზადებდნენ.

პ ი რ ყ ა, იხ. ხირყა.

ევლია ჩელეგის „მოგზაურობის წიგნის“ ქართული
თარგმანის საძიებლები

1. პირთა საძიებელი

ა

აბაანი 23

აბაზა-ფაშა 159, 195, 206, 210, 317, 344, 352, 353, 397.

აბაზნი ყარა ჰასან-ალა, თურქმანთა ალა 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443.

აბაზნი, აბაზათა წინაპარი 100

აბა მუსლიმ თერბელარი, მედლაჰი 30

აბას I, იხ. შაჰ-აბასი (1587—1629) 232, 234, 245, 257,

აბას II (1642—1666) 274.

აბასელები (ხალიფები) 231, 305

აბდალ-აზიზ-ეფენდი, შეიხი 55

აბდ ალ-განი, მოლა 57

აბდ ალ-ვაჰაბ-ყაზი 321

აბდ ალი მუსა, შეიხი 49

აბდ ალ-კადირ ალ-ჯილანი, ბაირამელთა ფირი 398

აბდ ალ-კადირ ბენ საად ულ-ლაჰბენაჟ შამს ედ-დინი, შეიხი 429

აბდ ალ-ლატიფ-ეფენდი, შეიხი 55

აბდ ალ-ლატიფი, შეიხი 22

აბდ ალ-ლატიფ მაკდისი, შეიხი 56

აბდ ალ-ლატიფ მუკადისი, შეიხი 47

აბდ ალ-ლაჰ ეფენდი, მწერალი 55

აბდ ალ-ლაჰ ყირიმელი, კალიგრაფი 52

აბდ ალ-მერამი 23

აბდ ალ-მეჰმედი, შეიხი 54.

აბდ ალ-მუმინი 33.

აბდ ალ-მურადი, შეიხი 49.

აბდ ალ-მუსა, შეიხი, 23, 43.

აბდ ალ-ჯაბარ აჯემი, ბალხელი შეიხი 182.

აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ აზიზი, შეიხი, 46.

აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფონი, შეიხი, იხ. რუჰნი 369.

აბდ არ-რაჰიმ -ეფენდი, ევლია ჩელეგის ბიძა 424.

აბდ არ-რაჰიმან ბენ ალი ბენ აჰმედ ალ-ბასტამი, შეიხი 52.

აბდ არ-რაჰიმან ბენ ჰუსამ ედ-დინი, შეიხი 48.

აბდ არ-რაჰიმან-ყაზი 206, 316.

აბდ-ალა, აჰმედ I-ს დაახლოებული პირი 157.

აბდ ულ-კადირ გილანელი, შეიხი 353.
 აბდ ულ-ვაჰიდ-ეფენდი, შეიხი 62.
 აბდ ულ-ლატიფ მუჟადასი, შეიხი 53.
 აბდ ულ-ლაჰი, შეიხი შამის ძე 386.
 აბდ ურ-რაჰიმ ბენ აკ შემს ედ-დინი 429.
 აბდ ურ-რაჰმან ბენ ალი მუჟეიდი 182.
 აბდ ურ-რაჰმან-ყაზი, 201.
 აბდ ურ-რაჰმან ჰუსამ ედ-დინი, 182.
 აბდ უს-სელამ-ბეი 66.
 აბუ-ბაქრი, ხალიფა (632—634), 230, 426.
 აბუ ისაკ ქაზუნნი, შეიხი 23, 54, 206.
 აბულ-ჰასან ალ-ჰირყანი, შეიხი 307, 308.
 აბუ-ს-სუუდ-ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამი, 41.
 ადამი 20, 40, 97.
 აფშარ-ბაბა, აჰმედ ისაენს მემკვიდრე 273.
 აფშარ-ხანი, აყყოფუნლუ 284, 314.
 აზამი, იმამი 428.
 აზიზ ედა ბალი, შეიხი, სეიდი 41.
 აზიზ-ეფენდი, იმამი 206.
 აზიზ-ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამი, 19, 25, 57.
 ათაქე-ხათუნი, ხალიფა აბდ ალ-მალიქის დედა 290.
 ააუ აჰმედ-ალა, ყირიმის უფლისწული 122.
 აკ ბიქ-სულთანი, ბექთაშეების შეიხი 23, 53.
 აკიაკალი-ოღლუ, „ყაჩალი“ 438, 440.
 აკილი, წამებული 235, 240.
 აკ შამს ედ-დინი, მევლანა 41, 384, 426.
 ალა ედ-დინ-ბეგ, ოსმან I-ის ძე 66.
 1. ალა ედ-დინ, იგულისხმება ქეი-ქუბად II (1296—1300); რუმის სელჩუკთა სულ-
 თანი 40, 41, 75, 76, 77, 166, 377.
 2. ალა ედ-დინი, აჰმედ I-ის შვილი 48.
 ალა ედ-დინ ელიქანი, მოლა 182.
 ალა ედ-დინ ესვედ ხოჯა, მოლა 42.
 ალა ედ-დინ-თაშა, ოსმან I-ის შვილი 48.
 ალაბ-ბეი, 362.
 ალავერდი-ხანი (უნდილაძე), შაჰ-აბასის სარდალი 235.
 ალაჯა ათლი ჰასან-ალა, კაფუჯი-ბაში 207, 213, 216, 218, 223, 229, 354, 422.
 ალემ-შაჰი, უფლისწული, ბაიაზეთ II-ის შვილიშვილი 48.
 ალემ-შაჰი, ჯეჰან-შაჰის ქალიშვილი 235.
 ალექსანდრე, კახთა მეფე 269.
 ალექსანდრე მაკედონელი, ორტკოსანი, ზულკარნაინი, დიდი 34, 65, 81, 108, 284,
 285, 286, 287, 293, 296, 318.
 ალექსანდრე-ხანის ძე, ქართველი 327, 334.
 ალთინთოფ-ოღლუ 66.
 ალი, ხალიფა (656—661) 183, 234, 243, 245, 249, 270, 350.
 ალი-ალა, სტამბოლის საბაჟოს განმგებელი 135, 137.

ალი-ალა, არზრუმის ხაზინადარი, ქეთხულა 159, 335, 373, 375, 383, 406, 410, 420.
 ალი-ალა თერჯანლი 191.
 ალი-ბეგ, მირლივა 378.
 ალი-ბეი გურქულთ, იხ. გურქულთ ალი-ბეგ.
 ალი-ბეგ, ონიქის ციხის ბეგი 331, 378.
 ალი-ბეგ გურჯი, იხ. გურჯი ალი-ბეგ.
 ალი ბენ-სალიპ, მოლა 57.
 ალი ედ-დინ-ეფენდი, შეიხი 55.
 ალი ედ-დინ მერკედი 227.
 ალი-ეფენდი, მენქუბის ყადი 125, 126.
 ალი ეფენდი, ნაბი 34.
 ალი იარი, ღულამი 243.
 ალი კოჩ-დედე, შეიხი 277.
 ალი ზერდან-ბეგი, ბირეჯიქის ბეგი 326.
 ალი მესთი, შეიხი 55.
 ალი მუხთარი, „დობრუჯის მეფე“ 130, 132.
 ალი რიზა, იმამი 220.
 ალი-ფაშა 24, 377.
 ალი-ფაშა ველიქ კანლი, იხ. ველიქ კანლი ალი-ფაშა.
 ალი-ჩელეები აჰმედ-ეფენდი ზადე 362.
 ალი-შაჰი, უფლისწული, მურად II შეილი 48.
 ალი ჯანი, განაი-ეფენდის ძე 84.
 ალი-ხანდი, შეიხი 227.
 1. ალი-ხანი, აჰმედ I-ის შეილი 48.
 2. ალი-ხანი, თავრიზის ხანი 228.
 ალკას-მირზა 231, 275.
 ალმაჯი ჟუსუფ-ალა 371.
 ალ-მუსთანსირ ბილაპი (1226—1242), აბასელი ხალიფა 305.
 ამირახურ ჰასან-ალა, მარილსახდელის ემინი 347, 351.
 ამირ-ხანი, ყიზილბაშთა სარდალი 237, 268.
 ანუშირვანი, სასანელთა შაჰინშაჰი ხოსროვ I ანუშირვანი (531—579), 194, 214, 219, 287, 292, 296, 298, 310, 312, 332.
 არაბ 99, 100.
 არაბ-საიდი, ჯელალნი, 14.
 არაბ ჯაბბარი, მეფელანა 22, 55.
 არდებილელები (სეფიანები), 232.
 არზენ-ბაგ ბენ სოკთარ ბენ გუნდუზ-ბაგ, თეთრბატკენი 194.
 არისტოტელე 141, 208, 223, 428.
 ასად ბერჰაბა, სოლომონ ბრძენის ვეზირი 13.
 ას-სეიდ ელიას ბენ იბრაჰიმი, მეფელანა 53.
 აფრასიბი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი 52, 228, 248, 257, 279, 302.
 აშჯი-ზადე, მოლა 55.
 ახი ევრან კესარიელი, შეიხი 43, 63.
 ახჩა ბაბა-სულთანი, შეიხი 375.
 ახჩა კოჯა, სარდალი 15.

აჭელი, შეიხი, ჰამზას ძმა 247.
 აჰმედ I (1603—1617), აჰმედ-ხანი 37, 48, 49, 72, 75, 154, 155, 156, 157, 161, 182,
 189, 342, 362, 425.
 აჰმედ-ალა ავნიქელი 215.
 აჰმედ-ალა ოჩრუ ზადე, ევლია ჩელების მეგობარი 10, 57.
 აჰმედ-ბეგი 220.
 აჰმედ-ფენდი ქემალ-ფაშა ზადე, სელიმ I-ის ულუმა 52.
 აჰმედ ისაფი, ხოჯა, თურქთა თურქი 273, 368.
 აჰმედ სარბან, შეიხი 405.
 აჰმედ-ფაშა, სულეიმან I-ს მეორე ვეზირი 321, 371, 399.
 აჰმედ-ფაშა გელიქ — იხ. გელიქ აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ექმექჯი ზადე — იხ. ექმექჯი ზადე აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ველი ედ-დინ ზადე, 22.
 აჰმედ-ფაშა ზაალ-ფაშას ძე, ნახჭევნის განმგებელი, 220.
 აჰმედ-ფაშა თეზქერეჯი — იხ. თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა მელექ — იხ. მელექ აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა სარი — იხ. სარი აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა სეიდი — იხ. სეიდი აჰმედ ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ქუჩუქ — იხ. ქუჩუქ აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა შამსი -ფაშას ძე 177.
 აჰმედ-ფაშა ხოჯა — იხ. ხოჯა აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ჯენაბი — იხ. ჯენაბი აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ჰეზარფარა — იხ. ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა.
 აჰმედ-ფაშა ჰერსექ ზადე — იხ. ჰერსექ ზადე აჰმედ-ფაშა
 აჰმედ ჩელები, „იოსებ და ზულეიხას“ ავტორი 427
 აჰმედ-ხანი, იხ. აჰმედ I
 აჰმედ-ხანი, უფლისწული, ბაიზეთ II-ს შვილი 48.
 აჰმედ ჯალაირი, ერაყის ჯალაირიდთა სულთანი (1332—1410), 351, 352.

ბ

ბაბა ფერახი 247.
 ბაბა ჰაკი თემლიპ-ხანი, 235.
 ბაბა ჰასან მეიმენდრ, 247.
 ბაბაზეთ I (1389—1402) ილდირიმი, ბაბაზეთ-ხანი 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 44,
 45, 46, 49, 51, 54, 56, 74, 77, 133, 170, 174, 175, 176, 177, 183, 299, 351,
 352, 361, 366, 370, 372, 374, 377, 385, 396, 404, 405.
 ბაბაზეთ II (1481—1512), ბაბაზეთ ველი 48, 82, 90, 108, 131, 171, 173, 176, 177,
 178, 179, 318, 329, 352, 361, 429.
 ბაბაზეთ-ფაშა 22, 177, 178, 179.
 ბაინდირლი-ოღლუ, „ყაჩალი“ 392.
 ბაირამ-ფაშა, მურად IV-ს ვეზირი 179, 263.
 ბაირამ ჩელები ზადე 309.
 ბაკი-ფაშა ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე 207, 212, 214, 215, 326, 327, 330, 331, 334,
 335, 336, 337, 421.

ბალაბანჯიქ-ბეგ, სარდალი 15.
ბალამ იბნ ბაური 205.
ბალთაჯი-ფაშა, იზმირის ფაშა 138.
ბანვანი, მადიანის ძე, იანკოს ძმა 13.
ბარდაკლი ბაბა-სულთანი, შეიხი 375, 381.
ბარკუჯი, მსახური 230.
ბარკუჯი (1382—1399), ეგვიპტის მამლუქთა სულთანი 352.
ბაღდადი ზადე, მოლა 56.
ბაღდადი, ჩობანანთა ხათუნი 437.
ბაპადურ გირეა-ხანი (1638—1642), ყირიმის ხანი 116, 118, 122.
ბაპრაშ-ფაშა 308, 309.
ბეგ დივანი, „მეფის“ შვილი, 298.
ბეგუმ, უზუნ ჰასანის ქალიშვილი, 314.
ბედრ ედ-დინ სიმეანა ზადე, მეველანა, 46.
ბედრ ედ-დინ ქერმანი, შეიხი, 247.
ბეგლერ ჩელები, 377.
ბელკისი, 14.
ბენდ-ხანი, 235.
ბეჯანი, „შაპ-ნამეს“ გირი, 305.
ბექთაშ-ალა, მოხელე იბრაჰიმ I-ს კარზე, 354.
ბექთაშ ჰასან-ეფენდი, შეიხი, 62.
ბექირ-ბეგ, ამასიელი წარჩინებული, 180.
ბექირ-დედე, შეიხი, 382.
ბექირ-ფაშა, კაფას ვალნი, 111.
ბექირ ხოჯა, სინოპელი ხოჯა, 77.
ბეშე, არაბი მელიქი, 98.
ბეჰზადი, 20, 400.
ბეჰლულ სამარყანდელი, 355.
ბითლისი, „ალექსანდრე მაკედონელის ზანიდარი“, 293, 295.
ბილალ სულთანი, სეიდი 77.
ბილ ალ-ჰაბეში, მუეძინი, 199.
ბილანდი ალი-ფაშა, ლალა-ფაშას ერთ-ერთი სარდალი, 306.
ბიჯან იბნ გაიუმარს ბენ გუდარზი, ფეშადაღანთა ხელმწიფე, 252.
ბიქრი-შეიხი, კალიგრაფი, 52.
ბოშნაკ ალი, არზრუმის ვალის ქეთხუდა, 373.
ბუჯაქ-ალა, 178.
ბუჯაქლი მეჰმედ-ფაშა, სელიმ I-ს სარდალი, 348.
ბულბულ-ხათუნი, მურად IV-ს დედა, 362.
ბულდუჯ-ხანი, 235.
ბურაკ-ალი, „ყაჩაღი“, 392.
ბურჰან-დედე, ფირი, 173.
ბურჰანი, ოსმან I-ს შეიხი, 430.
ბულა-ხანი, უფლისწული, მურად II-ს შვილი; 48.

- გაიუმარს-შაპი, შირვანშაპი, 252, 268.
 განან-ეფენდი, ტრაპიზონელი პოეტი, რუმელიის რეისი, 84.
 გელიქ აჰმედ-ფაშა, ბაიაზეთ II-ს, დიდვეზირი, 10, 108.
 გელიქ კანლი ალი-ფაშა, 177.
 გენჯ ალი ალი-ხანის ძე, ერევნის ხანი, 207.
 გენჯ მეჰმედ-ალა, 189.
 გერმიანები, გერმიანთა ბეაღიქის მფლობელები, 396, 423.
 გოლაბი ზადე, დერვიში, 178.
 გუდარზი, შირვანშაპი, 252.
 გუზელ ალი-ფაშა, 222.
 გუზელჯე გულაბი -ალა, 157.
 გუზერლი ბოლუქ-ბაში, არზრუმელი, 373.
 გულ რუსთემ-ხანი, 235.
 გუმუშულუ ზადე, იხ. აბდ არ-რაჰმან ბენ ჰუსამ ედ-დინი;
 გუნბეთ-ოღლუ, 300.
 გუნდუზბაძე-ხანი, თეთრბატკინანი, 314.
 გურგურ-ოღლუ, ხელოსანი, 90.
 გურულთ ალი-ბეა, რუმელიის განმგებელი მეჰმედ II-ს დროს, 87.
 გურჯი ალი-ბეა, ამასიის წარჩინებული, 180.
 გურჯი ბეაზადე, კაფუჯი-ბაში, 329.
 გურჯი დელი დილავერ-ფაშა, იხ. დელი დილავერ-ფაშა.
 გურჯი მეჰმედ-ფაშა, ანატოლიის ვეზირი, 200, 264, 345.
 გურჯი მუსტაფა-ფაშა, ეგვიპტის ყოფილი ფაშა, 289.
 გურჯი ნებზი, აჯანყებული, 344.
 გურჯი კოჯა ქენან-ფაშა, იხ. ქენან-ფაშა კოჯა გურჯი

დ

- დადაილი-ოღლუ, „ყაჩალი“, 392.
 დადიანი, სამეგრელოს მთავარი, 298.
 დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშა, არზრუმის ფაშა 158, 159, 198, 213, 215, 228, 279,
 309, 316, 325, 326, 329, 331, 334, 335, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 344,
 346, 354, 357, 373, 383, 390, 410, 411, 415, 419, 420, 432, 435.
 დავთარდარ ისლამ-ალა, ყირიმელი, 122.
 დავითი, ებრ. მეფე 27, 199, 297, 298, 323.
 დავით კესარიელი 42.
 დაი, „ყაჩალი“, 392.
 დანიშმენდანები 40, 72, 73, 174, 184, 366, 367, 370, 374, 377.
 დარიოს შაპი 63, 279.
 დაუდ-ბაბა 54.
 დაუდი-სულთანი, შეიხი 361.
 დაუდ-ფაშა, ლაღიქელი, 362.
 დაუთ-ხანი, სიმონ მეფის ძმა, 293.
 დედე-დაძ 123.

დედე კორკული 290.
 დედე შირიმი 236.
 დევეთე მირზა-ხანი, იხ. რიზა ედ-დინ ხანი, ქართველი 223.
 დელი დილავერ-ფაშა, ქართველი მირ-მირანი 207, 214, 336, 341, 342.
 დელი ძუსუფ-ალა, ამასიელი წარჩინებული 180.
 დელი მეჰმედი 301.
 დელი ჰასანი, ჯელალი, ყარა-იაზიჯის ძმა 17.
 დელი ჰუსამ-ბეგ, თაბანიძის მეჰმედ-ფაშას მეჩირადე, 326.
 დელი ჰუსეინ-ფაშა, კაფუდანი, სარდალი, 109, 122, 264, 441.
 დემირლი-ოდლუ 76.
 დერვიშ-ალა, საფარ-ფაშას საჭურველმტვირთველი, ქართველი 301, 356.
 დერვიშ მეჰმედ ზილი, ევლია ჩელების მამა 158.
 დეშანი, საგვარეულო 367.
 დილავერ-ალა 366, 373.
 დილავერ-ფაშა დელი, იხ. დელი დილავერ-ფაშა
 დინარ ჰეზარი, გერმანთა ვეზირი 423.
 დიშლენქ ჰუსეინ-ფაშა, სარდალი, აბაზა-ფაშას მკვლელი, 195, 206.
 დომლუ-სულთანი 317, 318.
 დოღანი-ეფენდი 156.
 დუმლუ-ბაბა სულთანი შეიხი, 196.
 დუმლუ-დედე, შეიხი 304.

მ

მბეიზი 428.
 მდა ბალნ, შეიხი 15.
 მდები 22.
 მზდიგერდ-შაჰი, სასანელი 274, 295.
 მლაჰმურ, პოეტი 236.
 მვა 97.
 მელია-ეფენდი, აჰმედ I-ს მეჩეთის მშენებლობის იმამი 154, 155, 156.
 მელია ჩელები 5, 6, 9, 10, 107, 123, 172, 205, 216, 242, 257, 285, 313, 335, 336,
 373, 381, 382, 389, 390, 392, 393, 394, 401, 402, 411, 412, 415, 416, 418,
 420, 424, 432, 441, 442.
 მეს ბენ ისხაკი 98.
 მელუბ ანსარი 59, 135, 431.
 მელუბ-ხანი, ჩოროსის ხანი 260.
 მელვან ჩელები 174.
 მელვენდ-აკა, ერევნის ხანის ქეთხულა 262.
 მელვენდ-აკა, პოეტი 236.
 მელიას-დედე ფირი 178, 186.
 მემირ ალი-ეფენდი, შეიხი 55.
 მემირგუნა ძუსუფ-ფაშა, იხ. მემირგუნა-ხანი.
 მემირგუნა-ხანი, ერევნის ხანი, მემირგუნა ძუსუფ-ფაშა 263, 265, 266.
 მემირ-დედე, შეიხი, 222.
 მემირ-ეფენდი, 77.

ემირზა-ეფენდი, 77.
ემირ აუსუფ-ბეგი, 291.
ემირ აუსუფ-ფაშა, 309.
ემირი, უფლისწული, ბაიზეთ II-ს შვილიშვილი, 48.
ემირ-სულთანი, შეიხი, 10, 18, 22, 23, 33, 50, 51, 55, 56, 59, 291.
ემირ ჰაიდარი, ყიზილბაში, 235.
ემირ ჰასან-ოღლუ, 362.
ენვერ, პოეტი 247.
ერგანი, „მოლდავეთის მეფე“, 131.
ერდედე-სულთანი, შეიხი 402.
ერდმენი, არდებილის ძე 254.
ერდოღლუ-ბეგ 87.
ერეკლე-ბეგი ლევან-ხანის ძე, შაჰის მფლობელი (1578 წელს), 270.
ერთოღრულ-ყაზი, ოსმან I-ს მამა, 15, 40, 194.
ერ-სულთანი მაჰმუდი 401, 402, 403, 404, 405, 431.
ესირი მუჰმედ-ეფენდი 136.
ესქელიბი რამაზან-ეფენდი 300.
ესქიჯი კოჯა 51.
ეფენდილი-ოღლუ, „ყაჩალი“ 392.
ეფლათუნ ზადე 169.
ექბერი, შეიხი 371.
ექმექჯი ზადე აჰმედ-ფაშა, სადრაზამი 342.
ექმექჯი ისა-ალა-ოღლუ 300.
ემრაფ-ხანი, ბაქოს ხანი 281.
ეპლი ჭინეთ-ეფენდი, შეიხი, 62.

3

ვაიზ-ეფენდი 308.
ვანი-ეფენდი, შეიხი 199.
ვარდარ ალი-ფაშა, სივასის ვალე 185, 354, 355, 360, 366, 373, 378, 379, 395,
406, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421.
ვეისი, პოეტი 30.
ვეისი ჩელები, მოძღვრალი 203.
ველი-ალა, დელი ჰუსეინ-ალას ქეთხუდა 109.
ველი-ბეგ, სამეგრელოში მოლაშქრე რაზმის მეთაური 331.
ველი-ხანი, უფლისწული, მურად II-ს შვილი 48.

4

ზაალ-ფაშა 223.
ზავალიზი, თავრიზის ხანის ღულამი 243.
ზაქარია ჰელეფთი, შეიხი 182.
ზაჰაბი, კალიგრაფი 52.
ზაჰირ ბაიბარსი, ეგვიპტის მამლუქთა სულთანი (1260—1277) 233.
ზაჰირ ედ-დინი, ერზინჯანის მბრძანებელი 351.

ზეინაბი-ეფენდი 206.
ზეინ ედ-დინ შაფი 369.
ზეინ ედ-დინ ჰაფი, შეიხი 22, 55.
ზენაჟისი, მელექ აჰმედ-ფაშას მეგობარი 338.
ზერეჟეთლი, არზრუმის ბოლუქ-ბაში 329.
ზექერიამი ჰელვეთი, შეიხი 47.
ზეჰირ ედ-დინ ფარიაბი, პოეტი 247.
ზია ედ-დინი, სულთან ჰასანის ძე 212, 213.
ზიზ-გეჩი-ბაში, გონიოს ალა 95.
ზრინის ძე, უნგრელი 339.
ზუბეიდა, ჰარუნ არ-რაშიდის ხათუნი 230, 233, 235, 238.
ზულფაქარ-ალა 165.
ზულფუქარ-ხანი 221 .
ზურა, აბაზა 101.

თ

თაბან აჰმედ-ალა 188, 191.
თაბანი მასი მეჰმედ-ფაშა, სადრაზამი მურად IV-ს დროს 208, 222, 264, 265, 326, 366, 373, 437.
თავილ მეჰმედ-ფაშა ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე, ურფას განმგებელი 326
თათოსი, სომეხი ვაჭარი 346.
თაი, არაბი 99.
თაჰარ მეჰმედ-ფაშა 198.
თაჰარ მუსტაფა-ფაშა, იხ. ყაზი თაჰარ მუსტაფა-ფაშა.
თაკი, შეიხი 248.
თაკი ალი-ხანი, ერევნის ხანი 281, 313.
თაკი-ხანი, შემახას ხანი 277.
თაკი-ხანი, ელჩი 216
თამარი 298.
თაფან აჰმედ-ალა, ყარა-ჰისარის სიფაჰიების ქეთხულა 355, 356, 357, 359.
თაფთაზანი 42, 227, 337.
თაშ-ქრტრულუ ზადე 399.
თაჯ ედ-დინი, შეიხი 53, 55.
თაჯ ედ-დინ მუნში 218.
თაჰმასბ I, შაჰ-თამაზი (1524—1576) 252, 267, 268, 275, 276.
თეზკადან სულეიმანი, გალათელი ჯამბაზი 409.
თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა, იხ. ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა.
თეიმურაზ I, იხ. თეიმურაზ-ხანი.
თეიმურაზ-ხანი 263, 288, 332, 334.
თეიმურაზ-ხანის ძე 263, 327, 332.
თეიმ-შაჰი, მომთაბარე ტომის ბელადი 289.
თემურ-ბეჟ, ორხანის მმისწული 15.
თემურ კაზიკ ხალილ-ფაშა, სარდალი 195.
თემურ ლენგი (თემურ-ხანი) 21, 44, 45, 51, 108, 174, 175, 183, 220, 237, 299, 306, 314, 348, 351, 352.

თემურ-ხანი, ოს. თემურ ლენგი.
თექელი მუსტაფა-ფაშა 194, 198.
თექმურასი, ირანის ხანი 214.
თექმურას-შაჰი 252.
თიმურთაშ-ფაშა, ბაიზეთ I-ს სარდალი 361.
თიმურჯი კულუ, კალიგრაფი 52.
თირელი ალი-ბეგ, მეგდაპი 30.
თოკმაკ ალი-ხანი, ერევნის ხანის ელჩი 342.
თოკმაკ-ხანი, ირანის სარდალი 263, 266, 284.
თოკმაკ ხასეჟი, შიკრიკი 346.
თოფალ ბაიზეთი, კასტამონუს მბრძანებელი 385.
თოხთამიში, (1376—1391), ოქროს ურდოს ყაენი 108.

0

იაგანი, მოლა 22.
იაკუბ-ალა 359.
იაკუბ-ფაშა 48, 182.
იაკუბ-შაჰი, გერმინთა ბეგი 396, 423.
იაკუთ მუსთასემი, კალიგრაფი 52, 161, 234, 428.
იანკო მადიანის ძე, მემატანე 13, 69, 70, 133.
იაფეტი 40, 97, 98.
იაჰია დიარბეჟირელი 203.
იბნ ჰუკალი 289.
იბნ ისჰაკი, 285.
იბრაჰიმ I (1640—1648), იბრაჰიმ-ხანი, 11, 36, 82, 110, 130, 140, 151, 157, 158, 159, 289, 316, 332, 336, 338, 339, 343, 433, 434, 435, 437, 438.
იბრაჰიმი, არდებილის შეიხი 256.
იბრაჰიმი, ოს. აბუ ისჰაკ ქაზუნი 54.
იბრაჰიმ-ბეგ 362.
იბრაჰიმ-ეფენდი, 381.
იბრაჰიმ-ეფენდი, დასტაქართა შეიხი 155, 156.
იბრაჰიმ-ეფენდი, რუზნამეჯი, 343.
იბრაჰიმ-ეფენდი, შეიხი 304.
იბრაჰიმ-ფაშა 433.
იბრაჰიმ ქევიანი, შეიხი 247.
იბრაჰიმ შირვანელი, შეიხი 278.
იბრაჰიმ შუზი ბენ ჰუსეინი, შეიხი 384.
იბრაჰიმ ჩელეზი, გემის უფროსი, 136, 137, 142, 151.
იბრაჰიმ ჩელეზი, ბაღდადის ვალი 158, 346, 350.
იბრაჰიმ-ხანი, ოს. იბრაჰიმ I.
იბშირ-ფაშა 354, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421.
იდრისი 13, 97.
იდრისი, შეიხი 398.
იესო (ქრისტე) 219.
ივაზ-დედე, შეიხი 424.

ივაზ-ფაშა, ორხანის ვეზირი 50.
 იზ ედ-დინი, აკყოფუნლუს მბრძანებელი 305, 306.
 ილია (წმინდანი) 126.
 იმამ-ყული, სარდალი 294.
 ინებალთილი დურაქი, გემის უფროსი 142, 144.
 იობი 400, 447.
 ისააკი 40.
 ისაენ, ისააკის ძე, 40.
 ისა ჩელები, ბაჰაზეთ I-ს შვილი, 22, 46, 49, 174, 352.
 ისკანდერ ზულ-კარნაინი, იხ. ალექსანდრე მაკედონელი 284.
 ისკანდერ ყუნანი, იხ. ალექსანდრე მაკედონელი, 65.
 ისკანდერ-ფაშა 87, 88.
 ისკანდერ ჩელები 59.
 ისმაილ I (1501—1524), შაჰ-ისმაილი 82, 235, 237, 259, 262, 274, 278, 287, 292, 299, 310, 311, 348, 352.
 ისმაილი 97.
 ისმაილ-ეფენდი, მევლევის „მესნევეს“ განმმართველი 156.

კ

კადრი-ეფენდი 22.
 კაზაკ-ხანი 276.
 კაზანჯი-ბაბა, შეიხი 386.
 კათირჯი-ოღლუ, „ყაჩალი“ 344, 387, 388, 389, 392, 438, 439, 440, 443.
 კაბა-ბეგი, მანსურლუს ტომის ბელადი 118.
 კაბა-სულთანი, მურად IV-ს ქალიშვილი, ევლია ჩელების მფარველი 219, 291, 390, 393, 394, 442.
 კაიდაფე 31.
 კაითაკ-ხანი 286.
 კაიჰასი-ბეგი, არეშის ბეგი 269.
 კალგაბ-სულთანი, ყირიმელი უფლისწული 120.
 კალენდერ-ოღლუ, ჭელაღი 14, 17, 155, 369.
 კალენდერ-ფაშა 154.
 კალთაქი-ზადე 309.
 კანდელი-ოღლუ ჰაბაღბაზი 203.
 კანლი ალი-აღა 178.
 კანლი-დედე 190.
 კარანფელი-დედე 55.
 კარაჯა აჰმედ-სულთანი, შეიხი 43.
 კარაჯა მეჯდ ედ-დინი, შეიხი 55.
 კარუნი 223, 236.
 კასიმ ბენ სულთან მაჰმედ ღაზნევი 206.
 კასიმი, უფლისწული, მურად II-ს შვილი 48.
 კასიმ-ფაშა 22.
 კასიმ ხათიბ ბენ იაკუბი, მოლა 182.
 კასიმ-ხანი, ერევნის ხანის ელჩი 215, 216, 217.

კატან არსლანი, ბოლუქ-ბაში 329.
კილიჩ არსლან-შაჰი, რუმის სელჩუკთა სულთანი 183, 376.
კიშლაკი 11:
კოჯუნ-ბაბა, შეიხი 171, 172, 173.
კონსტანტინე, ბიზანტიის იმპერატორი 63, 79, 81, 160.
კორკული, სელიმ I-ს ძმა 48.
კოჯა აბდ არ-რაჰმან-ფეენდი, შეიხი 398, 399.
კოჯა-ბეგ, ორხანის სარდალი 66.
კოჯა მაჰმუდ-ფაშა, მეჰმედ II-ს ვეზირი 360.
კოჯა მეველევი ვეზირ დერვიშ მეჰმედ-ფაშა, დიდვეზირი მეჰმედ IV-ს დროს 433, 434, 435, 436, 442.
კოჯა მეჰმედ-ფაშა, ვეზირი 154.
კოჯა მიმარ სინან-ალა, იხ. სინანი.
კოჯა მუსტაფა-ფაშა, 160.
კოჯა სფარ-ფაშა, იხ. სფარ-ფაშა.
კოჯა ჩელები, იხ. მეჰმედ I.
კუბა კალმახ-ხანი, მომთაბარე ტომის ბელადი, 289.
კუბად-ფაშა, ბაქოს გამგებელი ოსმალების დროს, 280.
კუზლუ-ბაბა, 211.
კუზლუ ალი-ალა 157.
კუთბ ედ-დინ აფენდი, 240.
კუთბ ედ-დინ იზნიქელი, მეველანა 45.
კულოღლუ მეჰმედ-ალა, ქეთხულა 180.
კულოღლუ მეჰმედ-რეისი 62.
კუმ-ბაბა, შეიხი 414.
კურდ ჩაუმი, ელჩი ვენეციაში 156.

ლ

ლალა ყარა მუსტაფა-ფაშა, მურად III-ს ვეზირი 199, 200, 206, 268, 270, 275, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308.
ლანდაჰი 37.
ლადუმ-ოდლუ აჰმედ-ბეგი 270.
ლევან-ხანი, კახეთის მეფე 270, 303.
ლევან-ხანის ძე 327.
ლოკმანი 427.

მ

მალიანი, 13.
მავრულ-ხანი, „საქართველოს მბრძანებელი“, მოურავი 437.
მაკსუდი, უზუნ ჰასანის შვილი 234.
მალინ თავრიზი, შეიხი 247.
მამა-ხათუნი, აკ-კოჯუნლუს მბრძანებლის ქალიშვილი 192, 347.
მაპრული, „საქართველოს მეფე“ 321.

მაქუნე (813—833), აბასელი ხალიფა, 230.
მანნი, 19, 400.
მანუჩარი 98, 220.
მარულა, „ქართველი უფლისწული“ 298.
მაღაზ-ხანი, „ირანის შაჰი“ 311.
მაჰმადი, იხ. მუჰამედი.
მაჰმუდ-ეფენდი, სკუტარელი შეიხი 56, 154, 155, 156, 157, 444.
მაჰმუდი, იხ. ერ-სულთანი 405.
მაჰმუდ-ფაშა, მეჰმედ II-ს მუსაჰიბი 79, 319.
მაჰმუდ-ფაშა, რუმელიის ფაშა 306.
მაჰმუდ შამ-ყაზანი, იხ. ყაზან-ყაენი.
მაჰმუდ ლაზნევი (998—1030), 206.
მეელანა, იხ. ჯელალ ედ-დინ რუმნი.
მეელუდი, 56.
მეზიდ-ხან, მსახური 230.
მეიმენდი, იხ. მუმეინდი ხანი, მუმენიდი-ხანი, 253.
მელამი 336.
მელანლი ჰუსეინ-ალა, ვარდარ ალი-ფაშას კაფუჯი-ბაში 410.
მელექ აჰმედ-ფაშა, დიდგებური 43, 84, 209, 214, 219, 233, 271, 338, 343, 389, 419, 420, 438, 442.
მელექ-ყაზი 40.
მელექ-ყაზი დანიშმენდი, სულთანი 174, 184, 185, 186, 348, 350, 361, 370, 372, 374.
მემი დედე-ჯანი 369.
მემიქ-ზადე-ქეფენდი, ევლია ჩელების ბიძა, 424.
მენგლი გირეჰ-ხანი, ყირიმის ხანი, 103.
მენლაკაფ-ზადე, „ყაჩალი“ 387.
მერდან აკა-ხანი, პოეტი, 236.
მერვან II (744—750), ომაელი ხალიფა, 251.
მერიზათ-სულთანი, ფირი 277.
მესჯაჰ-ოდლუ, ბოლუქ-ბაში 329.
მეჯენდი-ხანი, აკყოფუნლუ 314.
მეჰმედ I (1413—1421), მეჰმედ ჩელები, მეჰმედ-ხან, კოჯა ჩელები 20, 21, 22, 24, 26, 45, 46, 47, 53, 63, 160, 162, 169, 177, 352, 367, 369.
მეჰმედ II ფათიჰი (1451—1481), მეჰმედ-ხანი 16, 41, 47, 48, 54, 68, 70, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 94, 160, 165, 169, 174, 177, 182, 187, 194, 208, 223, 248, 318, 319, 320, 321, 352, 356, 357, 360, 427, 428, 431.
მეჰმედ III (1595—1603), მეჰმედ-ხანი, ერლათს დამპყრობი, ეგრის დამპყრობი, 16, 78, 220, 221, 225, 267, 407.
მეჰმედ IV, 289, 433, 434, 437, 438, 439, 444.
მეჰმედ-ალა 76.
მეჰმედ-ბეგი, მანასკერტის ბეგი 214, 215, 326.
მეჰმედ-ბეგ 66.
მეჰმედ ბენ ისხაკი 97.
მეჰმედ ბენ მოლა აგვანი, მეელანა 53.
მეჰმედ ბუხარელი იხ. სარი-სალთივი, ქილარა-სულთანი, 129.

მეკმედ-გიორგი, უფლისწული, შემდეგ ყირიმის ხანი (1642—1644) 122,
მეკმედ-ეფენდი 289.

მეკმედ იბნ აშ-შეიხ დედე, კალიგრაფი 52.

მეკმედი, უფლისწული, ბაიაზეთ II-ს შვილი 48.

მეკმედ ნურულ-ჰულა ბენ აკ შემს ედ-დინი, შეიხი 428.

მეკმედ უფთადა-ეფენდი სკუტარელი, შეიხი 56.

მეკმედ-ფაშა, ალექსოს ვალი, 177, 178, 179, 267, 270.

მეკმედ-ფაშა ბუაქლი — იხ. ბუაქლი მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა გურჯი — იხ. გურჯი მეკმედ-ფაშა

მეკმედ-ფაშა დავთარდარ ზადე — იხ. დავთარდარ ზადე მეკმედ-ფაშა
მეკმედ-ფაშა დერვიშ 48.

მეკმედ-ფაშა თაბანი ძასნი — იხ. თაბანი ძასნი მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა თავილ — იხ. თავილ მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა თაიარი — იხ. თაიარ მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა კოჯა მეველევი ვეზირ დერვიშ — იხ. კოჯა მეველევი ვეზირ
დერვიშ მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა სოლაკ ფერჰად-ფაშას ძე 294.

მეკმედ-ფაშა ქოფრულუ — იხ. ქოფრულუ მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა ჩაუშ ზადე — იხ. ჩაუშ-ზადე მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა ჩელები — იხ. დავთარდარ ზადე მეკმედ-ფაშა.

მეკმედ-ფაშა ჭივან კაფუჯი-ბაში, სარდალი 120, 121, 122, 158.

მეკმედ ქეჯი ჯანი, ხოჯა 247.

მეკმედ-შაპ ბენ ალი, მევლანა 54.

მეკმედ შაპ-დედე, 413.

მეკმედ-შაპ იბნ მელაიქან, მევლანა, 48.

მეკმედ ჩელები, იხ. მეკმედ I.

მეკმედ ჩელები ბენ ჰამდ ულ-ლაპ ბენ აკ შემს ედ-დინი, მწერალი, 428.

მეკმედ ჰამდ ულ-ლაპ ბენ აკ შემს ედ-დინი, შეიხი, მწერალი, 428.

მილოშ კობლანი, სერბი პატრიოტი, მურად I-ს მკვლელი 43.

მირზა ალი-ბეგი 270.

მირზა-ბაა, პოეტი 236.

მირზა რეზა ბენ ჰუსეინ ბაიყარა, 225.

მირზა-ხან, 230.

მირზა-შაჰი, მსახური 242, 243.

მირზა-ხანი 280.

მირ ფეთაჰი, მაზანდარანის მეთოფეთა ალა, 265.

მისრნი ომერ-ეფენდი, შეიხი 62.

მიხალ-შაჰი, დალისტნის მბრძანებელი, 284.

მიპრი მაჰ-ხათუნი, პოეტი ქალი 183.

მოავა I, (661—680), ომაელი ხალიფა, 99, 424.

მოლა-ეფენდი, ბუხარის ამირას შეიხის სიძე 345.

მოსე, წინასწარმეტყველი, 35, 205, 256.

მუალემ ზადე მეკმედი 55.

მუეზინ ზადე 371.

მუეზინ ჯენ ჩაუში 34.

მეთავაქილ ალი ულ-ლაპი (847—861), აბასელი ხალიფა, 231, 233, 238.
მუჟუნჯაკ-ხანი, მომთაბარე ტომის ბელადი 289.
მუმენიდი-ხან ავშარი, იხ. მუმენიდი-ხანი, მეიმენიდი-ხანი 253;
მუმენიდი ხანი, იხ. მუმენიდი-ხანი, მეიმენიდი-ხანი 253.
მუმუჩეთუ 329.
მუნირი-ეფენდი, პოეტი, 182.
მურად I (1359—1389), მურად-ხანი, ყაზი ჰულავენდიქარი 12, 16, 20, 22, 24, 27, 41, 43, 44, 54, 81.
მურად II (1421—1451), მურად-ხანი, ყაზი, 21, 47, 48, 53, 54, 182, 367, 377.
მურად III (1574—1595), მურად-ხანი 231, 239, 249, 253, 262, 268, 269, 270, 272, 275, 284, 293, 294, 306.
მურად IV (1623—1640), მურად-ხანი 59, 64, 66, 75, 82, 109, 110, 168, 195, 199, 214, 219, 222, 223, 225, 227, 232, 237, 239, 251, 252, 254, 257, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 284, 300, 315, 341, 342, 377, 401, 411, 429, 434, 435.
მურად-ალა, ალემოს ვალის ქეთხუდა, 265.
მურად-ფაშა კუჟუჯუ, სარდალი, აჰმედ I-ს ლალა 155, 156..
მურად-ფაშა ყარა, იხ. ყარა მურად-ფაშა.
მურად ხასეჟი, ჩაუში, 365, 366.
მურთაზა ალი, იხ. ალი, ხალიფა.
მურთაზა-ფაშა, ერევნის მმართველი მურად IV-ს დროს, შემდეგ ბაღდადის ვალი 158, 264, 265, 365, 366, 373.
მურთაზა-ფაშა დესთარი, ქართველი, სულთნის სილაჰდარი, შემდეგ დამასკოს ვალი, 434, 436, 437, 440.
მურთაზა-ფაშა წამებული, 54, 206.
მუსა, ბაიაზეთ I-ს შვილი, 352.
მუსა, ბაიაზეთ II-ს შვილიშვილი, 21, 46, 48, 133.
მუსა რეზა, იმამი 277.
მუსა-ფაშა, სილაჰდარი 264, 265.
მუსა ჩელები, მურად IV-ს მუსაპიზი 343.
მუსთანსირი, ბაღდადის ხალიფა (უნდა იყოს მუსთასიმი) 251.
მუსთასიმი (1242—1258), ბაღდადის ხალიფა (ტექსტში ევლიას მუსთანსირი უწერია) 251.
მუსლიმ სარი დერვიში, ყარაპისარის ქეთხუდა 326.
მუსლიმ ედ-დინ-ალა, იბრაჰიმ I-ს მოხელე 354..
მუსლიმ ედ-დინ რუმნ, 55.
მუსტაფა I (1617—18, 1622—23) ჩელები, მუსტაფა-ხანი, 49, 269, 270, 294.
მუსტაფა-ალა, ბოსტანჯი 64.
მუსტაფა-ალა, კაფუჯი-ზაში 406.
მუსტაფა-ალა, მუსელიმი 192.
მუსტაფა-ალა ჩერქეს თერზნ, მუსელიმი 159.
მუსტაფა-ბეგი, შუშიქის ციხისთავი 213, 214, 215.
მუსტაფა-ბეგ, არზრუმის ვალის, დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშას შვილი 387.
მუსტაფა-დედე, შეიხი 413.
მუსტაფა-ფაშა, არზრუმის ვალი მურად III-ს დროს, 294..
მუსტაფა-ფაშა გურჯი, იხ. გურჯი მუსტაფა-ფაშა..

მუსტაფა-ფაშა დავთარდარი, ბაშთეზქერეჯი, არზრუმის ფაშის მამა 179, 336, 399.
მუსტაფა-ფაშა, ეგვიპტის განმგებელი 161, 165.
მუსტაფა-ფაშა, მარაშას ვალი, 270.
მუსტაფა-ფაშა, მურად IV-ს დავთარდარი 168, 264, 341, 342.
მუსტაფა-ფაშა ყაზი თაჰარ, იხ. ყაზი თაჰარ მუსტაფა-ფაშა
მუსტაფა-ფაშა ყარა, იხ. ყარა მუსტაფა-ფაშა.
მუსტაფა-ფაშა ჯანფოლადის ძე, რუმელიის ვილაეთის მუთასარიფი 264.
მუსტაფა-ხანი, იხ. მუსტაფა I.
მუფთი ზადე აჰმედ-ეფენდი 178.
მუჰამედი, მოციქული 9, 45, 63, 113, 129, 136, 165, 229, 240, 244, 255, 285, 325,
335, 380, 382, 387, 388, 394, 399.
მუჰამედ ხოდაბენდე იზ-არლუნი (1578—1581), 231.
მუჰი ედ-დინ არაბი, 42.
მუჰიჯან-დედე, სავანის შეიხი 394.

5

ნაზიფ-ფაშა, ვეზირი 425.
ნაჰიშლი, ბოლუქ-ბაში 329, 331.
ნაჰი-ხანი 234.
ნამი-ეფენდი, ყურანის საკითხავი სახლის შეიხი 88.
ნასრი 219.
ნასრ ულ-ლაჰ ბენ აჰ შემს ედ-დინი, შეიხი, 427.
ნასრედინი, ჯერბელი ჯამბაზი 409.
ნასრ ულ-ლაჰი აჰ შამს ედ-დინის ძე, მეჰმედ II-ს მასწავლებელი 248.
ნასრუფ-ფაშა, დიდვეზირი 75.
ნერიმანი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი, 334.
ნესიმი-ეფენდი, ყადი, 416, 418.
ნეფი-ეფენდი, „პოეტა მეფე“ 210.
ნილუ ფერ-სულთანი 13.
ნიმეთ-დედე, შეიხი 219.
ნიშანჯი-ფაშა, სილაჰდარი 264.
ნოდარი-ხანი, თბილისის ახლოსმდებარე სოფლის მფლობელი, 292.
ნოე 40, 97, 98, 129, 164, 285.
ნუ 'მანი, 23, 199, 242.
ნურ ედ-დინ ბიმარესტანი, შეიხი, 247.
ნურ ედ-დინ-გირეჟ, ყირიმის უფლისწული 122.
ნურ ულ-ლაჰ ბენ აჰ შემს ედ-დინი, შეიხი 427,
ნურ ულ-ლაჰ, შეიხი 57.

2.

მა დაუდ-სულთანი, შეიხი 365.
მავერი, პოეტი 236.
მაზდან-აკა, პოეტი 236.
მაზდან-ყული, ყარაბაღელი მეზალე 221.

ჯაზიდ II (720—724), აბდ ალ-მალიქის ძე, ომაელი ხალიფა, 286, 290.
 ჯაზიჯი ზადე, მწერალი 399.
 ჯაკუბ-მირზა, კილიჩ არსლანის შვილი, 376.
 ჯალი დედე-სულთანი, შეიხი, 363.
 ჯამალი აშკუნა, ბოლუქ-ბაში 329.
 ჯანვანი 70, 100.
 ჯეგანის ძე 339.
 ჯეგენ ჰუსეინი, „ყაჩალი“, 389, 392, 438.
 ჯეზდან ალი, სპარსელი მსახური, 230.
 ჯეზდან-შირი, თაერიზის ხანის მსახური 243.
 ჯენიჯი ალი-ალა, კაფუჯი-ბაში, 316.
 ჯოღურდლუ-ბაბა, შეიხი 55.
 ჯოღურჯი-ბაბა, შეიხი 112.
 ჯურგოჩ-ფაშა 177, 179.
 ჯუსუფ ალ-ბაღდადი 56.
 ჯუსუფ ბალი ბენ ჯეგანი, მევლანა 53.
 ჯუსუფ-ფაშა, სარდალი 289.
 ჯუსუფ-ფაშა ხორვატი 141, 144, 146, 152, 153, 157.
 ჯუსუფ-ფაშა ემირგუნა, იხ. ემირგუნა-ხანი.

ო

ოზდემირ ზადე ოსმან-ფაშა (ოზდემირ-ოღლუ ოსმან-ფაშა) მურად III-ს სადრაზამი,
 109, 231, 232, 235, 260, 268, 269, 270, 275, 276, 278, 280, 284, 286, 287,
 288, 289, 294.
 ომაელები 74, 290.
 ომარ I (634—644) ომაელი ხალიფა 139, 230, 254.
 ომარ II (717—720), აბდ ალ-აზიზის ძე, ომაელი ხალიფა 59, 74.
 ომარ-ეფენდი 309.
 ომეია ბენ ომერ იბნ-ომეია, შეიხი 247.
 ომერ-ალა, ელჩი სამეგრელოში 93.
 ომერ გულშენი, დერვიში, სულთნის მომღერალი 155, 157.
 ომერ-ფაშა ქეთენჯი, ტრაპიზონის ფაშა 80, 93.
 ომერ ჩელები, კალიგრაფი 203.
 ორხანი, უფლისწული, ბაიაზეთ II-ს შვილიშვილი 48.
 ორხან-ყაზი (1326—1359), ორხან-ბეი 12, 14, 15, 20, 22, 23, 31, 35, 41, 42, 43, 48,
 49, 65, 68, 128, 130, 365, 379.
 ოსმან I (1299—1326), ოსმან-ყაზი, ოსმან-ბეი-ხან ყაზი, 12, 14, 15, 35, 40, 41, 42,
 48, 69, 164, 169, 170, 426, 429, 430.
 ოსმანი, ხალიფა (644—656), 230.
 ოსმანი, უფლისწული, ბაიაზეთ II-ს შვილიშვილის შვილი, 48.
 ოსმან-ფაშა, არზრუმის დაეთარდარი 207, 362.
 ოსმან-ყაზი, იხ. ოსმან I.

პ

პეტროსი, არზრუმელი მებაღე 203.

- რაზნი, პოეტი 236.
რამაზანი ბაბა შეიხი-სულთან, 54.
რამიშ, მსახური, 230.
რამიდ ედ-დინი ყაზანის ვეზირი 237.
რევან ყული-ხანი, შაჰ-ისმაილის ვეზირი 262.
რეზა-ბაჟ, პოეტი 236.
რეზა-სულთანი, შეიხი 278.
რეჯებ-ალა, შიკრიკთა უფროსი 119.
რეჯებ-ფაშა, საღრაზაში 342.
რიდვან-ალა, ფერჰად-ფაშის ქეთხულა 179, 180, 296.
რიზა ედ-დინ ხანი, ნახჭევანის ხანი, ქართველი 223.
რიჯალი, შეიხი, 88.
რომის პაპი 151.
რუსთემ-ფაშა, დიდვეზირი 66, 223.
რუჰნი, პოეტი, იხ. აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფონი 369.

- სადნი, პოეტი 127.
სად-ულ -ლაჰ ბენ აკ შამს ედ-დინი, შეიხი 427.
სადანი 37.
სადიკ-ხან, მსახური 230.
სადრ ედ-დინ ზადე-ფეენდი, ვარსკვლავთმრიცხველი 141.
სადრ ედ-დინ კონიელი 43, 53.
საზლი-ოღლუ, აბანოს პატრონი 179.
საიბნი, პოეტი 236.
საიდ არაბი, ჯელალნი 159, 369, 371.
სალაჰ ედ-დინი, მწიერი 277.
სალიჰ-ფაშა, დიდვეზირი 100, 158, 316, 336, 340, 343, 344, 346, 365, 366.
სალმან-ხანი, დანიშმენდიანი მელეკ-ყაზის ემირი 361.
სამანლი-ოღლუ 69.
საამი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი, ნარიმანის მამა, 334.
სარი აჰმედ-ფაშა, განჯის ქეთხულა ფერჰად-ფაშას დროს 267.
სარიე, 247.
სარი მეჰმედ-ალა, მეფუნდუკე 179.
სარი რუსთემ-ფაშა, სულეიმან I-ს ვეზირი 28, 163.
სარი-სალთიკი, შეიხი, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 401.
საფარ-ალა 11, 178, 210.
საფარ-ფაშა გურჯი, ახალციხის ფაშა, 301, 326, 327, 330, 331, 332, 334, 335, 356.
საფაქი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი 305.
სალუსნი, შეიხი 247.

სეადამ-სულთანი, დერეფიშთა შიხი 379.
 სეიდ აჰმედ ბენ აბდ ალ-ლაჰ კარიმი, მეველანა, 53.
 სეიდ აჰმედ ქეზირ რეფაი, შიხი 42, 362, 365.
 სეიდ ბათალ ჯაფერ-ყაზი მალათიელი 394, 406.
 სეიდი, თეჰმურას-შაჰის ვეზირი, 252.
 სეიდი ალი ბაღნი, შიხი 55.
 სეიდი ალი, მოლა 56.
 სეიდი ალი, მექელი შიხი, 55.
 სეიდი აჰმედ-ფაშა, თორთუმის სანჯაყის განმგებელი 207, 212, 213, 214, 215, 317, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344.
 სეიდი-ბეგი, დეშანის საგვარეულოს წევრი 367.
 სეიდნი ვაჰიდნი, პოეტი 236.
 სეიდი ჯანშიმი, შიხი, 247.
 სეიფ ალი-ხანი, თავრიზის ხანის ელჩი 215, 216.
 სეიფ ედ-დინი, 399.
 სეიფნი-ალა, 301.
 სეიფნი ყული-ხანი, აფშართა ხანი, 252, 261.
 სეიფ-ყული, სპარსელი მსახური, 243.
 სელამი, შიხი, 247.
 სელიმ I (1512—1520), სელიმ-ხანი, 48, 52, 81, 82, 90, 93, 292, 298, 299, 300, 301, 303, 331, 348, 350, 352, 354, 356.
 სელიმ II (1566—1574), სელიმ-ხანი 59.
 სელიმი, არაბქირელი ჯამბაზი 409.
 სემი, 97, 98.
 სენჯაბლი 329.
 სერდანე, ბრუსის ხელმწიფე 385.
 სეფერ-დედე 203.
 სეფერ ყაზი-ალა, 122.
 სეფი I, 223, 250, 259, 275.
 სეფიანები, იხ. არდებილელები 231.
 სეფნი, არდებილის შიხი 244, 254, 256, 257, 299.
 სეფი ედ-დინი, ბრუსელი შიხი 55.
 სეჟინ-სულთანი, შიხი, 429.
 სევეტ ნიკოლა, წმინდანი, 132.
 სიავუშ-ალა, სალიბ-ფაშას თაღპისჯი 316, 355.
 სიავუშ-ფაშა, ბუდინის ფაშა, 339, 340.
 სიავუშ-ფაშა, კაფუდანი 110, 112.
 სიამი-დედე, 203.
 სიპ მეჰმედ ჩელები, სკუტარელი ჯამბაზი 408.
 სიმონი, ქართლის მეფე 298.
 სიმონი, მოციქული 313.
 სინანი, ხუროთმოძღვარი (იხ. აგრეთვე, სინან-ალა, კოჯა მიმარი), 24, 59, 66, 161, 162, 163, 165, 199, 377, 398.
 სინან-ფაშა, საღრაზამი 140, 142, 269.

სინან-ფაშა ჯიღალე-ღლუ, სარდალი 231, 232.
 სინოპე, ბიზანტიელი უფლისწული, სინოპის მეფე 74.
 სოლაკ ველი, ბოლუქ-ბაში 329.
 სოლაკი, სარდალი 66.
 სოლაკ ფერჰად-ფაშა, 294.
 სოლომონი, ებრ. მეფე 13, 14, 291, 310, 411.
 სოპრაბ, სპარსელი მსახური, 230.
 სოპრაბი, ქერქერელი ჯამბაზი 409.
 სუბჰან-ალა, ყირიმელი 122.
 სუბჰან ხოჯა 77.
 სულეიმან I კანუნ (1520—1566), სულეიმან-ხანი 28, 35, 41, 66, 82, 83, 86, 138, 154, 155, 160, 163, 165, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 219, 220, 231, 252, 262, 263, 274, 275, 305, 306, 310, 311, 315, 319, 321, 322, 348, 352, 377.
 სულეიმან-ბეგ 87.
 სულეიმან ბეგ-ჟეფენდი, სადრაზამის შვილი 442.
 სულეიმან ბენ აბდ ალ-მალიქი (715—717), ომაელი ხალიფა 59.
 სულეიმან ბენ აბდ-ულ-ჰაკი, ომაელი 74.
 სულეიმან-ფეფენდი სარმასაკი ზადე, 56, 308.
 სულეიმანი, ბაბაზეთ I-ს შვილი 352.
 სულეიმან-ფაშა, ორხანის შვილი 42.
 სულეიმან-ფაშა, არზრუმის ყოფილი განმგებელი 347.
 სულეიმან-ფაშა, სილაჰდარი 159.
 სულეიმან-შაჰი, ოსმალთა წინაპარი 194.
 სულეიმან ჩელები, ბაიბაზეთ I-ს შვილი 46.
 სულთან იაკუბი 234.
 სუნბულ-ალა, კიზლარ-ალასი 136, 137, 151.
 სუნბულლუ-ბაბა, შეიხი 42.
 სუნბულლუ-დედე, შეიხი 55.
 სუნკურ-ბაა შემსი, იხ. შემსი-ფაშა, 164.
 სუნკურ-ოღლუ 399.
 სურიდ ქეჰნე 97.
 სუსმარი, შეიხი 227.

უ

უზუნ მუსლიპ ედ-დინი, შეიხი 53, 54.
 უზუნ ჰასანი (1466—1478) იხ. ჰასან თავილი 79, 81, 85, 187, 194, 199, 211, 217, 238, 260, 284, 299, 310, 314, 317, 318, 319, 321, 348, 352, 360.
 უთთაბა-ხანი, აყყოღუნლუ 314.
 ულა ათლი ჩელები, ხაზინადარი, 159.
 ულაბა-ფაშა, სულეიმან I-ს ვეზირი 274, 377.
 ულვან ჩელები ბენ აშიკ-ფაშა, შეიხი, 379.
 ულუ-ბეგი, კასტამონის მბრძანებელი, 74.
 უმად-ალა, არზრუმის ფაშის ხელქვეითი 410.
 უმედუმ-სულთანი, შეიხი, 317.
 უნიაკანლი, „ყაჩალი“ 389, 392, 438.

უსამა, მუჰამედის „სპასალარი“ 247.
უფაქ აჰმედ-ფაშა, კაფუდანი 342.
უშანგ-შაჰი, აზერბაიჯანის მბრძანებელი 251.
უჯალი სეფერ-რეისი, გემის უფროსი 123.

ფ

ფაზლ ულ-ლაჰი, შეიხი 55.
ფალიდე მუსტაფა-ეფენდი, შეიხი, 76.
ფანარჩ, მოლა 22, 49.
ფარაჯ-ხანი 276.
ფარვიზი, სპარსელი მსახური 243.
ფარუჯი, ხალიფა 98, 99.
ფარჰადი, ლეგენდარული გმირი 114, 116, 132, 174, 181, 183, 184, 232, 239, 385.
ფახრ ედ-დინ სპარსელი, მევლანა, 46.
ფეზლ-ულ-ლაჰ ბენ აკ შამს ედ-დინი, შეიხი 427.
ფეთაჟი-ეფენდი 23.
ფეთრელი-ოდლუ 39.
ფელეჟი შირაზი, პოეტი, 247.
ფელეჟი შირვანი, პოეტი, 247.
ფენარიანი, საგვარეულო 54.
ფენარჩ, მევლანა 54.
ფენჯ ფირიმ, ვენეციის „ხელმწიფე“, 156, 157.
ფერაჰ-შაჰი, 260.
ფერთევე-ფაშა, სულეიმან I-ს ვეზირი 66, 67, 163, 275.
ფერუჯ-ალა 180.
ფერჰად-ფაშა, მურად III-ს სადრაზამი 165, 222, 225, 239, 249, 250, 253, 262, 263, 266, 268, 269, 272, 275, 276, 292, 293, 296, 302.
ფეშადიანები 252.
ფილა, გემსაშენის ქეთხუდა 110, 115.
ფილა, კორკუდის ლალა 48.
ფიდაკა, იზმირის მეფის ცოლი, 14.
ფილიბელჩი მემედ-ალა, სილაჰდარი 337.
ფილკუს აჯუნან, ალექსანდრე მაკედონელის მოხელე 318.
ფირ ბაშ-აკა, პოეტი 236.
ფირ-ბუღანი 235.
ფირ-დედე, შეიხი ხორასნიდან 366, 367, 368.
ფირ დერგუჰი, 277.
ფირდოუსი, 30.
ფირ ელიას ამასიელი, შეიხი, 46, 47, 48.
ფირთილ-ოდლუ 71.
ფირ ელიასი, შეიხი 182, 183.
ფირი-ფაშა, ყარაჰანის ვალი 274.
ფირუზ-აკა 306.
ფირუზე ხანუმი, სულთან კასიმის და, 206.
ფირუზი, სპარსელი მსახური 242.

ფუზვიდე-ეფენდი 76.
ფუზულნი, პოეტი, 84, 238.

ძ

ქაზიმი, ევლიას მონა 391.
ქათიბ სალაჲ ედ-დინი, შეიხი, ვარსკვლავთმრიცხველი 405.
ქამი 97, 98.
ქარიმ ედ-დინი 306.
ქაფირ მურად-ალა, ამასიელი 180.
ქაქუნჯ, სპარსელი მსახური 230.
ქეზიბლი ბაბა, შეიხი 42.
ქედერ ზადე-ეფენდი, ანკარის ნაიბ ულ-ეშრაფი 395, 396, 399, 406, 422.
ქეთენჯი ომერ-ფაშა, ტრაპიზონის ვალი, 71.
ქეიქავუსი 298.
ქეაქლუ ბაბა-სულთანი, შეიხი, 49.
ქელბ ალი-ხანი, თავრიზის ხანი, 242.
ქელბ-ქელნი, პოეტი 236.
ქემალ ედ-დინ ბაკრა-დედე, მოლა 56.
ქემალ-ფაშა ზადე, შვერალი 41, 224.
ქემიქლი ალი-ბაბა, შეიხი, 430.
ქენან-ფაშა, ბასიანის სანჯაყის მფლობელი 265, 326.
ქენან-ფაშა კოჯა გურჯი (სილისტრიის ფაშა) 110, 112, 113, 115.
ქენდ-ეფენდი, შეიხი, 350.
ქესე ალაჩ-ფაშა, მირზირანი, 207.
ქეფენ იგნესი-ოღლუ 198, 203.
ქილარჯი ველი-ალა, ნიქსარელი მოხელე 216, 217, 360.
ქისვა, ყურეიშთა ტომის არაბი მელიქის შვილი, 99, 100.
ქიქვე, იზმიითის მფლობელი, ალექსანდრე მაკედონელის ნათესავი ქალი 429, 430.
ქორ ხაზინადარ ეფენდი-ბეგი, სარდალი 317.
ქორ ჰუსეინ-ფაშა, აჯანყებული 419, 420.
ქორდრულუქ მეჰმედ-ფაშა 371, 372, 412, 415, 416, 418, 419, 421.
ქოშე შა'ბან-ფაშა 375.
ქუთბ ედ-დინი, მოლა, 225.
ქუთფაჯ-ფაშა, 214, 327, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 341.
ქულჯა ალი 329.
ქულჰანი აჰმედ-დედე, შეიხი, 203, 206.
ქუჩუქ აბაზა-ფაშა 198.
ქუჩუქ-ალა 177, 178.
ქუჩუქ აჯემ კულუ, ბოლუქ-ბაში 329.
ქუჩუქ აჰმედ-ფაშა, სირიისა და შემდეგ არზრუმის ვალი, 264, 265.
ქუჩუქ მეჰმედ-ფაშა 371.
ქუჩუქ ჩაუშ-ფაშა, ქუთაისის ფაშა 354, 414, 415, 438, 443.
ქუჩუქ ჰასან-ფაშა 152.

ღ

ღაზანფერ-ალა 180.

ყადი-ბეა-სულთანი, შეიხი, 77.

ყადი ზადე მეკმედ-ალა, ამასოელი წარჩინებული 180.

ყაზახი 22.

ყაზან-ყაენი (1295—1304), მაკმედი, შამ-ყაზანი 228, 231, 232, 233, 234, 237, 248, 249, 252, 258.

ყაზი-ბეა შაჰსტეარ-ფაშას ძე, ევლია ჩელების მოწაფე 386.

ყაზი ზადე მეკმედ ჩელები 320.

ყაზი თაჰარ მუსტაფა-ფაშა 365.

ყაზი მეკმედ-ბეა მეითის ძე, 46.

ყარა ალა ედ-დინი 49.

ყარა ბათაკი, ხომალდის უფროსი 142, 144.

ყარა-ველი, „ყაჩალი“ 392.

ყარა მაზიჯი, ჯელალნი 14, 17, 175, 369, 371, 407.

ყარა იაკუბ-ოღლუ 350.

ყარა-აუსუფი (1488—1400; 1405—1520), ყარაყოფუნლუ 208, 299, 306, 314, 351, 352.

ყარამანი, შეიხი 55.

ყარა მაკმედ-ალა, 154.

ყარა მუმნი, „ყაჩალი“ 389, 392, 438, 439.

ყარა მურად-ალა, ქეთხუდა კრეტანე, შემდეგ იანიჩართა ალა, 433.

ყარა მურად-ფაშა, სადრაზამი, 344.

ყარა მუსტაფა-ფაშა, მურად IV-ს დიდევზირი, 11, 119, 134, 139, 141, 142, 214, 264, 341, 342, 343, 438.

ყარა რეჯებ-ალა, ყარა მუსტაფა-ფაშის მსახური, 11.

ყარა საიდი, ჯელალნი, 175.

ყარა საფარ-ფაშა 419.

ყარა სუნბულ ალი-ევენდი, აკმედ I-ს მეჩეთის მშენებლობის ქათიბი, 154, 155, 156.

ყარა ფირი, ბოლუქ-ბაში, 329.

ყარა ფირუზი, მედლაჰი, 30.

ყარა შამს ედ-დინ სიმავნი, 47.

ყარა ჩაუში, იბრაჰიმ I-ს მოხელე, 354.

ყარა ჩელები ზადე, იხ. ჰუსამ ედ-დინ ჰუსეინი, 56.

ყარაჯა აკმედ-ევენდი, შეიხი 444.

ყარა ჰაიდარი, „ყაჩალი“ 394, 437, 438.

ყარა ჰაიდარ-ოღლუ, „ყაჩალი“, 387, 392, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444.

ყარა ჰასან-ალა, იხ. აბაზა ყარა ჰასან-ალა.

ყარჩილა-ხანი, 287.

ყიბლალნი ეუდურ აჯან-ჩაუში, 371.

ყისა-ხან ემირ ჩელები 125, 126.

ყუბად-ევენდი, 76.

ყურბან-ბაჟ, სპარსელი მსახური, 230.

ყურბან ყულნი, პოეტი, 236.

შაბბაზი, მეღდაპი 203.
შაბნ, პოეტი 236.
შადი-სულთანი, შეიხი 55.
შამი, შეიხი, იხ. ჰამზა 384, 385.
შამს ედ-დინ მეჰმედი, მოლა 49, 50.
შამს ედ-დინ სიმავნ, იხ. ყარა შამს ედ-დინ სიმავი.
შამს ედ-დინ სუბჰანნ, პოეტი 247.
შამ-ყაზან მაჰმუდ შაჰი, იხ. ყაზან-ყაენი.
შამხალ-სულთან მაჰმედი 111.
შაფრ 258, 259.
შაკ-აბასი, იხ. აბას I.
შაკ-აფრასიაბი 221.
შაკ ემინი 233.
შაკ-ეფენდი, შეიხი, მწერალი 56.
შაკ-თამაზი, იხ. თაჰმასბ I.
შაკ-იაკუბი (1479—1490), თეორბატკნიანი 237, 238, 239.
შაჰინ-ალა 365.
შაჰინშაჰი, უფლისწული, ბაიანუთ II-ს შვილი, 48.
შაკ-ისმაილი, იხ. ისმაილ I.
შაკ-ისფენდიარი, 284.
შაკჰამინი-ფაშა, ვარდარ ალი-ფაშას თანამოაზრე 414.
შაკ-ლეფენდი, სპარსელი მსახური 243.
შაკ-მიხალ-ხანი, დალისტნის მბრძანებელი, 290.
შაკ-რუჰი (1404—1447), თემურიდი 217, 227.
შაკ-სეფი, იხ. სეფი I.
შაკსუფარ-ოღლუ ყაზი-ბეგ, ვარდარ ალი-ფაშას თანამოაზრე 354 414, 416.
შაკსუფარ-ფაშა, კალეჯიქის მფლობელი 386.
შაკ-შაბური, უზუნ ჰასანის ბიძა 211.
შაკ-ხიაბანი 237.
შაკ-ხოდაბენდუ იხ. ხოდაბენდუ მუჰამედ.
შაკ-ჰაიდარი, იხ. ჰაიდარი.
შეიხ ბუხარელი 422.
შეიხ-ზადე, ევლია ჩელების მეგობარი 432.
შეიხ ზადე-ეფენდი 67.
შეიხი სეფრ 277.
შეიხ ქილიმანი, 23.
შეიხ ჰაკი 234.
შემს თავრიზელი 43, 235, 259, 427, 428.
შემსი-ფაშა 164, 165.
შენგელ-ბაა 320.
შენჯაპ-ოღლუ 39.
შერიფ რამაზან ჩელები, აინთაბელი 125.
შერიფ ჩელები, მეღდაპი 30.
შეფი-ეფენდი 34.

შეფი-ხანი 287.
შექერ-ხანი, შეიხი 247.
შეჯა ვეჯალინი, შეიხი 247.
შეჰაბ ედ-დინ სიეასელი, მევლანა 45.
შეჰაბ ედ-დინ სუპრვერი, შეიხი 427.
შეჰიდ ალი შენგაპი, 320.
შეპრიარი-ხათუნი, სომეხთა მეფის ასული. 54.
შიმერი, ჰუსეინის მკვლეელი 240.
შინეჟი აჰმედ-ალა 422.
შირინი, ლეგენდარული გმირი 181, 183, 184, 239.
შურაგერი, ექიმი 314.
შუქურ-ფარე, მოხელე 434.
შუჯა, პარფუთელი ჯამბაზი 408, 409.

ჩ

ჩათალი, ბოლუქ-ბაში, 329.
ჩალიყ საფარ-ალა, ყალიზმანის ალა 311, 315.
ჩაუშ-ზადე, ანკარელი 395, 399.
ჩაუშ-ზადე მეჰმედ-ფაშა, ვარდარ ალი-ფაშას თანამოაზრე 354.
ჩაქერნი, პოეტი 236.
ჩელები ემრ ულ-ლაჰ ბენ აყ შემს ედ-დინი, შეიხი 427.
ჩელები-ეფენდი, მთავარი ვარსკვლავთმრიცხველი 141.
ჩელები-ეფენდი, მოლა 194.
ჩელები-ეფენდი, ჯელალ ედ-დინ რუმის ჩამომავალი 352.
ჩელები სულეიმან-ბეგი, ორხანის შეილი 49.
ჩელები ქეთხუდა, იბრაჰიმ I-ს მოხელე 354.
ჩენდან შეჯა-ბეგი, შუშიქის ბეგის ბიძაშვილი 213.
ჩერქეს ალი-ალა, ამასიელი წარჩინებული, 180.
ჩერქეს მეჰმედ-ფაშა, სარდალი 195.
ჩეჰირგე-სულთანი, შეიხი 24, 54.
ჩიბლაქ ალი-ალა 421.
ჩივიკ ველი, მეზღვაური 11.
ჩინგიზი, მონღოლთა ყენი 237.
ჩინგიზიანები 116, 248, 251, 252.
ჩირალ-ხანი, დარუბანდის მფლობელი 246.
ჩიფთელერლი ოსმან-ალა, თავრიზის ბაღის მცველი 239.
ჩიღალ-ოდლუ, სარდალი 214.
ჩიჩუა, ლაზი 92, 94.
ჩობანიანები, საგვარეულო 93, 210, 437.
ჩობან კურდუმან-შაჰი 355.
ჩორბაჯი-ზადე, ლადიქელი 365.
ჩორმა ბოლუქ-ბაში, აჯანყებული 344.
ჩურდუმი, მეზღვაური 11.
ჩურეჟი ბჰაჟუქი, შეიხი. 186.

ჩლეთა, იხ. ჩხეტია.
ჩხეტია 92, 94.

ხ

ხაზარ-შაპი, ხაზართა მბრძანებელი 287.
ხათათ იბნ მაკლა, კალიგრაფი 428. -
ხათიბ კასიმ ზადე, შეიხი, 56.
ხალიდი, კალიგრაფი 52.
ხალილ-ალა 300.
ხალილ-ალა, ჩორბაჯი 346.
ხალილ-ფეენდი, ნიქსარელი 360.
ხალილ-ფაშა, იხ. თემურ კაზიკ ხალილ-ფაშა.
ხალის-დედე, შეიხი 55.
ხალხანი, სპარსელი მსახური 243.
ხანდან-ბეა 39.
ხენდან-ალა 275.
ხეარაზმ-შაპი 239, 394.
ხიზირ ზენდე, შეიხი 278.
ხირკა-სულთანი, შეიხი 367.
ხოდაბენდე მუჰამედ (1578—1587), ირანის შაპი, 235, 252, 273, 276, 296.
ხოჯა აჰმედ აესეგენ 128.
ხოჯა აჰმედ-ფაშა, 177.
ხოჯა-ზადე 178.
ხოჯა თელი, პოეტი 236.
ხოჯა მეჰმედი 179.
ხოჯა ნაკდი, თავრიზელი 243.
ხოჯა ნასრ ედ-დინ შემსი, ებეიზის შვილი 428.
ხოჯა რაშიდ ედ-დინ დუნბულნი, ვეზირი 249.
ხოჯა სარი-ხანი, ხაზართა ზღვაზე მოგზაური 283.
ხოჯა-შაპი 235.
ხოსროვ ბენ ხიდირი, მევლანა 55, 56.
ხორასან-ბეგი, მეჟენკერტის ციხის მფლობელი 305.
ხორეზმშაპი 204.
ხოსროვ ანუშირვან I, იხ. ანუშირვან I.
ხოსროვი, მოლა 22.
ხოშადა, ბეგი 95.
ხოშოლლანი, ჩობანიანთა საგვარეულოს წევრი, 93.
ხუნქიარი, მოლა, 43.
ხუსრევე-ფაშა, მურად IV-ის სარდალი 254.

ჯ

ჯაბნი, პოეტი 236.
ჯალიკ ალი, ბოლუქ-ბაში 329.
ჯაფერ-ფაშა, იხ. ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა.

ჯაფერ-ეფენდი, არზრუმის ვილაიეთის აღმწერი 198, 200, 205, 208, 316.
 ჯაფერ-სადიყი, იმამი, 196, 197.
 ჯაფერ სეიდ ბათალ-ყაზი, ჰარუნ არ -რაშიდის სარდალი, 160.
 ჯანფოლად ზადე მუსტაფა-ფაშა შეკიდი, 206.
 ჯებელ ალ-ჰუმა, არაბთა წინაპარი 99.
 ჯემშიდი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი, 228.
 ჯენაბი აჰმედ-ფაშა, 222, 223, 398, 399.
 ჯელალ ედ-დინ რუმე, მეელანა 23, 32, 178, 353, 398, 427.
 ჯელალ, აჯანყებული, 175.
 ჯემ-ალი-ეფენდი, თბილისელი შეიხი 296.
 ჯემ-შაჰი, 49.
 ჯენდირელნი ყარა ხალილი, მოლა, 42.
 ჯენეთ-ოღლუ, ბოლუქ-ბაში, 329.
 ჯენეთ-ოღლუ, ჯელალნი 17, 155.
 ჯენუბი აბდი-ეფენდი, მეველეელთა შეიხი, 157.
 ჯენუნი-ეფენდი, შეიხი, 54.
 ჯერირი, ღვთისმეტყველი, 45.
 ჯეჰან-შაჰი, 237.
 ჯივან არა, სპარსელი მსახური, 230.
 ჯივან კაფუჯი-ბაშილი, ვეზირი, 343, 431.
 ჯივლექ ალი, სპარტელი ჯამბაზი, 408.
 ჯინჯი, იბრაჰიმ I-ს მოხელე 434.
 ჯილალა ზადე აფსუფ-ფაშა, ვანის ვილაიეთის განმგებელი, 235, 254, 263.
 ჯიჯი-სულთანი, შეიხი, 77.
 ჯიჰან-შაჰი, უფლისწული, მურად II-ს შვილი 48.
 ჯუნაიდ-ბეა, 22.

ჰ

ჰაბიბი, ბოლუქ-ბაში, 373.
 ჰაბიბ ყარამანი, შეიხი 169.
 ჰადიმ ჯაფერ-ფაშა, ანატოლიის ვეზირი, სარდალი ირანში 232, 235, 237, 249, 250, 253, 306.
 ჰადიმ ჰასან-ფაშა, განჯის მმართველი 267.
 ჰადირლი ჰაჰალი, ბოლუქ-ბაში 329.
 ჰავიქ, ამასიის კეისარი 361.
 ჰავრუზჯუ ჩაუში, შიკრიკი 365.
 ჰაიდარი, არღეზილის შეიხი 232, 256, 259, 280.
 ჰაიდარ-მირზა, შაჰ-თამაზის ძმისწული 268.
 ჰაიდარ-შაჰი, იხ. ჰაიდარი.
 ჰაიქანიანი, საგვარეულო 254, 356.
 ჰალიდ ბენ ვალიდ მიკადად იბნ ასუდი, 99.
 ჰალიდ-ეფენდი, შეიხი, 354.
 ჰალილ-ეფენდი, ვარდარ ალი-ფაშას ღივანის გამგე, 412, 421, 422.
 ჰალილ-ეფენდი, ნიქსარელი 185, 415.

ჰამამჯი-ოღლუ 370.

ჰამზა, ჰამზავის მამამთავარი 37, 247, 271, 384, 398.

ჰამზა ბასეფა კასაბ კურთი, მეღდაპი 203.

ჰამზა-ბეგ 22.

ჰამზა-ეფენდი, შეიხი 77.

ჰამზა კურბან ალისი, მეღდაპი 30.

ჰამზა-ეფენდი, იხ. ჰაჯი ჰამზა ჰამზაენ 169, 170.

ჰამზა-ზადე 425.

ჰამიდ-ეფენდი, შეიხი, 402, 404, 405.

ჰამიდ-ეფენდი, მუღარისი 432.

ჰამიდი, შეიხი 398.

ჰანეფი 19, 258.

ჰარაშნა მაჰმუდი, მეღდაპი, 30.

ჰარუნ არ-რაშიდი (786—809), აბასელი, 160, 230.

ჰასან არ-რეფაი, შეიხი, 42.

ჰასან-ალა, ყალიზმანელი 311.

ჰასან-ალა 370, 371.

ჰასან-ალა ალაჯა, კონაქჩი, 160.

ჰასან-ალა, ნიქსარელი ჰალილ-ეფენდის მუთეველი 421, 422.

ჰასან ბულღარჩი, შეიხი, 247.

ჰასან ზარილი, თოკათელი ჯამბაზი, 409.

ჰასან თავილი, იხ. უზუნ ჰასანი.

ჰასანი, უფლისწული, მურად II-ს შვილი, 48.

ჰასანი, ალის შვილი, წამებული, 240.

ჰასან კესარიელი, მოლა, 42.

ჰასან მომნიდი 234.

ჰასან-ფაშა 55, 260.

ჰასან-ფაშა თავილ მეჰმედ-ფაშა ზადე, სირიის ვეზირი, 306.

ჰასან-ქრფრუ, ვარსკვლავთმრიცხველი, 141.

ჰასან ჩელეზი ყარაჰისარელი, კალიგრაფი, 52.

ჰასან ჰალიფა, მურად IV-ს მოხელე 343.

ჰასარ-ხანი 276.

ჰაფეზ ერაყელი, პოეტი, 84.

ჰაჯაჯი, ომაელთა სარდალი 380.

ჰაჯერი, 22.

ჰაჯი-ბაბა, ყაჩალთა ბუნავის პატრონი, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 405, 406.

ჰაჯი ბაირამ-გელჩი, შეიხი 381, 395, 398, 399, 400, 401, 404, 405.

ჰაჯი-ბეგ, 362.

ჰაჯი ბეჰთაშ-ველი, შეიხი 171, 172.

ჰაჯი ბეჰთაში, 49.

ჰაჯი ბეჰთაშ ქილდარა-სულთან, იხ. სარი სალთიკი, მეჰმედ ბუხარელი 128, 133.

ჰაჯი ზადე 179, 180.

ჰაჯი ისა, 371.

ჰაჯი მანსური 399.

ჰაჯი მურადი 203.

ჰაჯი აუსუფ-ალა 370, 371.
ჰაჯი-ოღლუ, აჯანყებული 419, 420.
ჰაჯი შერაფი, 399.
ჰაჯი ჰალიფა, ბაირამელი, 55.
ჰეზარ დინარი, გერმანთა ეეზირი, 396.
ჰეზარფარა აჰმედ-ფაშა, იბრაჰიმ I-ს დიდევზირი, იხ. თეზქერეჯი აჰმედ-ფაშა 336, 354, 410, 433, 434.
ჰეიბელნ, ბოლუქ-ბაში 329.
ჰელვაჯი მეჰმედ-ალა, ამასიელი წარჩინებული. 180.
ჰელიმ-ბეა 362.
ჰემდემ-ფაშა, ეეზირი 354.
ჰერაკლე, 77, 99, 396.
ჰერსექ ზადე აჰმედ-ფაშა, მეჰმედ II-ს ეეზირი 68, 94.
ჰესამი, შეიხი 46.
ჰეფრანე, იმამი, 247.
ჰიალი-ეფენდი, მწერალი 55.
ჰიდირ ილიასი, 177, 178, 405.
ჰიდირ მაკამი, შეიხი, 354.
ჰინდი ბაბა-სულთანი, შეიხი 206.
ჰიშამი (724—743) ბენ აბდ ალ-მალიქი, ომაელი ზალფა 298, 299.
ჰორმიზდ IV (579—589), ჰორმიუზ თაჯდარ ბენ ანუშირვანი 291, 332.
ჰულაგუ (1256—1265), ილხანი 231, 251, 252, 260, 284, 306.
ჰუმამ-სულთანი 186.
ჰუსამ-აკა, პოეტი 236.
ჰუსამ ედ-დინი, შეიხი 405.
ჰუსამ ედ-დინ ჩელეზი, შეიხი 55.
ჰუსამ ედ-დინ ჰუსეინ, მოლა 56.
ჰუსამ-ეფენდი, იმამი, 296.
ჰუსამ-ეფენდი, ეელის მეგობარი, 413.
ჰუსამ ზადე, კაფუდანი, 219.
ჰუსამ კალფა, ხუროთმოძღვარი, 161.
ჰუსეინ -ალა, ეელის მასპინძელი, 383, 385.
ჰუსეინ-ალა ზადე, არზრუმის ალაა-ბეგი 195.
ჰუსეინ ბაიკარა, 11, 30, 223, 225, 314, 316.
ჰუსეინ-ბეა 362.
ჰუსეინ-ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამი 59, 342.
ჰუსეინ თაფთაზანი, ლეთისმეტყველი, 227.
ჰუსეინი, იმამი, 240, 258, 393, 394.
ჰუსეინ-ფაშა 363.
ჰუსეინ-ფაშა დიშლენქ, იხ. დიშლენქ ჰუსეინ-ფაშა.
ჰუსეინ-ფაშა ნასიფ-ფაშას ძე, ოჩაკოვის განმგებელი 118, 133, 134.
ჰუსეინ-ქეთხუდა 308.
ჰუსეინ-ყაზი, სეიდ ბათალ ყაზის მამა, იმამ ჰუსეინის შთამომავალი 394, 395, 406.
ჰუსეინ ჩელეზი, ყარაჰისარელი კალიგრაფი 161.
ჰუსნი-ფაშა, დიდევზირის შვილი, 294.

ა

- აბაზას ქვეყანა 82, 89, 95, 96, 97, 100, 109, 122, 127, 135, 273, 343.
 აბდალლარი, სოფ. 314.
 აბიარი, ქალ. 196.
 ადალია, ნავსადგ. 352.
 ადანა, ქალ. 140, 145, 176, 300, 358, 363.
 ადენი, ქვეყ. 99.
 აფაზის ხევი, 216.
 ავლონიას მთები, 99.
 ავნიქის ციხე, 212, 216.
 ავსტრია, 339, 340.
 ავშარლი, დაბა, 261.
 აზაზი, ქალ. 156.
 აზერბაიჯანი 5, 49, 79, 81, 191, 194, 211, 212, 217, 221, 225, 226, 227, 232, 233,
 237, 251, 254, 258, 259, 260, 262, 266, 275, 277, 292, 299, 310, 318, 345,
 346, 351.
 აზია, 5.
 აზოვი, ქალაქი, 89, 95, 109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 151, 152, 204, 286.
 აზოვი, ზღვა, 111, 115, 119, 135.
 აზოვი, ციხე, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 135, 289.
 ათინას ციხე 143.
 ათმა, სოფელი, 104.
 აბასტუფანოზი, დაბა, 59.
 აბაში, დაბა 422.
 აილინი, ციხე, 15, 44.
 აილინის მთები, 438.
 აინთაბი, ციხე 298, 368.
 აირიქი, სოფ. 412.
 აკალი, ნაპიე, 174.
 აკალი, სასუბაშო 175.
 აკლიე-ქომა, სოფ. 370.
 აკეურან-ქომა, სოფ. 370.
 აკეერმანი, ქალ. 31, 358.
 აკრა, ქალ. 319.
 აქსარაჟ, ციხე 44.
 აკ-სუ, დაბა 274.
 აკ-სუ, მდინარე, იხ. გილან-ჩაი 270, 273.
 აკ-შარას ველი 188.
 აკშეპირი, ქალაქი 43, 439.
 აკაკოჯუნლუ, სოფ. 389, 411.
 აკჩაშარი, ნავსადგური, 164, 166.
 აკპისარი, ქალ. 43.
 ალაზანი, იხ. ყანუხი 270.

ლათარუ, ქვეყანა 289,
 ალაფე, მხარე, 40.
 აღ-ასი, მდინარე, 197.
 აღაშეპირი, ქალაქი, 439.
 აღაშეპირი, ციხე, 44.
 აღაჯა ოზუ, ნაპიე, 166.
 აღბანეთი, 144.
 აღემის მთა 138.
 აღეპო, ქალაქი, 29, 63, 140, 142, 146, 156, 235, 265, 270, 298, 307, 393, 437.
 აღეესანდრონოსი, ციხე, იხ. თურბელი ქრამლუქი 426.
 აღთი აღაჯი, სოფ. 278.
 აღი ზაიმი, სოფელი, 420.
 აღინჯაკ ვანი, ციხე 225.
 აღის ციხე 302.
 აღკა ბენდელისი, დაბა, 250.
 აღმანის მთა, 34.
 აღყირი 138, 142, 145, 150, 159.
 ამირახორის ციხე 322.
 ამასია, ქალაქი 44, 46, 56, 78, 173, 174, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 188, 351, 367,
 365, 366, 370, 372, 374, 375, 411, 412.
 ამასიის ციხე 174, 175.
 ამასრა, ციხე 72, 73, 123, 138.
 ამიერკავკასია, 5, 6.
 ანავარინის ციხე, იხ. ნავარინის ციხე 143.
 ანაპის მთები 109, 123.
 ანაპის ნავსადგური 110.
 ანაპის ყურე 109.
 ანაპის ციხე 97, 108.
 ანაპოლისი, ნავსადგური 153.
 ანაპოლისის ციხე, 143.
 ანატოლია 12, 16, 18, 26, 31, 38, 40, 44, 46, 50, 52, 66, 71, 74, 111, 112, 130, 135,
 138, 140, 142, 155, 158, 165, 173, 263, 264, 306, 319, 343, 344, 348, 352,
 356, 398, 399, 401, 407, 423, 425, 435, 438, 439, 444.
 ანგორი, იხ. ანკარა
 ანის ციხე 312.
 ანკარა, ქალაქი, იხ. ენგური, ანგორი 295, 357, 375, 395, 396, 399, 400, 401, 403,
 404, 405, 406, 407, 408, 411, 420, 421, 422, 423, 425, 427, 438, 441.
 ანკარას სანჯაყი 394.
 ანკარას ციხე 46, 77.
 ანტიოქია 40, 99, 259, 341.
 აპოკრუნა, ციხე, 150.
 არაბეთი 13, 31, 173, 202, 234, 429.
 არაბეთის ერაყი 196.
 არაბქირი 409.
 არაიტის ხიდი, 365.

არაკლარ, ნავსადგური, 101.
არამშაპი, სოფ. 257.
არღებილი, ქალაქი, 244, 253, 254, 255, 256, 277.
არღებილის ტბა, 255.
არეზი, მდინარე, 207, 210, 212, 215, 216, 217, 220, 259, 260, 261, 265, 301, 310,
311, 313, 315, 316, 355.
არეში, ქალაქი 269, 271.
არეშის მთები, 270.
არეშის ციხე, 268, 291, 292, 296.
არზრუმი, ქალაქი 23, 40, 54, 63, 85, 92, 94, 153, 159, 187, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 213,
215, 217, 228, 242, 254, 262, 263, 264, 279, 294, 298, 300, 302, 303, 304, 305,
307, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 327,
329, 330, 334, 336, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352,
353, 354, 360, 365, 390, 395, 397, 410, 411, 421, 430, 431.
არზრუმის ველი, 196.
არზრუმის ციხე, 194, 304.
ართიფის ციხე, 211.
არმულლუ, დაბა, 58.
არმულლუ, ნაპიე, 58.
არტანი 263, 299, 302, 303.
არტანი მცირე 307.
არტანუჯი 299, 300.
არტანუჯის ციხე, 302.
არფა-ჩაი, მდინარე 310, 311, 312, 314, 315.
არფა ჩოყური, იხ. სივასი 299.
არქიპელაგი ეგეოსის ზღვაში, 38.
არღანა, მზარე, 287.
არჩბუქი, სოფ. 309.
ასწ, მდინარე არაბეთში, 341.
ასტრახანი, 103, 279.
ატეკა, 97.
აფრიკა, 5.
ალაჩ-ბაში, მთა, 93.
ალაჯღენიზი, ტყე 430.
ალაჯღენიზი, მთები, 67.
ალრი-ღალი, მთა, 310.
ამიკლი, დაბა, 438.
ამირღას ციხე, 322.
ამლონას ციხე, 42.
ამღა, ნავსადგური, 104.
აჩიკ ბაში, იხ. ბაში აჩუკი, იმერეთი.
აჩიკ-ღერე, მდინარე, 407.
აწყური, 315.
აწყურის ციხე, 295, 296, 301.

აქარა, 300.
აქარის ციხე, 303.
ახალქალაქი, 300, 301.
ახალციხე, 217, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 307, 309, 316, 326, 327,
330, 331, 334, 356.
ახალციხის ციხე, 263, 300.
ახარის ციხე, 303, 332.
ახრააბადი, ციხე, 80.
ახჩა-ყალა, 317, 318, 322.
ახჩა-ყალას ციხე, პატარა, 322.
ახჩაშარი, დაბა, 72.
აჯი-სუ, დაბა, 248.
აჭეშდუქი, ქვეყანა, 289.
აშმედის ციხე, 214.

ბ

ბაბა ბურუნი, კონცხი, 58.
ბაბა-დალი, ქალაქი, 131.
ბაბ ელ-ეზეაბი, იხ. დარუბანდი.
ბადლიჯივანლი, სოფ. 305.
ბაზარბაში, სოფ. 346.
ბათორია, ქალაქი, 131.
ბათუმი, 71, 82, 94.
ბათუმი ზემო, 82.
ბათუმი ქვემო 81, 82.
ბათუმის სანჯაყი, 324, 327, 330.
ბათში, ქვეყანა, 99.
ბაბაზეთის ციხე 215, 265, 316.
ბაიბურთი, ქალაქი 79, 93, 94, 317, 320, 321, 348.
ბაიბურთის სანჯაყი, 326.
ბაიბურთის ციხე, 94, 319.
ბაინდირი, სოფ. 168.
ბაკაჯაქი, სადგური, 35.
ბაკირ ქურე, ადგილი, 53.
ბაკუ, იხ. ბაქო 262.
ბალაკლავას ციხე 76, 109, 123.
ბალატონის ტბა 339.
ბალვანი, მხარე 67.
ბალისი, ქალაქი 196.
ბალისირა, იხ. ბელოსარაი, 111, 117.
ბალიქაბადი, ციხე, 42.
ბალიქესირი, ციხე, 42.
ბალიქ-ჰისარი, ციხე, 395, 411, 438, 441.
ბალლი-კაბა, მდინარე, 363.
ბალზი, ქალაქი, 15, 28, 182, 316.
14. გ. ფუთურიძე

- ბარდაკლის ხეობა, 381
 ბარდაკი, სოფელი, 412.
 ბარდას ციხე, 267.
 ბარდუხის ციხე, 305.
 ბართინი, ქალაქი, 166.
 ბართინი, მდინარე, 72.
 ბართინი, მთა, 72.
 ბართინი, ციხე, 72.
 ბარო, სოფ. 189.
 ბარუ, სოფ. 355.
 ბარუთხანე, სოფ. 216.
 ბასიანი, 194, 316.
 ბასიანის ველი, 208, 209, 210, 305.
 ბასიანის სანჯაყი, 326, 330.
 ბასრა, ქალაქი 193, 196, 254, 417.
 ბატა, 196.
 ბატაიპი, იხ. ბატა, 196.
 ბატანოსი, ციხე, 43.
 ბაფრა, დაბა, 77, 170.
 ბაფრა, მდინარე, 370.
 ბაფრა, ნავსადგური 372.
 ბაქო, 262, 267, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 288.
 ბაქოს ციხე 277, 279, 280, 295.
 ბაღდადი 10, 18, 41, 63, 66, 109, 152, 158, 160, 196, 214, 231, 244, 251, 253, 266,
 341, 346, 351, 357, 366, 369, 427.
 ბაღდადი, საქართველოში, 437.
 ბაღდადის უღაბნო, 99.
 ბალითი, „ღადიანის ქვეყანა“, 298.
 ბალირსაკის ხევი, 309.
 ბალოჯა, ნაპიე, 165.
 ბაში აჩუკი, იხ. იმერეთი.
 ბაშ-ისქელე, ნავსადგური, 67.
 ბაშ-ჩიფთლიქი, სოფელი, 187.
 ბახიშლი, სოფელი 421.
 ბახჩექრა, სოფ. 370.
 ბახჩისარაა 120, 122.
 ბაჯანა, მხარე სამეგრელოში 331.
 ბაჯ ფაზარი, სასუბაშო, 175.
 ბეგევერანი, სოფ. 369.
 ბეგუმი, სოფ. 314.
 ბედესთანი, ნაპიე, 241.
 ბეგბაზარი, ნაპიე 421.
 ბეგბაზარი, ქალაქი 422, 423, 425, 430.
 ბეგგა, ციხე, 41.
 ბეგევერანი, სოფ. 373.

ბეაშეპირი, ქალაქი, 439.
ბეაშეპირი, ციხე, 44.
ბელოსარაა, იხ. ბალისირა 111, 117.
ბენდერ-ბაბი, იხ. დარუბანდი, 284.
ბენდი, დაბა, 254.
ბენეფშეს ციხე, 143.
ბერაკის კუნძული, 143.
ბერდა, იხ. ბურუმბაა 119.
ბეფრედუსი აბაღა, მთა, 226.
ბეპისტანი, ქალაქი, 257, 259.
ბეჰსანდ, ნაჰიე, 251.
ბივანცა, „ქალაქი შვეციიში“. 131.
ბიზანტია, 74, 77, 184, 395, 396, 426.
ბითლისი, ქალაქი 293.
ბილეჯიქი, ქალაქი 43.
ბილეჯიქი, ციხე, 41.
ბინგოლი, მხარე, 319.
ბინგოლის ზეგანი, 196, 204, 210, 211, 212, 310, 348, 365.
ბირ დივანი, ნაჰიე, 166.
ბირეჯიქი, სანჯაყი 326.
ბირეჯიქის ციხე 196, 307.
ბისუთუნის მთა 124, 127, 133.
ბოზბურუნი, ნავსადგური 57, 58.
ბოზთეფე, მთა, 77, 85, 90.
ბოზჯა, კუნძული, 142, 153.
ბოლუ, ქალაქი, 42, 57, 72, 73, 164, 165, 166, 167, 168, 351, 430.
ბოლუ, სანჯაყი, 426.
ბორებაა, ადგილი აზოვთან, 118,
ბოსტანჯი-ბაშის ხიდი, 431.
ბოსნა, 44, 156, 195, 319, 364.
ბოსფორის სრუტე 135.
ბოლაზ ადასი, იხ. ბურგაზი 70.
ბოლაზ ქესენი, ადგილი 176, 188, 361.
ბოლაზ-ქოა, სოფ. 365.
ბოლაზ-ჰისარი, ციხე, 140.
ბოლდოს ველი 331.
ბრუსა 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 68, 69, 76, 128, 164, 179, 206, 269, 369, 385,
426, 427, 429, 430.
ბუდინი, ბუდაპეშტის ნაწილი დუნაის მარჯვენა ნაპირზე 158, 195, 339, 340.
ბუზვას ციხე, 131.
ბუშაქ ბარაქჩი, სოფ. 376.
ბულაკ-აბადი, ქალაქი, 15.
ბულაქი, ყაზა, 174.

ბულანიკი, სოფ. 315.
ბულაირის ციხე, 42.
ბულლარი, ქვეყანა 283.
ბუმბუჯეს ხიდი 196.
ბურგაზი, კუნძული 70.
ბურგოსი, ციხე 43.
ბურესთანის სახანო 268.
ბურუზი, ციხე, 80.
ბურუზი, კონცხი. 80.
ბურუმბაჲ, სადგური ყივჩაყთა ველზე, იხ. ბერდა 119.
ბუხარა 15, 28, 50, 194, 248, 316, 345.

8

გალათა 11, 249, 409, 434.
გალიპოლი 37, 41, 142.
განჯა 232, 262, 263, 267, 268, 270, 275, 279, 301.
განჯის ციხე 296.
გებზე, ქალაქი, 63, 160, 161.
გებზედილი, ნავსადგური, იხ. ქექბუზა დილი 63, 68.
ვედუზის ციხე 407.
გეზიქის შთა 83.
გელი, ნავსადგური 132.
გელის ციხე 135.
გემლინი 256.
გენუა 39, 108, 215, 229.
გერედე, დაბა, 166.
გერგედე, ნაჰიე, 92.
გერინჩე, ნავსადგური, 73.
გეკბოზა, დაბა, 430.
გერდი, ნაჰიე, 315.
გეჩვანი, სანჯაყი, 307.
გეჯაბადი, დაბა, 251.
გეჯოვან-დუღმანის ციხე, 305.
ვიდუზი, ნავსადგური, 73.
გიეე, დაბა, 72.
გილანი 271, 274, 279, 280, 283, 286, 288, 290, 295.
გილანის ზღვა, იხ. ხაზართა ზღვა.
გილან-ჩაი, იხ. აქ სუ, 270, 272.
გილე, ციხე, 80.
გირესუნი, ციხე, 79.
გირის ხეობა, 438.
გრლი, სოფელი. 372.
გონიოს ციხე, 82, 94, 95, 96, 103, 109, 321, 323, 327, 328, 329, 331, 333, 336,
340, 341, 342, 357.
გორა, დაბა, 290.

გორის ციხე, 296.
 გორლოვიჩი, ქალაქი, 119.
 გოჭქედრე, მდინარე, 30.
 გოჭქ-სუ, დაბა, 274.
 გოჭქ-სუ, მდინარე, 273.
 გოჭქე, ნაპიე, 165.
 გრემის ციხე, 294.
 გუბენე, ნაპიე, 16.
 გუვერჯინლიქ, ციხე, 47.
 გუჰნაქი, ციხე, 42.
 გულევი, კონცხი, 74.
 გულჯამე, უბანი სტამბოლში, 44.
 გუმუში, ქალაქი, 368, 374, 375, 376.
 გუმუში, ყაზა, 174.
 გუმუშლუ გუნბეთი, ყაზა, 207, 335.
 გუმუშხანე, იხ. ჯათიჯა, 79, 318, 319.
 გუმუშხანეს სანჯაყი, 326.
 გუნბეთ თეჰმურასი, სოფ. 214.
 გურია, (გურიელი) 273.
 გურიელი იხ. გურია.
 გურჯი ბოლაზი (საქართველოს ყელი), აგრეთვე სოფელი, 304, 317, 334.
 გურჯი მეიდან, არზრუმში, 201.
 გურჯის კარი, არზრუმში, 202.
 გურჯისტანი, (სამცხე-საათაბაგო, ზოგ შემთხვევაში — ქართლი), იხ. საქართველო
 82, 83, 93, 95, 96, 269, 273, 299, 301, 324, 327, 330, 332, 333, 343.

დ

დადანლის ნაპიე, 322.
 დადიფერის ხიდი, 176.
 დადიანი, იხ. სამეგრელო
 დავანლი, ნაპიე, 334.
 დამასკო, 42, 63, 99, 140, 142, 147, 248, 299, 332, 350, 425, 426, 434, 436,
 437, 440, 442, 444.
 დამასკოს ვილაიეთი, 420.
 დანისკა, სადგური, 412.
 დანკაზა, სოფელი, 375, 376.
 დანციგი, ნავსადგური, 131.
 დარიალი, 285.
 დარია, ციხე, 63.
 დარუბანდი, ბაბ ელ-ეზვაბი 232, 275, 276, 280, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 291.
 დარუბანდის ზღვა, იხ. ხაზართა ზღვა.
 დარუბანდის ციხე, 286.
 დაუდის თექე, სოფ. 361.
 დალ-დერუნი, ნავსადგური, 57.
 დაღისტანი, 96, 111, 269, 270, 271, 272, 273, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289,
 290, 291, 292, 298, 315.

დაშანის მთა, 369, 370.
დევე ბოაუნი, ადგილი, 207, 208.
დეარმენ-დერე, ნავსადგური, 93.
დეარმენლიქი, კუნძული, 143.
დელონია, 99.
დემავენდის მთა, 146.
დემიეტა, ქალაქი, 197.
დემირჯი პასანი, დაბა, 267.
დენიზლი, ქალაქი, 43.
დერანიე, „სამეგრელოს ნაპიე“, 331.
დერენდე, მხარე, 15.
დერთენგი, 214.
დერმერი, ციხე, 189.
დერნე, 214.
დერქეზინი, 254.
დერჯურუთ, ნაპიე 251.
დეშანის მთა, 366, 367, 368.
დიარბექირი, ქალაქი, 140, 196, 214, 298, 351, 365, 378.
დიდეპერდერი, ნაპიე, 241.
დიდი არეზი, მდინარე, 225, 226, 227.
დიდი ართიფი, სოფელი, 211.
დიდი ფილოვნა, სოფელი, 269.
დიდეპერდი, ნაპიე, 257.
დილ ისქელესნი, ნავსადგური, 68.
დიმადოკა, ციხე, 43.
დირექლიბელი, ხეობა, 373, 374, 412, 438.
დმანისი, 232.
დნებრი, 135.
დნესტრი, 119, 135.
დობრუჯა, 128, 129, 130, 132.
დოჰან-ქოჰ, სოფელი, 370.
დოირანი, სოფელი, 188.
დოლშეჯა, სოფელი, 420.
დომალიჩის ხეობა, 438.
დომლუ-სულთანის მთა, 350.
დონი, მდინარე, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 121.
დონი (დერი დონი), მდ. 112.
დონი (ულუ დონი), მდ. 112, 118.
დოსია, მხარე, 167.
დუდკათი, ნაპიე, 241.
დუდლარ-დალი, მთა, 321.
დუზჯე, ქალაქი, 65.
დუზჯე-ფაზარი, დაბა, 164.
დუთ-ალიმი, სადგური, 261.
დუკათის მთები, 99.

დუნაი 46, 96, 119, 135, 281.
დურდუკი, სოფელი 413.
დურდურ-დივანი, ნაპიე, 165.
დურნა ჩაირი, სოფ. 252.
დულაჩას ციხე, 135.
დუშთი, მდინარე, 250.
დუშთი, სოფელი, 241.
დუში კაბა, სოფელი, 216.
დუშკააა, სოფელი, 315.
დუჯანჯა, ციხე, 79.

ფ

ფებსარა, ციხე, 43.
ფეერვარის ციხე, ბალატონის ტბის ნაპირას, 339.
ფევიპტე 10, 29, 34, 52, 63, 72, 82, 102, 136, 152, 155, 161, 205, 230, 233, 289,
338, 352, 401.
ფევიპტის დელტა, 98.
ფგინი, ქალაქი 351.
ფგრი, იხ. ერლაუ.
ფდინჯიქი, ქალაქი 14.
ფდირნე 21, 29, 43, 46, 47, 131, 160, 206, 275, 404.
ფდრემიდი, ციხე 42.
ფელუქი, სოფელი 428.
ფეროპა 5, 39, 90, 132, 218, 312.
ფეფრათი 196, 197, 304, 307, 317, 347, 348, 349, 350, 351.
ფხენდერლერი, სოფელი. 355.
ფთიოპია, 159.
ფაერლი-დადი, მთა, 195, 204, 205, 206.
ფლბასანი 99.
ფლე დივანი, ნაპიე, 166.
ფლვენდი, 227.
ფლიქი, კუნძული 155.
ფლფაბენდლისი, სოფელი, 241.
ფმინი, სოფელი, 347.
ფმინრნჯ, სტამბოლში 10, 11.
ფმიში, ნავსადგური 62.
ფნგურან, ნაპიე 251.
ფნდერესი, სოფ. 188.
ფრაყი, 99, 108, 197, 254, 292.
ფრაყი არაბეთ-სპარსეთისა, 157.
ფრდენკი, ნაპიე, 241.
ფრდოლანის ციხე, იხ. თერიანი, 372.
ფრევაანი, 158, 168, 173, 197, 198, 206, 207, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218,
220, 221, 226, 232, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 275,
277, 279, 281, 286, 300, 301, 304, 305, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316,
317, 318, 335, 337, 340, 342, 344, 346, 347, 357, 437.

ერეფათის მთა 97.

ერეგლი, შავი ზღვის პირას 72, 73, 138, 166.

ერზენისი, სოფელი, 355.

ერზინჯანი 191, 193, 197, 200, 202, 204, 206, 323, 346, 348, 351, 352, 354, 355.

ერზინჯანის სანჯაყი, 2.

ერზინჯანის ციხე 44.

ჟრალაუ, ქალაქი, იხ. ეგრი 16, 78, 98, 225, 267, 340, 371.

ერმენი, სოფ. 360.

ერქექ-სუ, მდინარე, 406.

ერქექ-სუ, სოფელი, 396, 422.

ერქუქი, იხ. ჩოლის ციხე.

ესექთე, ციხე, 43.

ესთანოზი, დაბა, 407, 410, 411, 422.

ესთანოზი, ციხე, 411.

ესპანეთი, 70, 99.

ესფეჯი, დაბა, 252.

ესქევსერი, ყაზა, 187, 360.

ესქევსერის ხეობა 187.

ესქიშეპირი, ქალაქი 439.

ემშიაძინი, იხ. ჭჩ ქილისა 218, 219, 312.

3

ვალგარის ზეგანი, 302.

ვალეს ციხე, 303.

ვალეს (დიდი ვალეს) ციხე, 301.

ვანი (ოსმალეთში) 214, 217, 225, 232, 263, 275, 307, 358, 407.

ვანის ვილაიეთი 316.

ვანის მთები, 226.

ვანის ტბა 194, 212, 255.

ვანის ციხე, 54.

ვარნა, 43.

ველიანი, სოფ. 249.

ველიანის მთა, 249.

ვენეცია, 137, 143, 156, 215, 229.

ვერაი, სასუბაშო, 175.

ვერაი, ყაზა, 174.

ვერდი, დაბა, 252.

ვერიშანი, სანჯაყი 307.

ვერიშანი, სოფ. 316.

ვიდინი, ქალაქი, 44.

ვლახეთი, 44, 46, 118, 121, 437.

ვოლგა, 280.

ვონა, ციხე, 79.

ვურანა, ქალ. 44.

ვურან-ქოჯ, სოფ. 370.

216.

- ზაგა დერესი, იხ. ზაგას ხევი.
 ზაგას ხევი, იხ. ზაგადერესი, 189.
 ზაგემის ციხე, 293, 294.
 ზაგრა (რუმელიის ზაგრა) 47.
 ზაგროსი (ელდინეს ზაგროსი) 43.
 ზათიმადი, დაბა, 257.
 ზანგა, მღ. 211, 220, 225, 226, 262, 263, 264, 266, 267, 270, 310, 313, 315.
 ზარას ციხე, 156.
 ზარბი, მდინარე, 196.
 ზარის მთა, 365.
 ზარუშატი, სანჯაყი, 307.
 ზარუშატის ციხე, 312.
 ზარ ჩაირი, ადგილი „ბათუმის სანჯაყსა და სამეგრელოს შორის“ 330.
 ზაქლისა, კუნძული, 144.
 ზახდას ხეობა, 355.
 ზევზანლი, მდინარე, 188.
 ზეითუნბურუნუ, სოფ. 65.
 ზეითუნის მთა, 365.
 ზეითუნის ყაზა, 174, 365, 372.
 ზეინ-ხანის ციხე, 316.
 ზემო ზარბეინი, 196.
 ზენანი, ქვეყანა, 281.
 ზენტუნ აბადი, ყაზა, 174.
 ზენტუსე, დაბა, 227.
 ზია ედ-დინის ციხე, 212.
 ზობარი, მდინარე, 331.
 ზრანის ციხე, 348.
 ზუმრე, კონცხი, 80.
 ზუჭურია, სოფ. 292.

თ

- თავრიზი 23, 54, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 206, 215, 216, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 266, 270, 275, 279, 284, 298, 427.
 თავრიზის ციხე, 231.
 თავსიე, ციხე, 77.
 თავშანლი, კუნძული, 69, 70.
 თათარისტანი, 333.
 თაკუჯი, ციხე, 196.
 თალიში, სოფ. 312.
 თარაკლის ციხე, 42, 429.
 თაქხისი, ციხე, 322.
 თაშაქის ველი, 45.

თბილისი 232, 244, 245, 292, 293, 294, 296, 298, 301.
 თბილისის ვილაიეთი 273.
 თბილისის ციხე 292, 293, 294, 295, 355.
 თემაწალიქის კონცხი 143.
 თემურ ლენგის კუნძული (დონზე) 112, 121.
 თერგი 226.
 თერგის ციხე, 283, 287.
 თერინი, იხ. ერდოლანის ციხე, 372.
 თერკოზის ციხე, 134.
 თერმისინის ციხე, 143.
 თერჯანის ველი, 81, 191, 194, 318.
 თერჯანის ნაპიე, 355.
 თერჯანის სანჯაყი, 326.
 თერჯილი, 196.
 თერპალა, ციხე, 47.
 თესვი, ქალაქი, 227.
 თექე, სანჯაყი 44, 48, 294.
 თეველთი, სოფ. 311.
 თექმან-ბელი, ხეობა, 189.
 თექმანი, სანჯაყი 194, 330.
 თექმელის სანჯაყი, 326.
 თექრეკის ციხე 332.
 თექრითი 196.
 თექფურ-დაღის ციხე 42.
 თილ-ჩაი, სოფელი 273.
 თირე, ქალაქი, 294, 320.
 თოდორის ციხე, 141, 144.
 თოკათი 42, 78, 176, 187, 370, 377, 379, 409, 411.
 თოკათის ციხე 354.
 თორთუმი, ქალაქი 194, 204, 303, 321, 322, 323, 334.
 თორთუმის სანჯაყი 317, 318, 326, 328, 334, 340, 342.
 თორთუმის ციხე 322.
 თოსია, ქალაქი 169, 170, 372.
 თოფრაკ-კალე 265.
 თუზანლი, მდინარე 176, 181.
 თუზანლი, შთა 176.
 თუზლა-ქერმანი, ციხე 121.
 თურანი 232, 285.
 თურბელი ქაზალუქის ციხე, იხ. ალექსანდრონოსის ციხე, 425, 426.
 თურქისტანი 364.
 თურქისტანი ქართული; იხ. ქართული თურქისტანი.
 თურქმანისტანი 348.
 თურქმან ქესქინი 414.
 თურპალის ციხე 411.
 თუფადარი, მდინარე 72.

- იალბუხი 34, 37, 96, 101, 273, 274, 285, 291, 292.
 იანინა, ქალაქი 339.
 იარალი, დაბა 257.
 იაჭუჯის კედელი 285.
 იბარანი, სოფ. 314.
 იდი, სოფელი 304.
 იემენი 39, 77, 99.
 იერუსალიმი 157.
 იზილი, სოფ. 184.
 იზმიითი, (იზმილი), 62, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 138, 429, 430.
 იზმიითის ყურე 163, 164.
 იზმიითის ციხე 162, 430.
 იზმირი, ქალაქი 14, 47, 202, 401, 438.
 იზნიქი, ქალაქი 15, 40, 41, 42, 435.
 იზნიქმიდი, იხ. იზმიითი 40.
 იზული ქუთრთებისა 196.
 იზული 350.
 ილანის მეჩეთი, მთა. 92.
 ილიმნი, ნავსადგური 153.
 ილიჩა, სოფ. 347.
 ილიჯა, სოფ. 192, 193.
 ილიჯალარი, სოფ. 215.
 იმერეთი, იხ. ბაში აჩუკი, აჩიკ ბაში 269, 273, 298, 301,
 ინდოეთი 13, 44, 90, 97, 159, 161, 196, 202, 282, 409.
 ინე, ციხე 196.
 ინებოლუ, ციხე. 73.
 ინე გოლი, ციხე. 41.
 ინეფაზარი, სასუბაშო 174, 175, 176.
 ინეჰაჯი, სოფ. 65.
 ინზნუ, ციხე, 41.
 იორი, მდინარე, იხ. კაბური 270.
 ირან-თურანი 234, 242, 256.
 ირანი. იხ. სპარსეთი 13, 31, 39, 43, 44, 63, 82, 109, 159, 163, 173, 180, 202, 207,
 208, 213, 214, 216, 217, 221, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 241, 246, 248,
 249, 253, 254, 256, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274,
 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 293, 299,
 300, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 337, 340, 343, 347, 348, 363,
 364, 410, 411, 424, 427, 429.
 ირანის აზერბაიჯანი. 174.
 ირგანის ხიდი, 47.
 ირვა, ნავსადგური, 71, 164.
 ირლანდის ხიდი, 30, 31.
 ისთაველურუზი, მდინარე 370.
 ისთანქოჯ, კუნძული, 155.

ისტენდილი, კუნძული, 143, 153,
ისტეფანი, კონცხი, 79.
ისტეფანი, სოფელი, 73.
ისკანდერიე, იხ. სკუტარი 65.
ისპაპანი 24, 161, 222, 230, 244, 259.
ისპირი 204, 317, 334.
ისპირის ნაპიე, 322.
ისპირის სანჯაყი, 194, 207, 300, 326.
ისპირის ციხე, 322.
ისფენჭი, დაბა, 241.
ისპაკლი, დაბა, 442.
იქი დივანი, ნაპიე, 166.
იქი ნახნ, მთა, 312.
იჩმე სუაუ, ნავსადგური, 64.

კ

კაბაკ, სოფელი, 109.
კაბაჯას კონცხი, 145.
კაბური, მდინარე, იხ. იორი, 270.
კადიქოზ, კონცხი, 63.
კაგაკი, ციხე, 71.
კაგაკილის ყაზა, 365.
კაგაკ-კალე, ციხე, 134.
კაგალა, ქალაქი, 65.
კაგალას ციხე, 43.
კაგკასიონი, 285, 315.
კაზან ბალკანი, მთა, 130.
კაზოვა, ქალაქი, 379.
კათირლი, მთა, 58.
კაირო, ქალაქი, 230, 338.
კაკრ, იხ. გაგრა, 100.
კალაიიშანი, ხევი, 81.
კალამიში, კონცხი, 63.
კალე ადასი, იხ. კუნძული ბურგაზი, 70.
კალეჯიქი, ქალაქი, 383, 384, 411, 421.
კალეჯიქის ციხე, 385.
კალიფუ, ვილაიეთი. 66.
კამარის მთა 34.
კანდია, იხ. ჰანია, 137.
კანდირა, დაბა 72.
კანიყე, ქალაქი 340.
კანლი ფინარ, სადგური 181, 184.
კანლი ფირეველი, დაბა 94.
კანლიჯა უზექი, კუნძული 112.
კარა-კოჯა, ციხე 342.

კარასი, ციხე 42, 145.
კასტამონია 44, 46, 72, 73, 74, 77.
კარატოვა, ქალაქი 319.
კარაჯალარი, სოფელი 168, 169, 189.
კარ გრლუ, დაბა 176.
კართალი, სოფელი 431.
კარლუ, დაბა 372.
კარში, მდინარე 217, 218.
კარშის ციხე 217.
კასტამონუ, ვილაიეთი 294, 385.
კაუზას ყაზა, 368.
კაფა 92, 104, 105, 108, 275.
კაფას ვილაიეთი 97, 109, 111, 122.
კაფაჯი, დაბა 261.
კაფის მთა (კეკასიონი) 34.
კაფუს მთა, (იზმიოთან) 138.
კაფუსიტა, კონცხი, 153.
კალილე, ნაპიე, 180.
კაჩი-დერე, მდინარე, 123.
კახეთი, „ქალაქი“, 292, 294, 296.
კეზანი, სოფ. 361.
კეისარია, 15, 40, 42, 44, 263.
კეფალე, ნაპიე, 174.
კეფალონის კუნძული 144.
კეშა, ქალაქი, 292.
კვიპროსი, 146, 219.
კიასოლუკი, ციხე 44.
კიზილ-ადა, კუნძული 70.
კიზილ ირმაკი, (პალისი) მდინარე 77, 135, 170, 171, 364, 372, 379, 380, 381, 383.
384, 410, 411, 412, 413.
კიზილ ოზუ, ნაპიე, 166.
კიზილურან, ნაპიე, 251.
კიზის მთა, 231.
კიზ-კალა, იხ. ქალის ციხე.
კილნაეის ციხე, 302.
კინალნი, კუნძული, 70.
კირკდილიმი, მთა, 375.
კირკდილიმი, სოფ. 376.
კირკისა, ციხე, 196.
კირშეპირი, ქალაქი, 43, 130, 348, 439.
კიუ, მდინარე, 73.
კობანის სანჯაყი, უნგრეთში, 339.
კოაულ-ჰისარის ციხე, 187, 188.
კოაულ გეჩიდ, იხ. ცხვრის ფონი, 270.

კოლას ციხე, 303.
 კომარნო, ქალაქი, 339.
 კომკის ციხე, 302.
 კონია, ქალაქი 14, 15, 40, 44, 53, 63, 99, 263, 361, 427.
 კონია, (მეორე კონია), ციხე 44.
 კონსტანტინეპოლი, იხ. სტამბოლდ.
 კონსტანტინე, იხ. სტამბოლი.
 კონსტანცა, 132.
 კორკონ კადასი, სადგური, 189.
 კორონის ციხე, 143.
 კოსოვოს ველი, იხ. კოსოვო პოლე, 43, 81.
 კოსოვო პოლე, იხ. კოსოვოს ველი.
 კოჩი-ბაბა, სოფელი, 384.
 კოჯილი, ციხე, 15, 42, 66, 71, 72, 138, 160, 162, 163, 164, 430.
 კოჯა-კალე, ციხე, 368, 369, 372.
 კრატოვა, ქალაქი, 44.
 კრეტა, კუნძული, 136, 137, 141, 143, 144, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 289, 433, 434, 441, 442, 443.
 კუზას მთა 365.
 კუზლუ, ქარვასლა, 278.
 კუზუჯანის სანჯაყი, 326.
 კუთასი, ნავსადგური, 105, 108.
 კუთურის ციხე, 214.
 კუფულუ ჰისარის ხევი, 360.
 კუფულუ ჰისარის სანჯაყი 326.
 კულაკ ჰაჯიქოჯ, სოფელი 373.
 კუმბაღი, სოფელი 316.
 კუმან ოჯა, სოფელი, 361.
 კუმ-ბაბა, სოფელი, 413.
 კუმლას ციხე, 248, 249, 250.
 კუნდუზის ზეგანი, 372.
 კუნჯისტანი, 97.
 კურბადლი, სოფელი, 386.
 კურდ დერესნი, სოფელი, 381.
 კურდლარ სარაფ, დაბა, 383.
 კურთის ხევი 359.
 კურთლარი, დაბა 411.
 კურნას ციხე 196, 357.
 კურუ-ჩაი, დაბა 351.
 კურუ-ჩაი, სოფელი 354.
 კურუ-ჩაი, საოყევოდო, 348.
 კურუჯანი, 194.
 კურშუნლუ, დაბა, 11, 419.
 კუმლუნჯას უღელტეხილი, 268.

ლადიკა, ქალაქი, 42.
 ლადიქი, ქალაქი, 174, 361, 365, 368.
 ლადიქი ამასიისა 361.
 ლადიქი კონიასი 361.
 ლადიქის ტბა, 176, 363, 364.
 ლადიქის ციხე, 361, 363.
 ლაზიკა, 81, 82, 83, 85, 92, 95, 100.
 ლაზისტანი, 327.
 ლაკბა, ნავსადგური, 100.
 ლერენდე 15.
 ლაქდერხი, სოფელი, 241.
 ლაქიდრახი, დაბა 250.
 ლაჩილა, ნავსადგური 100.
 ლევანის ქვეყანა, იხ. კახეთი, 269.
 ლეპიჯანი 90.
 ლიანის მთა 231.
 ლიბანის მთები 319.
 ლივანა, სანჯაყი 299.
 ლივანა მცირე, სანჯაყი 299.
 ლივანას ხეობა 322.
 ლივში, ნავსადგური, 102.
 ლიფო, მდინარე, 101.
 ლიჯანი 20.
 ლორე, სახანო 270, 279, 300.
 ლურისტანი 28.

მაან-ოღლუს მთა, 319.
 მავერანნაჰრი 40, 81.
 მაზანდარანი 265.
 მაკედონია, ისკანდერის მაკედონია (იზმითი) 65.
 მალათია, ქალაქი, 40, 44, 196, 298, 351, 435, 436.
 მალთეფე, სოფელი 177.
 მალტა 41, 136, 137, 138, 141, 143, 144, 151, 155.
 მამა-ხათუნი, სოფელი 191, 347.
 მამირევანი, სანჯაყი 195, 326, 330.
 მამირვანის ციხე, 303, 304.
 მანასთირი, ციხე 43.
 მანასკერტი, იხ. მალაზჯერდ 199, 211, 212, 214, 215, 326, 330, 333.
 მანასკერტის ციხე 204, 355.
 მანზაჯი, სოფელი 307.
 მანია, კონცხი 153.
 მანმაჰი, დაბა 252.
 მარანდი, ქალაქი 232.

მარაშა, ვილაიეთი 15, 140, 147, 270, 298, 300, 317.
მარდინი, ქალაქი 407.
მარდინის ციხე 271.
მარილია, ციხე. 43.
მაროკო 138.
მასირი, დაბა, 218.
მაქუს ციხე, 214, 215.
მაქუჩა-რუდი, სოფელი, 268.
მალაზბერდის ციხე 311.
მალრიბი, 409.
მალროველის ხევი, 359.
მაჭახელა, ციხე, იხ. უხთეჯი 299, 300, 302.
მაჰანის ქვეყანა, 40, 194, 272, 319, 367.
მაჰმუდ-აბადი, სოფელი, 270, 272.
მაჰმუდ-აბადის ხეობა, 275.
მაჰნუზი, ნაჰიე, 94.
მედინა 10, 41, 47, 50, 99, 157, 422.
მეზიდ-ხანი, დაბა 258.
მეიდანჯიქი, სოფელი 305.
მელლი, მდინარე 260.
მელლი რევანი, სოფელი 260.
მენზერი, მდინარე 349.
მენზერი, მთა 349.
მენტეშე, სანჯაყი 44, 294.
მენქეშე, ციხე 143, 152, 153.
მეჟენკერტის ციხე 194, 305.
მერზიფონი, ქალაქი 46, 53, 319, 368, 369, 372, 373, 380.
მერზიფონი, ყაზა 174.
მერზიფონის ველი, 173.
მერზიფონის ციხე 366, 367.
მერჯე, სოფელი 421.
მესისი, ციხე 43.
მესქერის ნაჰიე 278, 280, 282.
მესქერის ხეობა 284, 287.
მეჟა 10, 41, 47, 50, 55, 139, 157, 245, 255, 422, 436.
მეშხედი, ქალაქი 277.
მეწამული ზღვა 338.
მეჯენკერტის სანჯაყი 326.
მეჯუნ ზარბი, იხ. ზარბი, 196.
მეპრან-რაუდი, ნაჰიე, 241.
მიდილლი, კუნძული, 153.
მითილენა, კუნძული, 350.
მილასი, ციხე, 44.
მირთათის დაბლობი 396.
მისრი, ქალაქი ანატოლიაში 319.

მიუსი, მდინარე 119.

მიპრანირული, ნაპიე 252.

მოთონის ციხე 143.

მოლდავეთი 44, 46, 118, 121, 131, 437.

მოლოჩნაია, მდინარე, იხ. სუთი 119.

მორა, კუნძული 141, 143, 144, 145, 152.

მოსკოვი, სახელმწიფო 34, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 128, 131, 151, 279, 280, 281, 283, 287, 288, 289, 297.

მოსული 363.

მოსულის კუნძული 196.

მოჰაჩი, ქალაქი 115.

მტკვარი 211, 226, 268, 270, 273, 274, 275, 281, 291, 292, 295, 296.

მუბარეჟი, სოფელი, 348.

მუდანია, დაბა, 12, 57.

მუდანია, ნავსადგური, 10, 36.

მუდურნა, ციხე, 46.

მუდურუნი, ციხე, 42.

მულთანი, ქვეყანა, 28.

მულიჰის ციხე, 338.

მურადიეს გზა, 17.

მურად-ჩაი, მდინარე, 196, 350.

მურთათის ველი, 407, 410, 415.

მურთათ-ოვა, სასუბაშო, 420.

მუფარკინი, 196.

მულანი, 270, 279.

მუჰანადი, გორაკი, 264.

მცირე აზია, 49.

მცხეთის ციხე, 296.

6

ნავარინის ციხე, იხ. ანავარინის ციხე, 143.

ნაზარბათის ციხე, 303.

ნაზარეთი, ნავსადგური, 145, 146, 156.

ნაზილლი 90.

ნაზილლი-ხანი, სოფელი 425.

ნახჭევანი 24, 39, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 232, 258, 259, 260, 262, 265, 270, 275, 279, 306, 312, 315.

ნახჭევნის ველი 225, 226.

ნევისინი, დაბა პერტოგოვიანაში 342.

ნენიქლერი, სოფელი 386.

ნეჯეფი, არაბეთში 36, 223, 233, 239.

ნეჰავენდი 244, 247.

ნოზაბადი, ქალაქი 272, 291.

ნიგდე, ციხე 15, 44, 169.

ნიზიბინი, ქალაქი 369.

15. გ. ფუტურდიე

ნიკერტის ციხე 332.
ნიკომედია, ქალაქი 42.
ნილოსი 34, 197.
ნილუფერი, მდინარე 12, 13, 35.
ნილუფერის ხიდი 13, 57.
ნიქებოლუ, ქალაქი 44.
ნიქერდის ციხე 322.
ნიქსარი, ქალაქი 40, 184, 186, 365, 372, 421.
ნიქსარის ციხე 176, 360, 361.
ნიჯახის ციხე 322, 332.
ნოვობურდა, ქალაქი 47, 319.

დ

დაბანის დაბლობი 394, 396.
დავისა, ნავსადგური, 95.
დაილაჯიქი, სოფ. 216.
დალვაჯ-ჰისარი 43.
დალოვა, დაბა 64, 69, 70, 435, 436.
დანბოლუ, ქალაქი, 44.
დანია, ციხე 47.
დალქენ კაბა, კონცხი 63.
დანიქოა, დაბა 71,
დანი შეპირი, ქალ., 47, 52.
დაერიათ, მთა 301.
დაეროლუმი, ციხე, 80
დაერქუქი 44, 46.
დაესევი, ქალაქი. 128.
დაუვანეს ნაპიე, 322, 332.
დაუვანეს ხევი, 334.
დაუზთეფე, მთა, 74.
დაუზ-ოღლანი, სოფელი, 415.
დაუზლაზქოა, დაბა. 370.
დაუქსექ ქილისაჯიქი, სოფ. 360.
დაულა-ქანის წყალი 370.

ე

ეაბური, მთა 96.
ეაღორიას ციხე 302.
ეაზმა, ვილაიეთი 300.
ეაზუ, იხ. თაქოვი.
ეათუზი, სოფ. 365.
ეაოთისი 299, 300, 303.
ეაიანი 99.
ეანიქის ციხე 331.
ეარალზი, იხ. პერეკოპი 119, 120.

ორთაქმე, სოფელი 169.

ოსმალეთი 120, 214, 229, 282, 306, 310, 313, 318, 360, 363.

ოსმანჯიქი, ციხე 44, 77, 170, 187, 412.

ოფჯაოლუ, ქალაქი 46.

ოქროს ციხე (ალთუნ-ყალა) 302.

ოჩაკოვი, იხ. ოზუ 84, 110, 133, 134, 188, 195.

3

პაპა, ქალაქი 339.

პერეკოპი, იხ. ორალზი.

პირამიდები, იხ. თარაონის მთები.

პერსერემი, ქალაქი 339, 340.

პოლონეთი 128, 131, 151.

უ

უანა, ჩერქეზეთში 105.

რ

რაბზა, ნავსადგური 95.

რაზეე, დაბა 430.

რაქეს ციხე 196.

რანა-შაპის მთა 269.

რეთმე, ქალაქი 150.

რეი, ქალაქი 248.

რეინები, ნაპიე 280.

რექალი, დაბა 284.

რეშიდიე, ციხე (ირანში) 237.

რეშიდის ციხე 197.

რიზე, ნავსადგური 94, 327.

რიკა 197.

რიქალი, დაბა 278.

რიქალი, მდინარე 278.

რკინის კარი, იხ. დარუბანდი.

როდოსი 41, 155.

რულკათი, ნაპიე 251.

რუვასე, ნავსადგური 93.

რუთი, დაბა 241.

რუმელია 21, 37, 41, 46, 47, 65, 67, 74, 77, 84, 110, 112, 135, 138, 140, 142, 143, 263, 264, 306, 319, 348, 364.

რუმი 20, 40, 128, 132, 172, 173, 174, 196, 203, 233, 234, 240, 268, 276, 299, 312, 316, 364, 368, 384, 427.

რუმის ციხე 196.

რუსინი, ციხე 43.

რუჰბანის მთა, იხ. ქეშიშის მთა.

რუჰბე, ციხე 196.

საბანჯა, დაბა 162, 430.

საბანჯას ტბა 163.

საბანჯი კოჯა, სოფელი 162.

საბუნჯუს ხეობა 438.

საველუ, სოფელი 318.

საზაკ გერედე, ნაპიე 165.

სათათრეთი 364.

საიდიშეპირი, ციხე 44.

საკალ-თუთანის ხეობა 438.

საკიზის ციხე 153.

სალამასის მთა 259.

სალანი, მდინარე 164.

სალვეთის ხეობა 189.

სალმის ხევი 349.

სალონიკი 46, 319.

სამანლი, ციხე 69

სამარყანდი 28.

სამარლა, ნაპიე 332.

სამეგრელო (დადიანი) 82, 83, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 108, 122, 127, 269, 273,
285, 298, 323, 324, 327, 330, 331, 332, 333, 340, 341, 342, 343.

სამსუნი 74, 78, 365.

სამსუნი, ციხე 176, 368.

სანჯარი, ქალაქი 319.

სარა, ხევი 81.

სარაის ციხე 279.

სარი-ალანი, სოფელი 411.

სარი-ალანი, ქედი 386, 387.

სარი კუსუნი, ადგილი 176.

სარილარი, სოფელი 425.

სარიჩალარი, სოფელი 189.

სარმაშიკლი კააა, მთა 170.

სარმაშიკლი კააა, ხეობა 412, 438.

სარუხანი, ბელიქი 15, 44.

სარუხანი, ქალაქი 438.

სასინი, სანჯაყი 300.

საფანჩა, დაბა 363.

საფანჯა, ტბა 65.

საფრანგეთი 13, 218, 400, 401.

საქარდველო, იხ. გურჯისტანიც 5, 196, 197, 263, 269, 270, 273, 281, 282, 288,
290, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 301, 303, 311, 315, 317, 318, 321, 327,
330, 331, 437.

საქართველოს ყელი, იხ. გურჯი ბოლაზი.

საქარია, მდინარე 65, 72, 135, 163, 164, 421, 422, 424, 429, 430.

საძის ქვეყანა 102.

საპლანის მთა 231.
სედანი, ნაპიე 280.
სეგიუთი, დაბა 40.
სეთეკიზი, დაბა 252.
სეჯად-აბადი, სოფელი 247.
სეიდაბადი, დაბა 241, 252.
სეიდიშეპირი, ქალაქი 43, 439.
სეიფ ელ-დინი, დაბა 261.
სელსელი, ნაპიე 332.
სემენდრია, ციხე 47.
სემენის მთა 235.
სემისათი 196.
სენბეკი, კუნძული 155.
სენ-მარტინი, ქალაქი 339.
სენჯაპის მთა 271.
სერავრუდი, მდინარე 241, 250.
სერავრუდის მთა 251.
სერავრუდი, ნაპიე 241, 250.
სერანის ციხე 225.
სერაჩუნ, ნაპიე 251.
სერბია 401.
სერირ ულ-ლანი, ქალაქი 273, 291.
სეფენდის მთები 260.
სეფიანი, დაბა 258.
სეჰენდის მთა 251.
სეჰლანი, დაბა 228
სეჰლანი, მდინარე 255.
სეჰლანის მთა 253.
შიდირ კიფსი, სალონიკის ახლოს 319.
შივასი, ქალაქი 44, 140, 145, 174, 185, 187, 263, 294, 299, 300, 360, 361, 366,
377, 384.
შივასის ვილაიეთი 317, 354.
სიერი, ნავსადგური 95.
სითლიბელი, მთა 361.
სილისტრია 44, 112, 113, 127, 437.
სინდი, ქვეყანა 202.
სინოპი, ქალაქი 19, 53, 73, 74, 75, 90, 123, 132, 138, 365.
სინოპი, ნავსადგური 368, 372.
სინოპის კონცხი 132.
სინოპის მთები 132.
სინჯანის მთა 231.
სირია 10, 264, 274, 290, 298, 306, 319, 341, 436.
სირუზი (მეორე სირუზი) ციხე 43.
სირუზის ციხე 43.
სიუვარი, ქალაქი 339.

სკეტარი 63, 68, 159, 160, 177, 187, 263, 340, 354, 408, 431, 432, 436, 437, 440,
442, 444.

სოგუთის მთები 37, 438.

სოდას ციხე 150, 151.

სოლი, სოფელი 404.

სოლუნა, დუნაის ტოტი 135.

სომხეთი 5.

სორუკის ციხე 372.

სოუკ სუ, მდინარე 105.

სოფია, ქალაქი 84

სოლანლო ბელწ, ხეობა 316.

სოჭა, მთა 96.

სპარტა 408.

სპარტას მთები 438.

სპარსეთი, იხ. ირანი.

სრებრენიჩესე 319.

სტამბოლი, იხ. კონსტანტინეპოლი 5, 6, 9, 11, 12, 16, 29, 36, 37, 41, 44, 48, 57,
59, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 74, 78, 79, 81, 82, 83, 96, 99, 102, 103, 109,
110, 117, 119, 120, 121, 122, 131, 132, 134, 135, 140, 142, 150, 152, 153,
155, 156, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 177, 182, 192, 194, 202, 219, 220,
223, 232, 249, 262, 265, 268, 269, 275, 289, 294, 298, 316, 317, 336, 338,
339, 340, 344, 346, 347, 354, 356, 358, 363, 365, 366, 372, 374, 378, 379,
410, 415, 420, 422, 423, 424, 425, 427, 431, 435, 436, 438, 440, 442.

სტამბოლის სრუტე, იხ. ბოსფორის სრუტე 83, 134.

სუბარანი, სადგური 35.

სუთი, მდინარე, იხ. მოლოჩნაია 119, 121.

სუკარი, ნავსადგური 95.

სულთანჯიქი, სოფელი 269.

სულუარის მთები 123.

სულუ ოვა, სასუბაშო 175.

სუნდა, დაბა 56.

სუნთასა, დაბა 361.

სუნსას მთა 365.

სურამის ციხე 296.

სურმენე, ციხე 93, 94.

სურუჯი, სოფელი 307.

სურხაბის მთა 248, 251.

სურხაბი, ნაპიე 241.

სურპათი, მთა 239.

სუსუ მარვანის ციხე 225.

სუჭუნის მთა 217.

ტამანი 97, 104, 105, 110, 111, 118, 273.

ტამანის სანჯაყი 109.

ტამანის ციხე 110, 135.

ტატა, ქალაქი 339.

ტიგროსი, იხ. შატი, შატ ალ-არაბი, 196.

ტრანსილვანია 110, 118.

ტრაპიზონი 71, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 100, 122, 135, 140, 146, 177, 194, 298, 299, 301, 318, 320, 321, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 348, 352, 356.

ტრიპოლი 136, 142, 145, 150.

ტრიპოლი სირიისა 99, 232, 341.

ტუნისი 132, 142, 145, 150.

უ

უბურის მთა 103.

უღეს მთები 301.

უღუღის ციხე 292.

უზბეკეთი 282.

ულუ ბაღ-ჰისარი, ციხე 41.

ულარის ზეგანი 309.

უმღუმი, სოფელი 334.

უმღღუმ-დედე, სოფელი 304.

უმღღუმი, სოფელი 201.

უნგრეთი 292.

უნე, ციხე 78.

უნკაფანი, უბანი სტამბოლში 44, 71, 140.

ურმია 255.

ურმიის ტბა 239.

ურუსჯიქი, ქალაქი 44, 46.

ურფა, ქალაქი 32.

ურფას ვილაიეთი 326.

უსკუმრუ, ველი 134.

უსუეში, ნავსადგური 104.

უსქუბი, ქალაქი 44, 164, 319.

უსქულარი, იხ. სკუტარი 65.

ჟჩ დივანი, ნაპიე 166.

ჟჩ ქილისა, იხ. ეჩმაძინი.

უხთეჯი, ციხე, იხ. მაჭახელა.

უჯანი, ქალაქი, 252.

უჯანის მთა 231, 252.

ფ

ფანაქის ციხე 300, 303.

ფანაჩუნ, ნაპიე 251.

ფარაკანის ციხე 301.

ფარაკანის ნაპიე 332.

ფარაონის მთები (პირამიდები) 97.

ფარპადის მთა 181.
ფაქ-ხანის ციხე 279.
ფალღური, ქვეყანა 283, 289.
ფალღურ ილწ 281.
ფაშა, მდინარე რიონი 96, 97, 105, 135, 285, 286.
ფაითანიში მთა 226.
ფეთრეკრეკის ციხე 322.
ფელაქეთის ხეობა 438.
ფენაქი, ნაპიე 332.
ფენდიქი, სოფელი 159, 431.
ფენერბაჰიე, კონცხი 63.
ფერავადის ციხე 46, 129, 130.
ფერაჰზარი, დაბა 273.
ფერთეკის ციხე 303.
ფერთეკრეკი, სანჯაყი 299.
ფერნაქი, ნაპიე 332.
ფერშეთნე, ქალაქი 319.
ფილბე, ქალაქი 46.
ფილე აღზის მთა 310.
ფილედარი, ნაპიე 16.
ფილედარის ველი 12, 13, 14, 17, 35, 39.
ფილიოსი, მდინარე 72.
ფინდიხლწ, დაბა 11.
ფინდიჯაკ აღზი, ნავსადგური 77.
ფირიალი, სოფელი 384.
ფირლიფა, ციხე 43.
ფირუნიცა, ქალაქი 131.
ფლორინა, ციხე 43.
ფოლათა ბაზარი, ქალაქი 80, 81, 86.
ფოლიე, ციხე 43.
ფოლორი, სოფელი 191.
ფოფოლი, ნავსადგური 80.
ფოფოლი, ნაპიე 80.
ფოცხოვი, სანჯაყი 299, 300.
ფოცხოვის ციხე 302.
ფუკის ციხე, ბალატონის ნაპირას 339.

ძ

ქაზუნი, ქალაქი 206.
ქათალის მთა 13.
ქალის ციხე (კიზ-კალა) 302.
ქადიქწი 431.
ქანი, მდინარე 196.
ქანი, სოფელი 317, 347.
ქანგირი, ქალაქი 166, 168, 169, 372, 384, 412, 413, 414, 416, 420;
232

ქანკირის სანჯაყი 385, 386.
ქარდველ, ნაპიე თავრიზის საზღვრებში 251.
ჭართული თურქისტანი 169.
ქაჯის ციხე (შაითან-ყალა) 302.
ქეთური, სოფელი 347.
ქეისი, არაბეთში 99.
ქეითე, ციხე 41.
ქელაბი, მდინარე 43.
ქელექ ჰეზარ-აჰმედი, დაბა 268.
ქელნი, ქალაქი 156.
ქელქეჟის სანჯაყი 326,
ქელქითი, იხ. ქერქუქი.
ქემაზის ციხე 196.
ქემახი, ქალაქი 354.
ქემახის სანჯაყი 326.
ქემახის ციხე 347, 348, 349, 350, 351.
ქემენდვარის ციხე, ბალატონის ტბის ნაპირას 339.
ქენდერე, სოფელი 268.
ქენდურახ-ხანი, ქალაქი 218.
ქენდუშლა-ჩაი, მდინარე 258.
ქენზეს ციხე 303.
ქერანი, მთები 204.
ქერბელას ველი 239.
ქერემში, დაბა 258.
ქერემლი, სოფელი 189.
ქერფე, კუნძული 72.
ქერქერე 409.
ქერქირაზი, სოფელი 411.
ქერქირანე, დაბა 368, 412.
ქერქუვაზი, სოფელი 173, 174.
ქერქუქი, მდინარე, იხ. ქელქითი 176, 188, 189, 360.
ქერჩი 104.
ქერჯასის მთები 348.
ქესთელი, ციხე 41.
ქესთელი, ნაპიე 16.
ქესთელის მთა 13.
ქესიქ გუმბათი, დაბა 225.
ქესქინი, ქალაქი 384, 421.
ქეფქენი, დაბა 71.
ქეჰბუზა დილი, იხ. გეზუდილი.
ქეშიშის მთა, იხ. რუჰბანის მთა 13, 14, 17, 18, 19, 22, 25, 26, 32, 33, 34, 36, 37,
38.
ქეჯა-აბადი, სოფელი 241.
ქეპრანი, მდინარე 255.
ქეპრევანი, ქალაქი 253.

ქეპრევანის ციხე 252.
ქეპრინი, დაბა 228.
ქვემო ზარბეინი 196.
ქვიშხეთის ციხე 301.
ქივეს ციხე 429, 430.
ქილგრაღი, მთები 77.
ქილისეჯიქის კონცხი 110.
ქილარა-სულთანის მთები 127, 132.
ქილარას ციხე 128, 133, 134.
ქილის სანჯაყი 194, 317, 326, 330.
ქოიმური, მდინარე 348.
ქოიმური, სოფელი 348.
ქომლა, ნაპიე 332.
ქომურ-ხანის ხეობა 351.
ქორ ლაღიქი, -სანჯაყი 361.
ქორქორე, სოფელი 365, 366, 369.
ქოსებეხანი, სოფელი 425.
ქრტრუ, დაბა 368, 370.
ქრტრუ, ციხე 43, 370, 372.
ქრტრულუ, ციხე 46.
ქრტრუ სემერე, ყაზა 174.
ქრტრუს ყაზა 370.
ქრტრუ-პისარი, ციხე 41.
ქოქუმლუ, მდინარე 289.
ქუთათისი (ქუთაისი) 298.
ქუთათისის ციხე 301.
ქუთაპია, ქალაქი 24, 37, 43, 72, 392, 395, 400, 423, 443.
ქულლუს ციხე 153.
ქუნან-აბადი 77.
ქურთისტანი 282, 348.
ქუფა 196.
ქუჩუქ-ყალა, ციხე 332.
ქუპისტანი 62, 207.

მ

ყაბასარანი, ქალაქი 290.
ყაბარდო 96.
ყადი-ოღლუ, სოფელი 189.
ყაზანი, ქვეყანა 108, 287, 289.
ყაზანე, ციხე ირანში 248, 303.
ყაზანის ციხე, იხ. ყაზანე.
ყაზახი, სახანო 270.
ყაზის ზეგანი 34.
ყაზი საფარ-ფაშას ციხე 303.
ყალმუხეთი 288.

ყანუხი, მდინარე, იხ. ალაზანი.
 ყარა არტაანი 295.
 ყარა-არტაანის ციხე 303.
 ყარაბალი, ქალაქი 220, 221, 225, 226, 232.
 ყარაბაღლარი, იხ. ყარაბალი.
 ყარაბაღ-ყაზანის სახანო 270.
 ყარათაშლარ, ბოსფორის სრუტესთან 134.
 ყარა თიფი, სოფელი 312.
 ყარა იაკუბი, სოფელი 189.
 ყარა ფალოვა, ციხე 68.
 ყარა კონქი, სოფელი 304.
 ყარამანია 42, 112, 140, 147, 274.
 ყარაპარმანი, მდინარე დუნაის ტოტი 132, 135.
 ყარა-პისარი, ქალაქი. იხ. აგრეთვე ყარა-პისარი შარკი, შიბინ ყარაპი-სარი 41, 187, 188, 189, 194, 330, 355, 356, 359, 360, 438.
 ყარაპისარი საჰბ, აფიონის ყარაპისარი 356.
 ყარა-პისარი შარკი, იხ. შიბინ ყარა-პისარი 194, 356.
 ყარსი 217, 263, 264, 303, 305, 307, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 326, 337, 347.
 ყარსი-დუღმანის ციხე 306.
 ყარსი მარაშასი 306.
 ყარსის ვილაიეთი 306, 307, 310, 312, 410.
 ყარსის ციხე 262, 265, 301, 306, 308.
 ყარსი. ყარა-თაშლიყისა, სელეუქეში 306.
 ყალიზმანი, ქალაქი (აღზევანი) 263, 308, 319.
 ყალიზმანის ციხე 310, 311, 313.
 ყიფჩაღეთი 204, 289.
 ყიფჩაღთა ტრამალი 117.
 ყარამანის ვილაიეთი 421.
 ყარა ფერიე, ციხე 43.
 ყარა ქეჩილ, სოფელი 379, 380, 411.
 ყარა ჩუბუკი, მდინარე 260.
 ყიზილ ადალარი, კუნძულები 153.
 ყინულოვანი ზღვა 34.
 ყირიმი 89, 92, 105, 108, 110, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 151, 285, 286, 287, 288, 289, 368.
 ყოჩპისარი, სოფელი 169.
 ყუბანი, ქვეყანა 118.
 ყუბანი, მდინარე 110, 135, 273.
 ყუზანი, სახანო 270.
 ყურეიშთა მთა 99.

უ

შაბურანი, ქალაქი 278, 280, 283, 284.
 შავი ზღვა 19, 65, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 81, 83, 85, 90, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 105, 108, 109, 110, 117, 124, 127, 129, 132, 134, 135, 136, 138, 142.

164, 170, 171, 176, 186, 188, 194, 196, 273, 283, 285, 321, 323, 324, 337,
356, 357, 365, 371, 430.

შავშეთი 269, 273, 297, 299, 302.

შავშეთის ციხე 302.

შათირი, სოფელი 73.

შაი, სოფელი 269.

შაითან-ყალა, იხ. ქაჯის ციხე.

შანე, დაბა 93.

შანის მთა 373.

შარაბხანე, სოფელი 261, 314

შატი, იხ. შატ ალ-არაბი, ტიგროსი 196.

შატ ალ-არაბი, იხ. შატი

შაქი, ქალაქი 271.

შაქის ციხე 269, 292.

შაჰ-გედიქი, ულელტეხილი 214.

შაჰთა, სოფელი 187.

შეიხ მენანი, სოფელი 355.

შეიხ შამი, დაბა 44.

შელუნის მთა 219.

შემახა 232, 262, 271, 273, 274, 277, 278, 281, 283, 287, 290, 291.

შემახას ციხე 280.

შეჰიდის მთა 247.

შეჰირი, ნაჰიე 348.

შეჰრიზორი, ქალაქი 214, 253.

შევეცია 131.

შიბინ ყარა-ჰისარი, ქალაქი, იხ. ყარა-ჰისარი, ყარა ჰისარი შარკი.

შიბინ ყარა ჰისარი, მთა 94.

შიბინ ყარა-ჰისარის ხევი 355.

შილე, დაბა 71.

შიმონტორნას სანჯაყი, უნგრეთში 339.

შინდერის ციხე, იხ. ქრფრუს ციხე 370.

შირანის ციხე 189.

შირვანი 24, 39, 183, 232, 262, 263, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279,
280, 284, 286, 289, 290, 293.

შირვანის ზღვა, იხ. ხაზართა ზღვა

შირიმი, სოფელი 347.

შირთათის დაბლობი 394.

შირიმი, სოფელი 351.

შურაგელის ციხე 263, 311, 314, 315.

შურამელი, ქალაქი 261.

შურენი, მდინარე 162.

შუშიქის ციხე 207, 212, 213, 214, 215, 216, 337, 340, 342.

ჩ

ჩაგდარი, სოფელი 187, 360.

ჩალდირანის ველი 82, 292, 299.

ჩამლიჯას მთები 65.
ჩანდა, ნავსადგური 101.
ჩანკირი 383, 384.
ჩარდაკის ნავსადგური 142.
ჩარშანბა, დაბა 176.
ჩარშანბა, მდინარე 176, 188.
ჩალლა ღურთა, სოფელი 216.
ჩაშნავირის ხიდი, კიზილ ირმაკზე 380.
ჩაშნიგირ-ქოფურუ 77.
ჩელანის ხიდი 176.
ჩენგელლი, ხეობა 176, 184, 438.
ჩერიზი, დაბა 284.
ჩერქეზეთი 89, 96, 103, 104, 105, 109, 111, 118, 286, 287.
ჩერქეზ-ქერმანი, ციხე 121.
ჩერქესი, დაბა 415.
ჩერქესი, მდინარე 416.
ჩერქესი, დაბა 168, 417, 418, 420, 421.
ჩეხეთი 128, 131.
ჩიველი, მდინარე 404.
ჩიკრიკ (ჩიქრიქ), მდინარე 177, 188.
ჩილდირი 263, 334, 354.
ჩილდირის ველი, იხ. ჩილდირანი.
ჩილდირის ვილაიეთი 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303.
ჩილდირის ციხე 293, 302.
ჩინეთი 13, 289.
ჩინეთ-ხატაეთი 281, 283.
ჩინკალანი 80.
ჩიფთელერი, მთა 164.
ჩიბანი, ციხე 324.
ჩიბანიჯა, ქალაქი 339.
ჩიბან-კულუ, ციხე 72.
ჩიბან ქოფურუსუ, ხიდი 209, 210, 211, 316.
ჩიბან-ყალა, ციხე 430.
ჩოკა, კუნძულები 143, 144, 145, 152.
ჩოკას ციხე 144.
ჩოლის ციხე, იხ. ერქუქი 46.
ჩორბა, სასუბამო 396.
ჩორბას ყაზა 394.
ჩოროსი, სახანო 260.
ჩოროსის ციხე 260.
ჩორუმის, ქალაქი 171, 379, 410.
ჩორუმის სანჯაყი 376, 377.
ჩორუმის ციხე 376.
ჩუბუქი, ყაზა 394, 396.
ჩუკურჯა, ნაპიე 16.

ჩურქის მთები 260.
ჩურქ-სუ, მდინარე 120.
ჩუჩვას კონცხი 110.

ც

ცხვრის ფონი, იხ. კოიუნ გეჩიდ 270.

წ

წახური, სოფელი 291.

ჭ

ჭანიჭი, სანჯაყი 47, 77, 79, 138.

ჭაჭარაქი, სანჯაყი 299.

ჭაჭარაქის ციხე 301.

ჭოროხი 92, 94, 95, 100, 135, 320, 321, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 333.

ხ

ხაზართა ზღვა, იხ. გილანის ზღვა, შირვანის ზღვა, დარუბანდის ზღვა 96, 211, 220, 226, 273, 278, 279, 282, 283, 285, 286, 287, 295, 319.

ხათანი, დაბა 291.

ხათლა, სანჯაყი 300.

ხანის ხეობა 305.

ხარანის მთები 220.

ხარება, ციხე 302.

ხარაჯი, სოფელი 278.

ხარფუთი, ქალაქი 351.

ხასიქი, სოფელი 212.

ხატეთი 202, 289.

ხაფადი, სოფელი 100.

ხერთვისი 299, 300.

ხერთვისის ციხე 301.

ხიდირ ელიასი, დუნაის ტოტი 135.

ხილლიზი, სოფელი 364.

ხლათის ციხე 194.

ხმელთაშუა ზღვა 13, 289.

ხნუსი, სოფელი 347.

ხნუსის სანჯაყი 326, 330.

ხნუსის ციხე 194, 204, 211, 212, 213, 215.

ხობანი, დაბა 94.

ხოთანი, ქვეყანა 202, 281, 283, 289.

ხოი, ქალაქი 257, 260, 428.

ხოის ციხე 259.

ხორასანი 15, 49, 55, 172, 218, 258, 368, 425.

ხოროს-ქერმანი, ციხე 117, 121.

ხოფა, ნავსადგური 100, 327.

ხოშოღლანი, მდინარე 92, 93.

ხოჯა-ბალი, დაბა 267.
ხუჯუჯანი, სანჯაყი 307.

ჰ

ჯაბარის ციხე 196.
ჯათიჯა, იხ. გუმბუშხანე
ჯანიმ რუდი, ნაპიე 241
ჯანჯა, ქალაქი 317.
ჯანჰა, სანჯაყი 81, 82.
ჯასი კურუ-ჩაი, ნაპიე 348.
ჯალინა კულუ ჰისარი, მთა 94.
ჯალირ კანლი-დედე 321.
ჯაყი, მდინარე 302.
ჯაყისმანის ციხე 302.
ჯებელიე, ქალაქი 99.
ჯებჯე-ხანი, სოფელი 351.
ჯევაზირი 357.
ჯემენი, სოფელი 351.
ჯემენიქი, ციხე 42.
ჯერბე 409.
ჯერი ჰასანი, ქალაქი 49.
ჯირუზი, ქალაქი 44.
ჯიქის ციხე 332.
ჯიჰან-კულუ, მთა 37.
ჯულან დერუქი, სოფელი 241.
ჯურისი, სახანო 257.

ჰ

ჰაედაჯა, სოფელი 102.
ჰათმის ციხე 214.
ჰაიჰათის ტრამალი 34, 111, 115, 118, 275, 289.
ჰალისი, იხ. კიზილ ირმაკი.
ჰამადანი 173, 244, 254.
ჰამას სანჯაყი, არაბეთში 341.
ჰამამლი ბოლაზი, ხეობა 168.
ჰამპარის ციხე 303.
ჰამეშდექის ციხე 279.
ჰამიდი, სანჯაყი 294.
ჰამიდი, სოფელი 361.
ჰამიდილი, ციხე 43.
ჰანია, იხ. კანდია 137, 141, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 157, 158.
ჰანიას ციხე 289.
ჰანდრა, ნავსადგური 95.
ჰარუნა, ნავსადგური 105.
ჰარფუთი 408.

შასან-აბადი, იხ. შასან-ყალა
 შასანდენ-ფაზაჩი, დაბა 164.
 შასანის კუნძული, მეწამულ ზღვაში 338.
 შასან-კალე, ციხე 85, 264, 305, 316, 355.
 შასანჭეიფი, ერაყში 196.
 შასან-ყალა, იხ. შასან-აბადი 194, 208, 209, 210.
 შაქარი, ქალაქი 319.
 შაჯი მურადის ციხე 320, 360.
 შაჯი შამზა, სოფელი 170.
 შაჯიქოა, სოფელი 173.
 შაჯი შასანი, ციხე 77.
 შაჯი ჰერამი, სოფელი 258.
 შებსი, სოფელი 192.
 შედიშე, ციხე 196.
 შეიბელი, კუნძული 11, 12, 69.
 შელე, ციხე 196.
 შელექე, ციხე (ჰერექე) 162, 430.
 შემა, ქალაქი 176.
 შერექე (შელექე) კუნძული 155.
 შერსექ დილნი, კონცხი 63, 68.
 შერცოგოვინა 321.
 შერცოგოვინის სანჯაყი 342.
 შეშდექი, ქალაქი 108.
 შეშთრულ, ნაპიე 251.
 შია, ციხე 196.
 შილე, ქალაქი 357.
 შისარლიქი, გორაკი ანკარასთან 398.
 შისარუნჟუ, ნავსადგური 166.
 შიჯაზი 99, 159.
 შულადენდიქარი, სანჯაყი 16.
 შუმუსის სანჯაყი, არაბეთში 341.
 შუსეინ-ყაზი, სოფელი 411.
 شيرات 301.

3. ენტიკურ სახელთა საძიებელი

ა

აბაზა, ხალხი 83, 89, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 273,
 333, 337, 338, 420, 439.
 აბისინელები 98.
 აღის ტომი, არაბეთში 353, 358.
 ავარები 283, 291.
 ავსტრიელები 98.
 ავშარები 236, 252, 253, 261.

ვეშარები მთისა 237.
აკ-კოაუნლუ 192, 194, 198, 199, 305, 311, 314, 319, 347.
ალაკარიშ, ტომი 106.
ალბანელები 99, 100.
ალევი 98.
ალყირელები 146, 149, 151.
ამალეკები 174, 181, 183, 370.
არაბები 97, 98, 100, 136, 249, 284, 338, 341, 364, 428, 436.
არტები 83, 101, 102.
არლანები 83, 100.
არსლან-ბეის ელი 111.
აფნუ, 98.
აშალილი 83.
აშლილი 104, 106.
აჩიკ ბაში (იმერლები) 98, 297, 332, 342.
ახჩფსი, ტომი 106.

ბ

ბათლი, ტომი 111.
ბაკა თურქმანები 282.
ბამბანნი, 98.
ბარდაკლი, ტომი 111.
ბალენესქი, ხალხი 98.
ბეი ნამაზის ტომი (თურქული) 370.
ბენი ესფერი, ტომი 285.
ბერბერები 97, 98.
ბერძენები 12, 13, 14, 17, 26, 40, 65, 79, 80, 81, 94, 133, 137, 148, 151, 169, 174,
194, 312, 320, 321, 356, 426.
ბესარაბიელი თათრები 110.
ბესნი, ტომი 274.
ბესნი, ჩერქეზთა ტომი 111.
ბიზანტიელები 68, 74, 162, 370, 372.
ბოზადუკი, ტომი 274.
ბალთუკა, ტომი 274.
ბოსნიელები 98, 414.
ბოშები 319.
ბუზულუკები 83, 103, 111.
ბულთაკა, ჩერქეზი ტომი 111.
ბულღარელები 98.
ბსლბ, ტომი 106.

გ

გენუელები 72, 73, 79, 80, 81, 98, 108, 112, 121, 122.
გერმანელები 34.
გეჩიები 83, 101.
16. გ. ფუფურიძე

გურიელი (გურულები) 297.
გოქდოლაკები 201, 220, 225, 236, 237, 268, 271, 289, 292, 296, 314.
გურისტანი, ხალხი 98.
გურჯი, იხ. ქართველები.

ღ

დადიანის ხალხი იხ. მეგრელები.
დანიელები 98.
დარი 97.
დაღისტნელები 269, 274.
დაჰიკი 97.
დევის ელი 111.
დიდი ქანზები, იხ. დიდი ჩანდები 83, 101.
დოლაკები, იხ. გოქდოლაკები 237.
დუდუშკა, 98.
დუმბუ 98.
დუმბული 236, 255.
დუმდუმი 236, 255.
დუმი 98.
დუნკარკიზი 98.

ქ

ებრაელები 13, 17, 66, 97, 198, 219, 221, 255, 297, 319, 401, 426.
ესგან 98.
ესპანელები 98.

ვ

ვაი ფილა (ტომი) 106.
ვენეციელები 98, 143, 144, 147, 151, 153, 155.
ვლახეთ-მოლდაველები 110.
ვლახები 98

ზ

ზანგები 98.

თ

თავსანან, ჩერქეზ. ტომი 111.
თათრები 45, 97, 98.
თათრები ყალმუხეთისა 288.
თათრები ყირიმისა 110, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 235, 286, 288
თაის ტომი 99.
თაკაკუ ჩერქეზები 102.
თაკაკუზანა, ტომი 274.
თარაქამები 225, 236.
თეთრბატკიანები, იხ. აკ-კოაუნლუ.

თემუდნს ტომი 358,

თერე 237

თუთი, ხალხი 98.

თურქები, იხ. ოსმალები 35, 72, 98, 117, 137, 149, 165, 166, 168, 170, 186, 201, 272, 350, 368, 370, 379, 384, 386, 423, 426.

თურქესტანელები 362.

თურქმანები 98, 201, 259, 261, 267, 268, 269, 271, 272, 278, 279, 280, 282, 310, 320, 357, 367, 380, 384, 438, 439, 440.

0

იაკუბნი 98.

ით თილი, ტომი 271.

იმერელი, იხ. აჩიე ბაში.

ინგლისელები 98.

ინდოელები 249.

ისრაელები, იხ. ებრაელები.

იუდაველი, იხ. ებრაელები.

კ

კაბაბათა 98.

კახაკები 72, 75, 77, 80, 89, 94, 109, 110, 113, 114, 121, 133, 134, 151, 188, 280, 281, 283, 323, 324, 325, 326, 330, 335, 356, 357.

კაიათაკები 271, 272.

კამუები 83, 102.

კარაი 98.

კარაკუ 98.

კირამანიკი 98.

კოზაკი 98.

კონჯუ 98.

კობტები 13, 17, 198, 401.

კობტები (ანატოლიისა) 401.

კუთასები 83, 105.

კურულ 98.

ლ

ლაზები 80, 83, 84, 91, 94, 95, 99, 100, 325.

ლაზიელები, იხ. ლაზები.

ლათინები 13, 98.

ლექები 98.

ლოტორიანი 98.

ლუბეკის ხალხი 128.

მ

მადიარები, იხ. მაჯარი.

მაზანდარანელები 214, 215, 218, 269.

მაიბურნუ 98.

მალტელები 110, 136.

მამსუხი, ტომი 274.

მამშუხ ჩერქეზები 101, 111.

მანგიოლი, ტომი 111.

მანსურლუ, ტომი 111, 118, 122.

მაროკოელები 98.

მარბინი, 98.

მაჯარი, (უნგრელები) 98, 106.

მაჰმუდი, ტომი 214.

მეგრელები (დადიანის ხალხი) 95, 96, 98, 106, 297, 298, 323, 324, 330 331, 332, 333, 335.

მოლდაველები 98.

მონღოლები 98, 221, 225, 249, 251, 258, 271, 272, 279, 282, 284, 306.

მოსკოვის ხალხი 98.

მულთანი 98.

მუნჯი 98.

მულანღი 98, 278.

მქლეი, ტომი 106.

ნ

ნაკშივანლი, ტომი 111.

ნატუკაჲ, ჩერქეზ. ტომი 111.

ნეთიჯე 83.

ნეეფო, ჩერქეზ. ტომი 111.

ნოვრუზის ელი 111.

ნოლაელები 98, 109.

ნოღული 98.

ნუბიელები 98

ო

ოაიხპრუ, ტომი 106.

ოუკარილი 83.

ოურთაქები ყირიმისა 118.

პ

პოსმალები 5, 10, 15, 26, 40, 41, 46, 48, 56, 65, 73, 79, 81, 82, 109, 110, 120, 121, 122, 132, 134, 137, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 156, 157, 174, 176, 181, 193, 194, 204, 207, 213, 214, 215, 220, 221, 230, 231, 232, 233, 253, 254, 265, 266, 267, 268, 270, 273, 274, 275, 280, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 306, 307, 319, 324, 326, 331, 332, 339, 352, 367, 374, 385, 396, 401, 443.

პოღუზები 271, 272, 423.

ჰ

ჰოლონელები 98.

ჰორტუგალიელები 98.

შ

ჟანე, ჩერქეზ. ტომი 111.

რ

რუსები 73, 78, 98, 109, 110, 126, 133, 285, 330, 331.

ს

საზ. 98.

საძი აბაზა, ტომი 102, 107, 337, 338.

სელჩუკები 14, 40, 43, 166, 174, 184, 376.

სერბები 98.

სეჟე 98.

სეჯუნლუ, ტომი 111.

სინდი, 98.

სირიელები 177, 255.

სირჯა 98.

სლავეები 98.

სომხები 17, 54, 98, 179, 189, 196, 198, 201, 202, 211, 215, 216, 221, 250, 251, 268, 271, 292, 296, 304, 312, 314, 359, 401, 407, 410.

სოჟე სუ, ტომი 83, 104, 105.

სოჩა, იხ. სოჭაები.

სოჭაები, იხ. სოჩა 83, 102, 103.

სპარსელები 51, 84, 97, 98, 201, 214, 218, 220, 231, 233, 239, 249, 250, 252, 258, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 273, 275, 278, 280, 281, 284, 286, 291, 294, 295, 296, 305, 306, 309, 310, 311, 312, 314, 340, 428.

სუდანელები 98.

ტ

ტალბანი 98.

ტიშანი 98.

ტუნისელები 98.

უ

უზბეგები 98, 283.

ულანლი, ტომი 111.

ულუ-ნოღაელები 111.

უნგრელები, იხ. მაჯარი, მაღიარი.

ურლუ, ტომი 111.

ურუმბით-ნოღაელები 111.

უსუვიში, ტომი 104.

ფ

ფალფური 97.

ფეთიანიში ქურთები, 225.

ფრანგები 98, 99, 400.

ფრენკები (ვერობელები) 98.
ფულთუკაჲ, ჩერქეზ. ტომი 341,
ფუშრხი, ტომი 106.

ძ

ქართველები 89, 95, 98, 126, 191, 223, 243, 275, 268, 270, 281, 292, 293, 294,
296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 311, 314, 318, 321, 323, 327, 332, 334,
336, 341, 342, 362, 415, 436.

ქეზეჟი 98.

ქელაბი 98.

ქეჩინ-ნოღაელები 111.

ქულეჟები 279.

ქურთები 196, 201, 208, 211, 212, 213, 214, 216, 271, 320, 350, 380.

ყ

ყაბარდოელები 111, 274.

ყალმუხები 34, 98, 279, 281, 283.

ყარა დაიაკი თათრები 122.

ყარაყოფუნლუ, იხ. შავბატკნიანები 298, 306, 351

ყივჩაღები 117, 119, 285, 286, 287.

ყიზილბაშები 158, 207, 208, 226, 236, 265, 293, 300.

ყუნანი, ტომი 279.

ყუმუხები 98, 269, 271, 272, 279, 282, 284, 285, 288.

ყურეშები 98, 99, 100, 106.

ყურეში ალბანელები 99.

შ

შავბატკნიანები, იხ. ყარაყოფუნლუ

შალაჟი, ჩერქეზ. ტომი 111.

შეიდაკ-ნოღაელები 111.

შეფაჟე 109, 274.

შეეციელები 98.

შირვანელები 278.

შირინლი 111.

ჩ

ჩამბა 83.

ჩანდები 100.

ჩანდები მთისა, იხ. ჩანდები 100.

ჩალათი 98.

ჩაჩები 96, 100.

ჩერეუზები 89, 100, 102, 104, 108, 126, 279, 288, 333, 337.

ჩეჟეშქელი 111.

ჩეხები 98.

ჩინ-ხატაელები 98.

წმკურს 106.
წობანელი 111.
ჩორლუ 376.

ს

ხათინი 98.
ხალჯანი 236.
ხაშიმი 98.
ხისი აბაზა 420.
ხორვატები 98.
ხუთუფაი 274.

ჰ

ჟაჭები 83.
ჟეჯილკანი 98.
ჟინების ხალხი 13.
ჟმბა 103.

შ

შიდუშაკი 98.
შეშთეკი 98.
შინდი, შინდუსტანელები 98.
შოლანდიელები. 98.

ეპლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ II ნაკვეთის
სამიგბლები

პირთა სამიგბელი

ა

- აბაზა მეჭჳედ-ფაშა 81, 83, 86
აბაზა-ფაშა ჭჭჩჭე 81
აბას I (1587—1629) 92, 94, 100, 108, 130, 167
აბას II (1642—1667) 92, 104
აბასელები 90, 97, 113
აბდ ალ-აზიზი 64
აბდ ალ-განი 64
აბდ ალ-კადირ ალ-გილანი 54
აბდ ალ-მალიქი, ხალიფა (685—705) 64, 122
აბდ არ-რაჰიმ ბენ ემირ მერზიფონი 120
აბრაამი (იბრაჰიმი) 83
აბრამოვიჩი ზ. 9
აბუ ბაქარი, ხალიფა 632—634) 89, 125
აბუ-ს-სუუდი 60, 64
აბუ სუფიანი 124
აბუ ჰანიფა 85
ადამი 21
აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ ბაიბარს I ალ-ბუნდუქდარი, იხ. ბაიბარს I.
ათსიზი 7
აკილი 95
აკ შამს ედ-დინ მეჰმედ ბენ ჰამზა 59
ალა ედ-დინ ქეიქუბად I 51, 59
ალა ედ-დინ ქეიქუბად II 60
ალემშაჰი 63
ალექსანდრე („საქართველოს მეფე“) 35
ალექსანდრე 103
ალექსანდრე მაკედონელი 35, 43, 57, 65, 73
ალექსანდრე, იმერეთის მეფე 33
ალექსანდრე III, იმერეთის მეფე (1639—1660) 115
ალექსანდრე-ხანი 34
ალექსანდრე-ხანბს ძე 103
ალი, ხალიფა (656—661) 48, 55, 90, 95, 132, 168
ალი ბენ სალიჰი 64
ალი-ეფენდი 103
ალი ყული-ხანი 108
ალიშერ ნავოი 48
ალი ჩელები 109
ალკას-მირზა 91, 104
ამინი, ხალიფა (809—813) 90
ამირგუნა-ხანი 101
არაბ-საიდი (ყარა საიდი) 50
არისტოტელი 20
არლუნ-ხანი 90
ასავი (ასავ იბნ ბერჰადა) 83
აფრასიაბი 24, 63, 88, 89, 97, 113
აშურბეილი ბ. 10
ახუნდოვი ა. 108
აჩჩა კოჯა 51
აჰმად არ-რეფაი 55
აჰმედ ბედევი 55
აჰმედ I, სულთანი (1603—1617) 6, 58, 61, 65, 66, 72, 79, 124, 147
აჰმედ-ბეგი ლალოშ 103
აჰმედ ისავენ ხოჯა 63, 103
აჰმედი „ბადაზეთ II-ს შვილი) 63
აჰმედ-ფაშა 119
აჰმედ-ფაშა, დიდგვზირი 127
აჰმედ-ფაშა თუზქერეჯი, იგივე ჰენარფარა, დიდგვზირი 116, 117

აპმედ-ფაშა მელეკ 6, 14, 16, 17, 60, 61,
68, 87, 88, 93.

აპმედ-ფაშა სარი 101

აპმედ-ფაშა ქუჩუქ, 101

აპმედ-ფაშა ჰერსეკ-ოღლუ 65, 71

აპმედ ჩელები 125

აპმედ ჭალაირი 109

აჰმეს-ეფენდი, მულარისი 6

ბ

ბაბინგერი ფრ. 7

ბაგრატ-ხანი 31

ბაბაშეთ I, სულთანი (1389—1402) 48,
52, 53, 61, 62, 63, 79, 109, 118, 153,
161, 168

ბაბაშეთ II, სულთანი (1481—1512) 53,
62, 63, 65, 67, 71, 110, 142

ბაბაშეთ-ფაშა, დიდგვზირი 62

ბაიბარს I (1260—1277) 93

ბაკი-ფაშა ქეთენჯი ომერ-ფაშას ძე 39,
117

ბანვანი 21

ბარტოლდი ვ. ვ. 10, 18, 103

ბრუნი ფ. კ. 9

ბაჰადირ-გირეი-ხანი 15, 23

ბაჰრამი, სასანელი 94

ბეგუმ 114

ბედრ ედ-დინ სიმავე 62

ბელკისი//ბილკისი 50

ბეჟანი 98, 113

ბეჟა, იხ. საფარ-ფაშა

ბითლისი 43

ბიჟან იბნ გაიუმარს ბენ გულარზი 98

ბლაიხშტაინერი რ. 71, 109, 116

ბორჩქლუჯე მუსტაფა 62

ბ

გაბაშვილი ვ. ნ. 31, 32

გაიუმარსი 98

გაიუმარსი, „შაჰ-ნამეს“ გმირი 102

გაიუმარსი, შირვანშაჰი 102

გარბუზოვა ვ. ს. II

გვახარია ა. ა. 125

გიორგი სააკაძე. იხ. მავრულ-ხანი 41,
128

გორღლევსკი ვ. II

გულარზი 98

გულშენი იბრაჰიმ 54

დ

დადიან-ბეგი 33

დავთარდარ ზადე მეჰმედ-ფაშა, იხ. მეჰ-
მედ-ფაშა დავთარდარ ზადე

დავით XI, იხ. დაუთ-ხანი

დანიშმენდი 59

დარიოსი 75, 89

დარიოს III კოდომანი 65

დაუთ-ხანი — დავით XI (1564—1579)
43, 44, 107

დედე კორკუდი 106

დეველეთ გირე-ხან I 71

დეველეთ მირზა-ხანი. იხ. რიზა ედ-დინი

დელი-ჰასანი 51, 52

დელი ჰუსეინ-ფაშა 72

დემირ სერჰანი 32

დერვიშ-ალა—ქართველი 41

დესპოტ-ოღლუ 62

დილავერ-ფაშა დელი, ქართველი ფაშა
41, 117

დუბინსკი ა. 9

ე

ეგნატაშვილი ბერი 43

ეკლია ჩელები 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52
53, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 119, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 133,
134, 135, 136, 142, 144, 146, 148, 154,

155, 156, 157, 160, 161, 163, 164, 165,
170, 171, 172

ეზდიგერდ II, სასანიანთა შაჰინშაჰი
(438—457) 103

ეზდიგერდ III 97

ემირ-სულთანი (ემირ-ჩელები, ემირ-
ეფენდი) 48

ენოქი 50

ეაუბ 76

ერეკლე 103

ერთორული 49, 51, 59

ერ-სულთანი 126

3

ვარდარ ალი-ფაშა 16, 38, 118, 119, 124

ვარვარ ალი-ფაშა, იხ. ვარდარ ალი-ფაშა
ვასიყი 64

ვახუშტი ბაგრატიონი 43, 44, 45, 87,
111, 112, 113

ვეისი (ოვეის ბენ მეჰმედი) 56

ვეკაშინი 62

ზ

ზაქარია 122

ზაჰირ სეიფ ად-დინ ბარკუჯი, მამლუქთა
სულთანი 118

ზრინი მიკლოშ 117

ზრინი ნიკოლა 17

ზრინის ძე 117

ზულეაზა 125

ზულფაკარ-ხანი 24

ზუჰური დანიშმან 7, 47

თ

თაჰარ მეჰმედ-ფაშა. იხ. მეჰმედ-ფაშა
თაჰარ

თათთაზანი 60, 117

თაჰმასბ I (1524—1576), იხ. შაჰ-თამაზი
91, 98, 100, 101, 102, 104

თეიმურაზ I (1634—1648) 30, 31, 34,
105, 115

თემურ-ლენგი 52, 53, 60, 71, 88, 109,
110, 114

თორლაქ ქემალი 62

თოხთამიში 71

თუმან-ბეგი 63

ო

იაკუთ მუსთასიმი 81, 93

იანკო 21

იბრაჰიმ I, სულთანი (1640—1648) 6, 20,
39, 48, 72, 78, 79, 80, 87, 117, 118,
119, 127

იბრაჰიმ-ეფენდი რუზნამენჯი 80

იბრაჰიმ-ფაშა 169

იბრაჰიმ ფეჩევი 5, 45, 46, 83, 84, 86,
101, 103, 104, 107, 109, 113, 128

იბრაჰიმ შეიხ-შაჰი, სეფიანი (1427—
1447) 99, 100

იბრაჰიმი, შეიხ ჰაიდარის შვილი 100

იბშირ-ფაშა 124

იღრისი (ენოქი) 21, 50

იეზდიგერდი 43

ილხანები 90

იმამ-ყული-ხანი, ყიზილბაშთა სარდალი
108

იოსებ მშვენიერი 125

ისმაილ I, შაჰ-ისმაილი (1501—1524) 61,
67, 91, 96, 99, 100, 110

ისმაილ II (1576—1577) 98, 100

ისქანდერ ზულკარნაინი, იხ. ალექსანდრე
მაკედონელი

ისქანდერი 89

იუსტინიანე, იმპერატორი 53

იუსუფ-ფაშა ჯილაღა ზადე 101

კ

კაიდაფე 57

კალგაჰ-სულთანი 74

კალენდერ-ოღლუ 1. (1526—1527 წწ.
აჯანყების მეთაური) 50

კალენდერ-ოღლუ 2. (1592—1608 წწ.
აჯანყების მეთაური) 50

კანსუ ელ-გური 67

კაჰა-სულთანი, მურად IV-ს ქალიშვილი
61, 88, 163

კარა მურსალი, კაფუდანი 173

კარუნი 65, 88

კილიხ არსლან I დაუდი (1092—1107)

82

კილიხ არსლან II (1116 — 1156) 82

კორკუდი 63

კოჩიბეი გორიჯელი 32

კრაჩკოვსკი ი. ი. 18, 19

ლ

ლალა მუსტაფა-ფაშა, სადრაზამი 78, 84, 102, 103, 104, 107, 113

ლალა-ფაშა 43, 44, 45

ლევან II დადიანი (1611—1657) 33, 115

ლევან-ხანი 34

ლევან-ხანის ძე 103

ლუარსაბ II 31

ლუდოვიკო II (უნგრეთის მეფე) 73

მ

მადიანი 21

მავრულ-ხანი 41, 128. იხ. გიორგი სააკაძე

მამლუქები 93

მამლუქები ეგვიპტისა 109, 114, 118

მამუნი. ხალიფა (813—833) 90

მანი 53, 150

მანუჩარ III, სამცხის ათაბაგი 111

მაჭდი 62

მაჰმუდ-ფაშა კოჯა 119

მაჰმუდ ლაზნევი 86

მაჰ-ფეიქერ-სულთანი, მურად IV-ს დედა 118

მილოში 51

მინორსკი ვ. ფ. 91, 106

მიპრი-ხათუნი (მიპრი მაჰ) 82

მოავია I, ხალიფა (661—680) 124

მელექ აჰმედ-ფაშა, (იხ. აჰმედ-ფაშა მელექ)

მელექ-ყაზი (დანიშმენდი) 59

მენგლი გირეჟ-ხანი 2, 70

მერვანი, არაბთა სარდალი 109

მერვან I (683—685) 97

მერვან II (744—750) 89, 97

მეჰმედ I (ჩელები), სულთანი (1413—1421) 53, 54, 62, 63, 79, 169, 170

მეჰმედ II (ფათიმი), სულთანი (1451—1481) 5, 51, 53, 54, 59, 60, 62, 63, 67,

71, 119, 131, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 160, 161, 164, 167

მეჰმედ III, სულთანი (1595—1603) 6, 51, 64, 66, 88, 89, 102

მეჰმედ IV, სულთანი (1648—1687) 32, 61, 119, 127

მეჰმედ-ალა 58, 79

მეჰმედ-გირეჟ IV 17

მეჰმედ-ეფენდი, კალიგრაფი 6

მეჰმედ ზილი დერვიშ, ეელიას მამა 5

მეჰმედ კათორჯი-ოღლუ, ჭელაღი 129

მეჰმედ ნაკიშბენდო, შეიხი 155

მეჰმედ სურეჟა 86

მეჰმედ-ფაშა გურჯი 85, 117

მეჰმედ-ფაშა დავთარდარ ზადე 15, 80 117, 124, 127

მეჰმედ-ფაშა დერვიშ, დიდევზირი 127

მეჰმედ-ფაშა თაბანი მასნი დიდევზირი 24, 41, 86, 128

მეჰმედ-ფაშა თაჰარ, სადრაზამი 68, 84

მეჰმედ-ფაშა კოჯა, ქართველი 41

მეჰმედ-ფაშა სოლაჟ ფერჰად-ფაშას ძე 45, 46, 107

მეჰმედ-ფაშა სულთან ზადე 74

მეჰმედ-ფაშა ქაფურულუ 121, 124

მეჰმედ-ფაშა ჩერქეზი, დიდევზირი 85

მეჰმედ-ფაშა ჭივან კაფიჯი-ბაში 80

მეჰმედ ყარა ჰაიდარ-ოღლუ, ჭელაღი 129

მეჰმედ შერიფ-ფაშა 56

მუთავაქილი, ხალიფა (847—861) 90

მუთასიმი, ხალიფა (833—842) 90

მუმენდი (მეიმენდი) ავშართა ხანი 98

მურად I, სულთანი (1359—1389) 50, 52, 53, 60, 63, 143

მურად II, სულთანი (1421—1451) 51, 54, 60, 63, 133

მურად III, სულთანი (1574—1595) 6, 28, 43, 51, 66, 84, 88

მურად IV, სულთანი (1623—1640) 6, 24, 25, 47, 48, 61, 65, 72, 80, 85, 87

88, 92, 101, 117, 118, 128, 161, 163

მურად-ალა ყარა 126

მურად-ფაშა კუფუჯუ 79
მურთაზა-ფაშა, ერევნის მმართველი 80,
85
მურთაზა-ფაშა, ქართველი 16, 38, 41,
127, 128, 170
მურთაზა-ფაშა ყარა 32
მურვან ყრუ, იხ. მერვანი
მუსა-ფაშა, კაფუღანი 101
მუსა ჩელები, უფლისწული 53, 62, 79
მუსტანსირი, ხალიფა (1226—1242) 97.
113
მუსტასიმი, ხალიფა (1242—1258) 97,
113
მუსტაფა I, სულთანი (1617—18, 1622—
23) 6, 63, 79, 80, 108
მუსტაფა-ფაშა მარაშას ვალი 107
მუსტაფა-შაფა თეჰელი 84
მუსტაფა-ფაშა კოჯა 105
მუსტაფა-ფაშა ლალა, იხ. ლალა მუსტა-
ფა-ფაშა
მუსტაფა-ფაშა ყარა, სადრაზამი 48, 72,
87, 117
მუსტაფა-ფაშა ჩობან 137
მუსტაფა-ფაშა ჯანფოლად ზადე, კაფუ-
ღან-ფაშა 86
მუჰამედი 47, 65, 76, 77, 95, 96, 97, 99,
105, 123, 131, 132, 155, 160, 168,
174, 175
მუჰამედი I გუმუშ-თეგინი 59
მუჰამედი ხუდაბანდე (1576—1588) 91.
98, 100

5

ნაზიფ-ფაშა 124
ნაიმა მუსტაფა 5
ნაიშბენდი მუჰამედი 54
ნასირ ად-დინ აბდ ალ-ლაჰ ბაიდავი 141
ნასირ ად-დინ ფარაჯი, იხ. ფარაჯი
ნასუჰ-ფაშა 66
ნერიმანი 116
ნეფი, პოეტი 87
ნიზამი განჯელი 73
ნიჟუფერ-სულთანი — ჰოლოფირა 50
ნიმროდი 83

ნუშანი 53, 85
ნუშან იბნ საბითი 126

Q

აზიდ II, ხალიფა (720—724) 105
აანვანი 50
აგვანის ძე, იგივე ბაკანის ძე 117
აჰიდ I, ხალიფა (680—683) 95
აუსუფ-ფაშა 78

ო

ოლჯათუ-ყაენი (1304—1317) 94
ომელები 89, 105, 109, 122, 171
ომარი, ომაელთა ხალიფა (717—720) 64
ომარ I, ხალიფა (634—644) 77, 90, 99,
113
ომერ გულშენ დერვიშ 6
ორხან-ბეგი 48, 49, 50, 60, 132, 173
ოსმან I, (1289—1326) 24, 48, 49, 50,
51, 59, 60, 76
ოსმან II, სულთანი (1618—1622) 6, 80,
83
ოსმან I, ხალიფა (644—656) 90
ოსმან-ფაშა 44, 92
ოსმან-ფაშა გოშულ იხ. ოსმან-ფაშა
ოზდემირ ზადე
ოსმან-ფაშა ოზდემირ ზადე 28, 72, 91,
105

პ

პეტრუშევსკი თ. პ. 91, 98, 104, 110
პიეტრო დელლა ვალლე 31
პლასკოვიჩკა-რიმკიევიჩი ს. 9

ჟ

ჟელტიკოვი ა. დ. 6

რ

რაბია ზადეია 69
რაიჰმანი იან 9
რაიკოცი 17

რაშიდ ად-დინი 93, 94
რეშათ ეკრემ კოჩუ 7
რიზა ედ-დინი, ნახჭევანის ხანი, ქართვე-
ლი, იგივე დევლეთ მირზა-ხანი 41
რომის პაპი 78
როსტომ-ხანი 30, 31, 42, 116
რუსთემ-ფაშა სარი 56
რუპი, იხ. მერზიფონ 120

ბ

საადი ზადე 6
საადი შირაზელი 75
სააკაძე გიორგი, იხ. გიორგი სააკაძე
საამი 116
საბანოვიჩი პ. 9
სა'დ ად-დინ ალ-ჯიბავე 54
სადრ ედ-დინი, არდებილის შეიხი
(1334—1392) 99
საილი ჩელები 18
სალიპ-ფაშა 80
სარი სალთიკ 75
სარმასაკჩი ზადე სულეიმან-ეფენდი 64
სასანელები 90, 92, 94, 97, 99, 103, 108
საფარ-ფაშა, ახალციხის ფაშა 32, 38,
41, 111, 115, 119, 124
საფაჩი 113
საფრასტიანი ა. ხ. 9, 10
სეიდი აჰმედ-ფაშა კოჯა ყაზი 38, 39, 70,
117
სეიფ ალი-ხანი 15
სელიანიჭი მუსტაფა 5
სელიმ I, სულთანი (1512—1520) 22,
56, 63, 65, 67, 110, 135, 147, 175
სელიმ II, სულთანი (1566—1574) 6,
53, 64, 84
სერთოღლუ მიდპატ 84
სეფი I (1629—1642) 41, 91, 92, 100
სეფი ედ-დინი, არდებილის შეიხი 96,
98, 99, 100
სეფიანები 67, 87, 91, 96, 98, 99, 106,
136
სეფანიძე მ. ხ. 35, 107, 108, 110, 111,
115
სიმონ მეფე 31, 43, 45, 46, 58

სინანი, ხუროთმოძღვარი 55, 58, 64, 79
სინან-ფაშა ჯიღალე ზადე, სადრაზამი 91
სინიმარი 94
სკანდერ-ბეგი 146
სოკოლოვიჩი 84
სოლომონ ბრძენი 50, 83
სულეიმან I, სულთანი (1520—1566) 6,
50, 56, 60, 63, 64, 67, 73, 84, 91, 101,
104, 105, 137, 139, 142, 147, 150
სულეიმანი, სელჩუკი 59
სულეიმანი, უფლისწული 53, 79
სულეიმან, ომაელთა ხალიფა (715—717)
64, 66
სულთან-ალი, არდებილის შეიხი (1492—
1494) 100

ტ

ტვერიტინოვა ა. ს. 6, 8, 121
ტიტცე ანდრეას 66

უ

უზუნ-ჰასანი 66, 67, 93, 109, 110, 118
უსამა 97
უშანგ-შაჰი, ფეშადიანი 97

ფ

ფარაჯი, (ნასირ ად-დინ ფარაჯ) ეგვიპ-
ტის მამლუქთა სულთანი (1399 —
1405; 1405—1412) 109, 118
ფარსადან გორგიჯანიძე 43
ფატიმა, მუჰამედის ქალიშვილი 95, 132
ფარჰადი 73, 75, 94
ფერიდუნ-ბეა 128
ფერჰად-ფაშა 89, 94, 101
ფეჩევი იბრაჰიმ, იხ. იბრაჰიმ ფეჩევი
ფიალა-ფაშა, კაფუღანი 101
ფიდაკა 22
ფირდოუსი 88, 125
ფუზულ (ფიზულ), პოეტი 68, 94

ქ

ქეთენჯი ომერ-ფაშა 14
ქემანქემ ყარა მუსტაფა-ფაშა, იხ. მუს-

ტაფა-ფაშა ყარა
ქენან-ფაშა კოჯა, ქართველი 41, 72
ქრფრულო-ფაშა 38
ქუთფაჯ-ფაშა 39, 117

უ

უაზან-ყაენი (1295—1304) 90, 94
ყარა აჰმედი, ევლიას პაბა 5
ყარა-აზიჯი 50, 51, 52, 120, 121
ყარა-აჟლუკი, თეორბატკნიანთა სუ-
ლთანი (1378—1435) 110
ყარა-იუსუფი 109, 114
ყარა მუსტაფა-ფაშა, იხ. მუსტაფა-ფაშა
ყარა.
ყიფშიძე ი. 10, 69

ფ

შარაფეთთინ თურანი 84
შაჰ-აბას I, იხ. აბას I
შაჰ-აბას II იხ. აბას II
შაჰ-თამაზი, იხ. თაჰმასბ I
შაჰ-იაკუბი 94
შაჰ-მაკსუდი 93
შაჰროჰი, შირყანშაჰი 104
შაჰრუჰი, თემურიდი 88
შაჰ-სეფი I, იხ. სეფი I
შემს თავრიზელი 125
შერეფ-ზან ბილთის 106
შერყაშიძე 69
შიმერი 95
შირინი 94

ჩ

ჩავეშ-ფაშა ქუჩუქ 129
ჩანდარლი ყარა ჰალილი 156
ჩელები ალი 5
ჩელები ევლია, იხ. ევლია ჩელები
ჩელები ისა 63
ჩელები მუსტაფა (ყრუ) 63
ჩელები სულეიმან 63
ჩელები სულეიმან სარმასაკჩი ზადე, იხ.
სარმასაკჩი ზადე სულეიმან-ფეფენდი.
ჩელები ქათიბ 5, 26

ჩელები ჰასან, კალიგრაფი 63
ჩინგიზ-ყაენი 89, 90, 97
ჩიჩუა (ლაზები) 68, 69
ჩობანიანები 87
ჩხეტია (ლაზები) 68, 69

ხ

ხვარაზმ-შაჰი 156
ხიზრი 52, 121
ხორმიზდ IV, სასანელი შაჰინშაჰი (579—
590) 106
ხოსროვ I ანუშირვანი (531—579) 83,
92, 99, 106
ხოსროვ-ფაშა, დიდვეზირი 83
ხუდაბანდე მუჰამედ. იხ. მუჰამედ ხუ-
დაბანდე

ჯ

ჯამი, პოეტი 125
ჯაფარ-ფაშა 113
ჯაფერ-ი სადიკ, იმამი 99
ჯაფერ-ფაშა თავაში (ჰადიმი) 92, 98
ჯელალ ედ-დინ რუმი 54, 57, 118, 125,
126, 151
ჯელალი, აჯანყების მეთაური 175
ჯელალი, შეიხი 50
ჯემ-შაჰი 63
ჯემშიდი 89
ჯენნეთ-ოღლუ 52
ჯეჰან-შაჰი (1436—1467) 93
ჯივან კაფიჯი-ბაში მეჰმედ-ფაშა. იხ.
მეჰმედ-ფაშა ჯივან კაფიჯი-ბაში.
ჯინჯი ხოჯა 119
ჯიქია ს. ს. 10, 58, 68, 69, 84, 86, 87,
91, 101, 104, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 116, 128

ჰ

ჰაიდარი, არდებლის შეიხი (1460—
1488) 99, 100
ჰაიდარ-პირზა, შაჰ-თამაზის შეილი 91,
102
ჰაიდარ-შაჰი 91

- ჯამდონ მუჰამედ ჰამდ ულ-ლაჰი, პოეტი 125, 126
 ჰამერი ი. 8, 9
 ჰამზა 97
 ჯამზა, შეიხი 175
 ჰამზა-მირზა 91
 ჰამიდ-ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამი 6
 ჰარუნ არ-რაშიდი (786—809) 90
 ჰასან თავილი, იხ. უზუნ ჰასანი
 ჰასანი, ხალიფა ალის შვილი 95
 ჰასან-ფაშა 46, 113
 ჰასან-ფაშა ჰადიმი, დიდვეზირი 102
 ჰაფეზ ერაყელი 68
 ჰაფეზ შირაზელი 68
 ჰაჯაჯ იბნ იუსუფი 28, 122
 ჰაჯი ბაირამ-ველი, შეიხი 123
 ჰაჯი ბექთაშ-ველი 54
 ჰერსეკ-ოღლუ (ზადე) აჰმედ-ფაშა, იხ. აჰმედ-ფაშა ჰერსეკ-ოღლუ
 ჰიალი-ეფენდი 63
 ჰიშამი, ხალიფა (724—743) 109
 ჰოლოფირა (ნილუფერი) 50
 ჰულაგუ-ყაენი, ილხანი (1258—1265) 90, 97, 113
 ჰუსეინ ბაიკარა 48, 49
 ჰუსეინ-ეფენდი, შეიხ ულ-ისლამი 64
 ჰუსეინი, ხალიფა ალის შვილი 94, 95, 132
 ჰუსეინ-ფაშა დელი 129
 ჰუსეინ-ფაშა დიშლენქ 86
 ჰუსენკა-შაჰი 89

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

ბ

- ბაზას ქვეყანა 27, 30, 34
 ბისინია 7, 14, 18
 ბდანა 18
 ბდრიანოპოლი, იხ. ედირნე,
 აესტრია 14, 17, 51, 56, 120, 121
 ბერბაიჯანი 10, 14, 22, 66, 68, 87, 92, 100, 101, 104, 106, 109 165
 ბერბაიჯანი სამხრ. 94, 96, 99
 ბერბაიჯანი ჩრდ. 94
 ბზია 29
 ბზოვი 9, 12, 15, 18, 20, 23, 24, 27, 71, 72, 74, 78
 ბზოვის ზღვა 73, 74
 ბზოვის ციხე 75
 ბბაზარ 123
 ბინთაბი 18
 ბკუეჰირი 52
 ბლაზანი 103
 ბლაზნის ველი 106
 ბლაშეჰირი 56
 ბლბანეთი 17, 18, 72, 146
 ბლუბო 61, 79, 84, 117, 135, 139, 166
 ბლთუნ-ყალა (ოქროს ციხე) 112
 ბლი, სოფ. 112
 ბლის ციხე 112
 ბლჰირი 146
 ბმასია 82, 117, 139
 ბმიერკაკეასია 9
 ბმუ-დარია 59
 ბნაბოლი 18
 ბნაბის ციხე 34
 ბნატოლია 14, 15, 16, 23, 26, 29, 50, 52, 67, 80, 81, 86, 92, 117, 129, 135, 155, 158, 159, 166, 167, 169, 172
 ბნკარა 16, 52, 53, 59, 61, 123, 153
 ბნტიოქია 99
 ბრაბეთი 21, 58, 77, 125
 ბრაბეთის ნახევარკუნძული 14, 85
 ბრაბისტანი 137
 ბრდებილი 91, 96, 98, 99, 100
 ბრდებილის ოლქი 99
 ბრეზი, მდ. 30
 ბრესი, იხ. ბრეში
 ბრეში 15, 102
 ბრზრუმი 15, 16, 27, 30, 38, 39, 70, 72, 80, 84, 86, 87, 95, 115, 117, 137, 156
 ბრზრუმის ვილაიეთი 80
 ბრზრუმის ციხე 83
 ბრტანი 15, 36, 111
 ბრტანი დიდი 32, 112
 ბრტანის ლივა 112

არტანუჯი 32, 112
არფა-ჩაი, მდ. 30
ასტრახანი 18, 71
ასტრახანის სახანო 70
აფრიკა 29
აფხაზეთი 34, 36, 38
აღზევანი 38, 113
აჩიკ ბაში (იმერეთი) 30, 32, 33, 36, 39,
41, 102, 115
აწყური 15, 36, 37, 110
აჭარა 37
ახალციხე 15, 31, 32, 36, 37, 38, 109,
111
ახალციხის ვილაიეთი 31, 32, 33, 41, 119
ახალციხის საფაშო 115

ბ

ბაბ ელ-ეზვამ, იხ. დარუბანდი
ბაიბურთი 15, 114
ბაიბურდის მთა 113
ბალაკლავა 12
ბალკანეთი 17, 75
ბალკანეთის ნახევარკუნძული 14
ბალხი 54
ბანაკი, იხ. ფანაკი
ბარდაჭი, სოფ. 122
ბასიანი 87, 110
ბასრა 69, 117, 124
ბაქო 15, 38, 105
ბაღდადი 12, 13, 16, 20, 24, 48, 60, 61,
68, 78, 84, 92, 97, 113, 128, 137
ბაღდადი (საქართველოში) 41
ბაჯანა 115
ბეგუმი, სოფ. 35, 70
ბეგზაზარი 6
ბელგრადი 17, 153
ბელოსარაჟ 73
ბზიფი 70
ბიზანტია 48, 51, 53, 63, 159
ბითლისის ოლქი 106
ბითლისის სამეირო 106
ბილუჯიქი 51
ბისუთუნის მთა 75
ბოზ-თეფე, მთა 27

ბოლუ 23
ბოსნას ვილაიეთი 117
ბოსნია 17, 61, 80, 83, 84, 85, 101, 124
ბოსფორის სრუტე 75
ბრიტანეთი 7
ბრუსა 12, 14, 21, 22, 48, 50, 51, 52,
53, 60, 139, 153, 166, 175
ბულა 73
ბუღინი 17, 117, 128, 137
ბუღინის ვილაიეთი 80
ბულგარეთი 15, 18, 62
ბურსა, იხ. ბრუსა.

გ

გაგრა 70
გალათა 142, 166, 169
განჯა 15, 101
გებზე 81
გელათი 110
გენუა 78, 101
გერმიანი (ქვეყ.) 63
გილანი 105
გონიო 15
გონიოს ციხე 34, 40
გორი 15, 108
გრემის ციხე 106
გუმუში, ქალაქი 121
გუმუშხანე 35
გურია 32, 33
გურიელის ქვეყანა 30
გურჯი, სოფ. სამხრ. აზერბაიჯანში 98
გურჯი ბოლაზი, იხ. საქართველოს ყელი
გურჯისტანი 29, 30, 31, 36, 37, 70, 102,
110, 137
გურჯისტანის ვილაიეთი 32, 33, 110,
111

დ

დადიანი, იხ. ოდიში
დადიანის ქვეყანა იხ. ოდიში
დამასკო 16, 18, 41, 59, 80, 84, 91, 92,
99, 101, 104, 116, 118, 128, 129
დანიშმენდიანთა სახელმწიფო 59
დარუბანდი 57, 105

დარუბადნის ციხე 15, 28
დალისტანი 15, 17
დემავენდის მთა 78
დერანიჟე 115
ღიარბეჭირი 61, 72, 79, 80, 83, 91, 101
107, 157

ღმანისის ციხე 92
ღნეპრი 17
ღობრუჯა 140
ღონი 18
ღონი მცირე (დერი ღონი) 73
ღონი დიდი (ულუ ღონი) 73
ღრავა 17
ღუნაი 73

0

ეგეოსის ზღვა 59
ეგვიპტე 7, 12, 14, 18, 25, 55, 56, 63,
67, 85, 93, 99, 102, 105, 109, 114,
137, 146, 148, 151
ეგრი, იხ ერლაუ
ელბრნე (ადრიანობოლი) 18; 51, 53, 62;
79, 139, 146, 157, 166, 169, 175
ეგროპა 8, 29, 123, 132, 133, 159, 164,
167
ეგფრათი 94
ერაყი 60, 68, 84, 85, 94, 122
ერაყი არაბეთისა 48
ერევანი 15, 30, 39, 48, 70, 80, 85, 86,
87, 92, 100, 101, 161
ერზინჯანი 67, 117, 118
ერლაუ (ეგრი) 17, 51
ესპანეთი 78
ესქიშეპირი 51
ენშიაძინი 88

3

ვანი 84, 101
ვანის ვილაიეთი 16, 61
ვარნა 60
ვენა 7, 17
ვენეცია 78, 79
ვოლგა 18
ვოლგისპირეთი 14

17. გ. ფუტურბიძე

ზაბი დიდი, მღ. 84
ზაბი მცირე, მღ. 84
ზაგემის ციხე 44, 106
ზანგი, მღ. 30, 101
ზაპოროჟიე 74
ზარუშატი 114
ზემზემი 122
ზუჰურია, სოფ. 30

01

თავრიზი 15, 16, 38, 48, 67, 72, 91,
92, 94, 96, 98
თბილისი 15, 30, 31, 36, 40, 42, 43, 44,
45, 46, 107, 108, 119, 139
თბილისის ვილაიეთი 107
თბილისის ციხე 92, 107
თეირანი 78
თერგი 71, 89
თერჯანის ველი 67
თესალია 18
თეჟე 45
თირე 45
თოკათი 16, 175
თორთუმე 15, 35, 37, 117
თორთუმის სანაყი 70, 117
თრიალეთი 111
თურანი 88, 89
თურქეთი 84
თურქისტანი ქართული. 81
თურპალი, დაბა 175

01

იაიკი, მღ. 18
იალბუზი 30, 103
იარპისარი 50
ილი, სოფელი 35
იემენი 72, 79, 91, 137
იერუსალიმი 99
იზმიითი 59, 65
იზმიითის ყურე 173
იზმირი 22, 59

იზნიქი, იხ. ნიკეა
იზნიქმიდი-ნიკომედია 59
იმერეთი, იხ. აჩიკ-ბაში
ინდოეთი 21, 125
იორი მდ. 103
ირანი 14, 21, 24, 30, 31, 39, 47, 48, 50,
51, 54, 67, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 84,
87, 88, 89, 90,, 91, 92, 93, 94, 96, 97,
98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107
110, 113, 120, 125, 136, 137, 140,
144, 150, 152, 154, 156, 161, 163, 165,
166, 171
ირანი ილხანთა 97
ირანი სასანელებისა 53
-ისა, ქალ. 65
ისპირი 15
იუგოსლავია 9

კ

კაბური, იხ. იორი
კადისია 99
კაეკასია 84
კაეკასიონი 30, 57, 103
კაირო 63, 67, 139, 166
კაისერი 55
კანდია 77
კანდიას ციხე 129
კანია 77
კანლიდედე 28
კარშის ციხე 88
კასპიის ზღვა 17, 57
კასრ-ი შირინ 48, 72
კასტამონიის ვილაიეთი. 107
კასტამონუ 45
კაფა 71
კაფის მთა 57
კახეთი 15, 30, 34, 44, 102, 103, 105,
115
კესარია 59
კვიპროსი 78, 79, 84
კილიკია 65
კილნავი, სოფ. 112
კირკლიმის მთა 121
კოლა 35
კომკის ციხე 112

კონია 54, 82, 125
კონსტანტინეპოლი, იხ. სტამბოლი
კონსტანტინიე, იხ. სტამბოლი
კოსოვოს ველი 51, 52, 53
კოჯაილი, ქალაქი 51
კრატა 13, 15, 18, 20, 25, 26, 76, 77, 78,
129
კურდ დერესი, სოფ. 28

ლ

ლადიქ 120
ლევანის ქვეყანა, იხ. კახეთი
ლივანა 32
ლივანა მცირე 32
ლურისტანი 137

ა

მავერ ან-ნაპრი 59
მაკედონია 18, 65
მალათია 59, 127
მალტა 60, 76, 77, 78
მამირვანი 35, 113
მარაშა 18, 107
მარიხი (მარსი) 94
მარმარილოს ზღვა 173
მაჭახელა, ციხე 32, 112
მახლობელი აღმოსავლეთი 19
მაჰმუდ-აბადი, ქალაქი 104
მეგრელისტანი 32, 33
მედინა 12, 76, 105, 131, 148, 166, 176
მენტეშე 45
მერალა 98
მერვე 115
მერვი 59
მერზიფონი 28
მესოპოტამია 14, 77
მეტეხის ციხე 42, 43
მექა 6, 12, 18, 47, 58, 76, 77, 99, 105,
122, 131, 148, 151, 153, 166, 176
მოლდავეთი 8, 14
მოლოჩნაია, მდ. 23, 74
მორეა 18
მოსკოვი 22, 23, 75
მოსული 16

მოპაჩი 73

მტკვარი 15, 36, 42, 43, 103, 108, 110, 111

მტკვრის ციხე (თრიალეთში) 111

მცირე აზია 51, 53, 54, 56, 58, 59, 146, 159

მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფო, იხ. რუმის სელჩუკთა სასულთნო

ნ

ნახჭევანი 15, 24, 41, 48, 87, 88, 92

ნარიმანი, იხ. მაირვანი

ნეჯედი 58, 60

ნეპავენდი 97, 99

ნიაზაბადი 15

ნიკეა 51, 59, 62

ნიკომედია იხ. იზმიტი

ნიში 17

ნუხა, იხ. შაქი

ო

ოღიში 32, 33, 102, 105

ოღორიას ციხე 112

ოთლუკბელი 67

ოლთისი 32, 113

ოღიშის მთა 50

ოსმალეთი 28, 31, 32, 34, 35, 39, 44, 45, 48, 54, 56, 60, 62, 67, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 83, 84, 85, 89, 91, 92, 95, 106, 107, 109, 110, 118, 120, 121, 122, 123, 125, 129, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 150, 151, 152, 154, 157, 158, 162, 163, 165, 167, 168, 171, 172, 174, 175

ოსმანჯიქი 28

ოქროს რქა 48

ოქროს ციხე, იხ. ალთუნ-ყალა

ოჩაკოვი (ოზუ) 16, 41, 72, 80

პ

პალესტინა 14, 16, 67

პარტავი 57

პემტი 17

პოლონეთი 9, 14

რ

რიონი 33, 69

როდოსი, კუნძ. 18, 60, 63, 85

რუმელია 16, 17, 54, 58, 61, 62, 85, 89, 92, 135, 166, 167, 169, 172

რუმი 93, 159

რუმინეთი 18

რუმის სელჩუკთა სასულთნო 49, 51, 53, 59, 60, 93

რუსეთი 14, 17, 22, 23, 71, 72, 73, 74, 105

რუპანის მთა 50

ს

საბერძნეთი 18

სავა, მდ. 17

სავოია 78

საირამი, სოფ. 63

სალონიკი 18

სამარყანდი 52, 60, 63

სამეგრელო 14, 16, 27, 30, 33, 34, 37, 38, 39, 70

სამცხე 110

სამცხე-საათაბაგო 31, 110

სარაი ბერკე 71

საფრანგეთი 21, 123

საქართველო 5, 14, 22, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 42, 58, 67, 83, 84, 109, 110, 113, 157

საქართველოს ყელი 113

სერბია 62

სერირ ალ-ლან 30, 106

სივასი 16, 59, 101

სივასის ვილაიეთი 45

სილისტრია 17, 61, 72

სიმავენა 62

სინას ნახევარკუნძული 82

სირია 12, 14, 16, 67, 77, 104, 109

სკოპლე 56

სკუტარი 81

სომხეთი 9, 14

სოფია 16, 17, 153

სოუქ-სუ 71

სპლიტი 17

სტამბოლი 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15,
16, 17, 18, 24, 33, 43, 44, 45, 48, 51,
53, 55 58, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 72,
76, 80, 84, 91, 92, 99, 104, 111, 119,
125, 126, 127, 131, 134, 138, 142,
146, 148, 149, 151, 155, 156, 157,
158, 165, 166, 167, 174, 175

სტამბოლის სრუტე 75

სუდანი 7, 14, 18

სუთ მდ., იხ. მოლოჩნაია

სურამი 15

ტ

ტიგროსი 84

ტიმიშოარა 92

ტრაპიზონი 14, 22, 26, 33, 34, 38,
67, 115, 139

ტრაპიზონის ვილაიეთი 67, 110

ტრაპიზონის საკეისრო 67

უ

უკრაინა 8, 14, 17, 18

უნგრეთი 14, 17, 73

ურალი 18

ურგენჩი 71

ურ-თეფე 71

ურმიის ტბა 67, 90

უსქუქდარ, იხ. სკუტარი

უჩ ქილისა, იხ. ერმიადინი

უწლევი, სოფ. 112

უხთეჯი, ციხე 112

ფ

ფაზისი 69

ფოცხოვი 32, 112

ფოცხოვის ლივა 112

ფანაკი 32, 35, 110, 113

ფანაქი იხ. ფანაკი

ფარაკანი 111

ფაშა, იხ. რიონი 69

ფეოდოსია 71

ფერთექრექი 32

ფილიბე 166

260

ჭ

ქააბა 122

ქალის ციხე 111, 112

ქარდველ, სოფ. სამხრ. აზერბაიჯანში
97, 98

ქართლი 30, 31, 42, 43, 44, 45, 58, 107,
108, 115

ქართლ-ჯახეთი 30

ქაჯის ციხე 111

ქახეთ, ქალაქი 106

ქერთელა 60, 68, 94, 95, 132

ქერმანშაჰი 75

ქერჩის სრუტე 15

ქეშიშის მთა 50

ქვიშხეთი 108

ქრფრუტ, ქალაქი 121

ქტესიფონი 92

ქუთათისი, იხ. ქუთაისი

ქუთაისი 110, 111

ქუთაისის ციხე 32

ქუთაში, იხ. ქუთაისი

ქუთაშია 5

ქურთისტანი 14, 137

ქუფა 126

ქცია, მდ. 111

ყ

ყაზანი 14, 18

ყანუხი, იხ. ალაზანი

ყარაბალი 15, 108

ყარამანია 63

ყარაპისარი აღმოსავლეთისა 79

ყარსი 15, 35, 38, 70, 114, 127

ყარსის ვილაიეთი 107, 117, 127

ყარსის ციხე 113

ყალიზმანი, იხ. აღზევანი

ყიზილ ირმაკი, მდ. 82

ყიზ-ყალა, იხ. ქალის ციხე

ყირიმი 12, 14, 15, 17, 22, 23, 27, 38,
70, 71, 74, 91, 104, 157, 171

შ

შავი ზღვა 9, 14, 15, 16, 27, 37, 38, 40,
70, 71, 73

შავი ზღვის სრუტე (ბოსფორი) 75
შავშეთი 30, 32, 33, 35, 36, 102, 112,
157

შაითან-ყალა, იხ. ქაჯის ციხე

შამ, იხ. სირია

შაქი 15, 102, 103

შაქის ციხე 30, 35

შემახა 15

შემახას ციხე 105

შეპრიზორი 157

შირვანი 91, 102, 104, 106, 108

შოშალა 102

შოყა, სოფ. 112

შუა აზია 59, 63, 88, 106

შურაველის ციხე 30

ჭაჭარაქი 32, 111

ჭოროხი 37

ხალხლის ოლქი 98

ხარება, ციხე 112

ხერთვისი 15, 32, 111

ხირა 85

ხმელთაშუა ზღვა 147

ხოი, ქალაქი 125

ხორასანი 59, 122

ხორვატია 17, 117

ხოროსქერმანი 74

ხოფა 69

ხუნანი, ციხე 112

ჩ

ჩალდირანი 67

ჩალდირანის ველი 106

ჩერქეზეთი 27, 34

ჩილდირი 31, 106, 111

ჩილდირის ველი 107

ჩილდირის ვილაიეთი 30, 32, 33, 110,
119

ჩიმკენტი 63

ჩინეთი 21, 90

ჩორუმი 122

ჩრდილო კავკასია 14, 17

ჯ

ჯაყისმანი, იხ. ჯაყისუბანი

ჯაყისუბანი 112

ჯაყის წყალი 111

კ

კამადანი 16, 47, 75

კანია 77

კანიას ციხე 78

კანიე 13, 20, 25

კასან-აბადი 87

კასან-ყალა 87

კერათი 48, 49, 88

კერაკლიონი (კანდია) 77

კერცოგოვინა 17, 84

ქ

წახური 106

ეთნიკურ სახელებს სამიზგელო

ა

აბაზას ტომი 6, 37, 38, 40, 60, 61, 70,
124

ადის ტომი 118

აფშარები 98

აზერბაიჯანელები 100, 103

აკყოფუნლუ, იხ. თეთრბატქინანები

ალბანელები 89, 117, 128, 143

ამალეკები 82

არაბები 59, 69, 76, 77, 90, 95, 97, 99,
105, 109, 113, 119, 171

ართის ტომი 40

ბ

ბაპარლუს ტომი 109

ბერძნები 21, 55, 57, 113, 143, 159

ბიზანტიელები 66
ბულგარელები 143

გ

გოქ-დოლაკები 30, 40, 85
გენუელები 71
გეჩიების ტომი 40

დ

დადიანის ხალხი 30
დრუზები 128

ე

ებრაელები 21, 50

ვ

ვენეციელები 25

ზ

ზანგები 171
ზულკადარი 98

თ

თათრები დობრუჯისა 8, 140
თათრები ყირიმისა 23, 37, 70, 72, 74, 171
თაკაუ ჩერქეზები 70
თეთრბატკნიანები 66, 67, 94, 100, 110, 118
თექელუ 98
თურქები 23, 26, 35, 49, 58, 59, 81, 82, 98, 101, 143, 162, 169, 173.
თურქმანები 66, 109, 110, 114

ი

ით-თილის ტომი 103
იმერლები 41

კ

კაზაკები 15, 16, 27, 72, 75

კაითაკების ტომი 10, 103.
კაის ტომი 51
კამუ (ტომი) 70
კინიკის ტომი 58
კობტები 21
კუთასის ტომი 34

ლ

ლათინები 21
ლაზები 10, 35, 37, 38, 68, 69
ლაკა 70
ლაჩილა 70
ლახმიდები 85

მ

მამლუქები 63, 67
მალტელები 25
მანსურლუს ტომი (ყირიმში) 157
მეგრელები 37, 39, 40, 173
მონღოლები 24, 90

ნ

ნოსმალები 14, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 33, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 58, 60, 61, 62, 66, 67, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 92, 94, 101, 104, 106, 108, 109, 114, 117, 125, 129, 146, 152, 157, 173
ნოლუზები 51, 59

რ

რუმლუ 98

ს

საბაელები 50.
სამუდის ტომი 119
სელჩუქები 49, 58, 59, 82, 98
სერბები 51, 143
სომხები 9, 27, 30, 35, 70, 85, 143
სოჩა (ტომი) 70
სპარსელები 85, 104, 108, 113, 171

ტ ტამიშ 70	ციზილბაშები 39, 42, 43, 46, 87, 88, 96, 98, 99, 100, 107, 108, 168
უ უნგრელები 73 უსთაჯლუს ტომი 91, 98	უ შავბატკნიანები 109, 110; 114 შამლუ 98 შირვანელები 42
ქ ქართველები 30, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 70, 85, 98, 102, 107, 109, 113, 115 ქურთები (მაჰმუდის ტომი, სუზეჟის ტომი) 87, 106	ჩ ჩანდა (ტომი) 70 ჩაჩბა (ტომი) 69 ჩაჩების ტომი 69
ყ ყაჯარები 98.	ხ ხორვატები 79, 117

შესავალი	5
I. ევლია ჩელები — მოგზაური და ისტორიკოსი	12
II. ევლია ჩელების ცნობები საქართველოს შესახებ	29
მოგზაურობის წიგნის ქართული თარგმანის შენიშვნები	47
ტერმინოლოგიური შენიშვნები	130
ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ ქართული თარგმანის საძიებლები	177
ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნის“ II ნაკვეთის საძიებლები	248

«КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ» ЭВЛИИ ЧЕЛЕБИ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი ს. ჯიქია
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჯავა
კორექტორი მ. მახარაძე

გადაეცა წარმოებას 13.7.72; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22.VI.73;
ქალაქის ზომა 60×90^{1/16}; ქალაქი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 16.25;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 15.59;
ზე 01062; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 1929;
ფასი 1 მან 60 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издат. «Мецниереба» АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19